

DEN GAMMELTESTAMENTLIGE
SKRIFTOVERLEVERING

— I. KANONS HISTORIE, II. TEKSTENS HISTORIE —

FREMSTILLET AF

FRANTS BUHL,
PROFESSOR I THEOLOGI.

KJØBENHAVN.

GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN).

THIELES BOGTRYKKERI.

1885.

Forord.

Den følgende Fremstilling af den gammeltestamentlige Skriftoverlevering fremkommer i det Haab, at det vil have almindelig Interesse at faa et Overblik over de senere Aars, i mange Henseender betydningsfulde Undersøgelser af de gammeltestamentlige Skrifers Samling og Overlevering gennem Tidernes Løb, og over de sikreste Resultater, hvortil disse Forhandlinger have ført. Dertil knytter sig det videre Haab, at det for sagkyndige Læsere maa vise sig, at det givne ikke udelukkende er et Referat af fremmed Arbejde.

Benævnelsen „den gammeltestamentlige Skriftoverlevering“ skal betegne det samme, som ellers med et mindre tilfredsstillende Navn kaldes „den almindelige Del“ af Indledningen til det gamle Testamente, altsaa Skrifternes senere Historie i Modsætning til deres Tilblivelse. Da flere af de Forhandlinger, hvortil Fremstillingen støtter sig, tilhøre en senere Tid end de nyeste større Indledningsværker, var det nødvendigt at give nøjere litterære Oplysninger om dem; men ogsaa med Hensyn til Bogens øvrige litterærhistoriske Henvisninger tør jeg vel antage, at de for flere ikke ville være uvelkomne. Hvad denne Del af Arbejdet angaar, kan man her ikke være noksom taknemlig for den Hjælp, der ydes ved vore Bibliothekers ypperlige Samlinger — det kgl. Bibliothek navnlig i Retning af store og pragtfulde Tekstudgaver, Universitetsbibliotheket i Retning af ældre jødisk Litteratur — saa at det kun yderst sjældent har været nødvendigt, for Fuldstændigheds Skyld, at anføre Titlen paa et Værk, som man her ikke selv kan lære at kjende.

Enhver, der har beskæftiget sig med disse Studier, ved, hvilken Vanskelighed den bestandig nødvendige Hensyntagen

til den ældre jødiske Litteratur bereder, idet denne Litteratur paa Grund af sit Omfang og sin ejendommelige Beskaffenhed kun er helt tilgjengelig for dem, der gjøre Studiet af den til deres Hovedopgave. Andre ere i det væsentlige henviste til, hvad i ældre Tid Buxtorf o. fl., i nyere Tid jødiske Lærde som Geiger, Derenbourg, Grätz, Berliner o. a. have samlet; og selv om man ved disse Forfatteres Henvisninger bestandig gaar tilbage til Kilderne selv, saa kan dog let Manglen paa Overblik over den hele Litteratur medføre urigtige Slutninger eller Fejlgreb i Enkelthederne. Forhaabentlig ville dog saadanne mulige Ufuldkommenheder ikke have nogen gennemgribende Betydning for den givne Fremstilling. De benyttede Udgaver, hvortil der henvises uden nærmere Angivelse, ere: Grätz' Udgave af Talmud Jerushalmi, Krotoschin 1866; Zuckerman del, Tosefta, Pasewalk 1880—82; Friedmann, Mechilta de Rabbi Ismael, Wien 1870; Joel Müller, Masechet Soferim, Leipzig 1878; Midrash rabbot, Udg. af 1668, Frsnkf. a. d. Oder.

S. 5 L. 5 fran. bedes man læse π for π ; S. 52 L. 4: 1829 for 1827.

November 1885.

Fr. Buhl.

Indhold.

	Side
Den gammeltestamentlige Kanons Historie § 1—22	1.
I. Den gammeltestamentlige Kanon hos Jøderne § 2—13 . .	5.
A. Den palæstinensiske Kanon § 2—11	5.
B. De alexandrinske Jøders Skriftsamling § 12—13 . .	31.
II. Den gammeltestamentlige Kanon i den kristne Kirke § 14—22	36.
 Den gammeltestamentlige Teksts Historie § 23—99	 57.
I. Teksthistoriske Hjælpemidler § 24—73	61.
A. Det umiddelbare Apparat § 24—36	61.
1. Trykte Udgaver § 24—25	61.
2. Haandskrifter § 26—29	62.
3. Variantsamlinger § 30	66.
4. Den jødiske Massora § 31—35	68.
5. Citater og Transcriptioner § 36	78.
B. De gamle Oversættelser § 37—72	80.
1. Den alexandrinske Oversættelse (LXX) § 37—50	80.
2. Aquila, Theodotion og Symmachos § 51—55 .	107.
3. Hieronymus og Vulgata § 56—58	113.
4. Jødiske Targumer § 59—67	120.
5. Den syriske Bibeloversættelse § 68—72	133.
C. Hjælpemidler indenfor Teksten selv § 73	139.
II. Teksthistoriske Resultater § 74—99	141.
A. Tekstens ydre Historie § 74—87	141.
1. Skriftmaterialer § 74	141.
2. Bogstavtegnenes Historie § 75—77	143.
3. Vocalisation og Accentuation § 78—82	149.
4. Tekstens Inddelinger § 83—87	159.
B. Tekstens indre Historie § 88—99	168.
1. Tekstoverleveringens sproglige Side § 88 . . .	168.
2. Tekstoverleveringens reale Indhold § 89—99 .	171.
a. Vocalisationen § 90—91	174.
b. Consonantteksten § 92—99	178.

Den gammeltestamentlige Kanons
Historie.

---

1. Udtrykket »kanoniske Bøger« om de for Tro og Lære normerende Skrifter forekommer først hos de græske Kirkefædre i det 4. Hundrebaar. Men allerede inden dette Udtryk prægedes, havde Begrebet været tilstede hos de Kristne, og for det gamle Testamentes Vedkommende ogsaa hos Jøderne. Paa disse sidstes Opfattelse maa efter Sagens Natur Hovedvægten komme til at ligge, naar Talen er om den gammeltestamentlige Kanon, hvad allerede foreløbig fremgaar af, at det ny Testamente ingen særlig og ny Lære indeholder om dette Punkt. Vi se ogsaa gennem Kirkens Historie en Række indsigtsfulde og fremragende Mænd pege hen paa Jødernes Lære om den gammeltestamentlige Kanon, og udbrede Kjendskab til den blandt deres Trosfæller; og selv om dette undertiden er sket halv uvillig og nærmest for at værges sig mod den jødiske Kritik, saa ligger der dog deri et Vidnesbyrd om den Autoritet, som tilkom Jødernes Afgjørelse med Hensyn til dette Spørgsmaal, og som kun tilfældige historiske Forhold hindrede de Kristne i fuldt ud at erkjende. Med en Fremstilling af Jødernes Fastsættelse af de hellige Skrifters Antal og Omfang vil derfor en Oversigt over den gammeltestamentlige Kanons Historie væsentlig være givet; kun som et Tillæg af mere underordnet Betydning vil en Oversigt over den kristne Kirkes Stilling til dette Spørgsmaal komme til at slutte sig dertil. Dog maa man vel

erindre, at den her omtalte Autoritet kun tilkommer selve den historiske Proces indenfor Jødedommen, der udskilte de for den gammeltestamentlige Aabenbaring fremmede Skrifter fra Kanon; den senere Jødedoms Forestilling om Maaden, hvorpaa dette er sket, er derimod ingenlunde uden videre at betragte som autoritativ, men maa, ligesom dens Reflex hos de Kristne, underkastes en historisk Kritik. Den væsentlige Opgave i det følgende vil derfor blive at trænge saa langt tilbage som mulig i Tiden og søge sikre Vidnesbyrd om den gammeltestamentlige Skriftsamplings Tilværelse eller Tilblivelse, og derefter sammenligne det vundne Resultat med de Fremstillinger af dette Forhold, der først kom frem i en senere Tid hos Jøderne og fra dem gik over til de Kristne.

Ligesom ved det følgende Afsnit om Tekstens Historie maa her henvises til de sædvanlige „Indledninger til det gamle Testamente“, til hvis „almindelige Del“ nærværende Fremstilling i det væsentlige svarer. Oversigter over hele denne Litteratur findes bl. a. i Katholiken Scholz's Einleitung in die heiligen Schriften d. Alt. u. Neuen Testam. I 1845 p. 3 ff.; i Keils Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen u. apokryphischen Schriften d. Alt. Test. 3 Udg. 1873 p. 6 ff.; de Wettes Lehrbuch d. hist.-krit. Einl. in d. kan. u. apokr. Bücher d. Alt. T. 8. Udg. ved Schrader 1869. 4 ff. Stracks Indl. til det g. T. i Zöcklers Handbuch d. theologischen Wissenschaften I 1882 p. 122 ff. — Til de paa disse Steder nævnede Værker maa endnu føjes: Rosenius, Indledningsvetenskaben till den heliga skrift. Lund 1872. Skat Rørdam, Historisk Oplysning om den hellige Skrift. 3. Udg. 1885. Belsheim, Om Bibelen, dens Forvaring, Oversættelse og Udbredelse. 3. Udg. Kristiania.

Særlige Skrifter om Kanon: Chr. F. Schmid, Historia antiqua et vindic. Canonis. Lpz. 1775. Semler, Abhandlung von freier Untersuchung des Kanons. Halle 1771—75. G. L. Bauer, Canon V. T. ab Esdra non collectus. 1797. Movers, Loci quidam hist. canonis Vit. Test. illustrata

1842. Astier, Étude sur la cloture du Canon de l'anc. Test. Strasburg 1859. Dillmann i Jahrb. f. deutsche Theol. III 419 ff. J. Fürst, Der Canon des A. T. nach den Überlieferungen in Talmud u. Midrasch 1868. S. Davidson, The canon of the Bible 3. Opl. 1880. Strack i Prot. Realencycl.² VII 412—451. Bloch, Studien zur Gesch. der Sammlung d. alttest. Literatur. 1876. Smlgn. Geiger, Nachgelassene Schriften IV 6—17.

Om Brugen af Ordet „Kanon“ s. Credner, Zur Gesch. des Kanons. Halle 1847.

I.

Den gammeltestamentlige Kanon hos Jøderne.

A.

Den palæstinensiske Kanon.

2. Den Samling af hellige Skrifter, som anerkjendtes af Jøderne i Palæstina og som senere hævdedes af alle Jøder uden Undtagelse, bestaar af tre Dele, som man i Middelalderen sammenlignede med Helligdommens tre Rum, det Allerhelligste, det Hellige og Forgaarden, nemlig: Lovens fem Bøger *הַתּוֹרָה*, de profetiske Skrifter *נְבִיאִים* og de »hellige Skrifter« (Hagiograferne) eller »Skrifterne« *כְּתוּבִים*. De profetiske Skrifter dele Masoreterne i to Underafdelinger *נְבִיאִים רְשׁוּנִים prophetae priores* d. e. Josua, Dommerne, Samuel og Kongernes Bog og *נְבִיאִים אַחֲרֹנִים prophetae posteriores* d. e. Jesaja, Jeremja, Hezechiel, de 12 Profeters Bog. Hagiograferne indeholde: Krønikernes Bog, Psalmerne, Ijob, Ordsprogene, Rut, Højsangen, Prædikeren, Klagesangene, Ester, Daniel og Esra (d. e. Esra-Nehemja). Af disse udgjøre

Rut, Højsang, Prædiker, Klagesange, Ester de 5 saakaldte Festmegillier. Et enkelt Sted i den babylonske Talmud (Berachot 57^b) sammenfattes Psalmerne, Ordsprogene og Ijob under Benævnelsen: de tre store, Højsang, Prædiker og Klagesange under Navnet: de tre smaa Hagiografer. Den samlede Sum er 24 Skrifter, et Tal, der oftere nævnes i den ældre jødiske Litteratur f. Eks. bab. Taanit 8^a. Exodus rabba Par. 41 fol. 156^a. Kohelet rab. til 12, 11 fol. 116^a o. oft. Smlgn. hermed det nedenfor (§ 9) omtalte Hovedsted b. Baba batra 14^b.

Den hele Samling fører Navnet מִקְרָא (smlgn. *Kurân*) eller כְּתָבֵי הַקֹּדֶשׁ de hellige Skrifter, eller כְּדִ כְּתָבֵי סְפָרִים de 24 Skrifter, ogsaa סְפָרָא eller סְפָרִים Bogen. I Modsætning til Loven som den fundamentale Del sammenfattes Resten undertiden under et Fællesnavn, som קְבָלָה (Sifre Num. 25, 27) eller סְפָרִים (m. Megilla 3, 1) eller הַנְּכִיָּא (m. Rosh hashana 4, 8). Smlgn. hermed § 3.

Begrebet af det »kanoniske« udtrykte Jøderne paa forskjellig Maade. »Den, der samler mere end de 24 Skrifter, samler Forvirring מְחֻמָּה i sit Hus«, hedder det f. Eks. Kohelet rab. til 12, 12 fol. 116^a; efter R. Akiba faar den, der læser i andre Skrifter end de anerkjendte, ingen Del i den kommende Verden (m. Sanhedrin 10, 1). De andre Skrifter ere הִצְוִנִים »fremmede« og skulle »skjules« נִנְּנו d. e. unddrages den almindelige Brug (af Hieronymus til Præd. 12, 14 gjengivet ved *obliterandus*). Kun de nævnte Skrifter tør reddes paa en Sabbat under Ildsvaade, hvad der gjelder baade om de officielle og private Haandskrifter (m. Sabbat 16, 1) — og kun de »gøre Hænderne urene« (m. Jadajim 3, 5). Det sidste er en højst mærkelig Omskrivning af Bøgernes Hellighed, idet man for at bevare dem for letsindig Brug og Profanation, tillagde dem den samme Egenskab som

de Ting, man paa Grund af deres Urenhed skulde undgaa at berøre. Af m. Jad. 4, 6 fremgaar det, at det var Farisæerne, der opstillede denne Bestemmelse, medens Sadducæerne spottede derover.

Ang. Kanonens Navne smlgn. Strack, Prot. Realencycl.² VII 438.

M. Jadajim 3, 5: „Alle de hellige Skrifter gjøre Hænderne urene; ogsaa Højsangen og Prædikeren gjøre Hænderne urene“. S. videre § 6. — Smlgn. om dette Punkt Delitzsch i Ztschr. f. luther. Theol. 1854. 280 ff. L. Löw, Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden I 1870. 134 f. Hvad der siges b. Sab. 14^a om, at man ved denne Bestemmelse vilde hindre, at Skrifterne lagdes ved Siden af det i Templet opbevarede Korn, hvor Musene let kunde gnave i dem, er aabenbart en tilfældig Enkelthed af et langt mere omfattende Princip. — En yderst søgt Forklaring af den nævnte Bestemmelse findes i Geigers, Urschrift u. Übersetzungen d. Bibel 135. Jüdische Ztschr. II 21 ff. Ligesa uholdbar er denne Forfatters Forklaring af Begrebet „hellig Skrift“ og af גִּזְרֵי i Nachgelassene Schriften IV 13.

3. Som Begyndelsen til den egentlige Kanonsdannelse hos Jøderne, hvis historiske Udvikling vi nu skulle søge at opspore, betragte vi det Tidspunkt, da Esra i Forening med Nehemja i sidste Halvdel af 5. Hundredaar før Kristus indførte Lovbogen סֵפֶר הַדִּוָּרָה som »kanonisk« Skrift hos Jøderne, som Grundlov for deres religiøse og sociale Liv. Det for Øjeblikket brændende Spørgsmaal om denne Lovs Tilstedeværelse og Gyldighed ogsaa i Tiden før Fangenskabets bliver det den specielle Penta-teuchkritiks Opgave at besvare; her holde vi os udelukkende til den uomtvistede kanoniske Gyldighed, som den skrevne Lov fik hos Jøderne, efterat Esra havde oplæst den for den store Forsamling i Jerusalem. og denne under Edsaflæggelse havde paataget sig at ville overholde alle de i Lovbogen indeholdte Bud (Neh. 8—10). Om andre kanoniske Skrifter end Loven er der ved

denne Lejlighed ikke Tale og kunde der ikke være Tale. Vel er det nemlig sikkert nok, at de profetiske Skrifter fra Tiden før og under Exilet dengang bleve læste med stor Iver og i stort Omfang — man tænke f. Eks. paa den Indflydelse, som Jes. 40—66 har haft paa den efterexilske Litteratur — men en afsluttet Samling af profetiske Skrifter kunde ikke være til, saalænge den profetiske Aand endnu var virksom og fremkaldte ny Skrifter. Ogsaa Samaritanernes Overtagelse af Loven alene (§ 11) peger hen paa, at den gammeltestamentlige Kanon dengang endnu kun omfattede Pentateuchen. Lovens Prioritet viser sig endelig ved, at den hele Samling Skrifter endnu i en senere Tid undertiden kaldtes »Loven«, idet de to andre Dele kun betragtedes som Supplementer dertil; s. 4 Esra 14, 21. Joh. Ev. 10, 34. 1 Kor. 14, 21. b. Sanh. 91^b. Moed katon 5^a o. oft.

Til Lovens Forrang fremfor Profeter og Hagiografer hos den farisæiske Jødedom s. Weber, System der altsynagogalen Theologie 79.

4. At den paa Esra og Nehemja følgende Tid klart erkjendte sig selv som en profetløs Tid, vise Vidnesbyrd som 1 Mk. 4, 46. 9, 27. 14, 41; de tre Ynglinges Sang v. 14, maaske ogsaa Ps. 74, 9, med hvilke Steder bab. Sanhedrin 11^a er at sammenligne. Samtidig med, at denne Bevidsthed traadte overbevisende frem, maatte man føle sig kaldet til at sammenstille de overleverede profetiske Skrifter, baade de rent profetiske og de historiske, som et afsluttet Hele, der kunde slutte sig til den hellige Lov som en anden Gruppe af hellige Skrifter. Desværre savne vi tilforladelige og klare Efterretninger om, naar og ved hvem dette er sket. Kun saameget se vi af Prologen til b. Sirachs Bog, at denne Samling har været almindelig anerkjendt og udbredt i Begyn-

delsen af det 2. forkristelige Hundredeaar; og af selve dette Skrift erfare vi videre, at disse *προφηται* nøjagtig have haft det samme Omfang, hvori vi endnu kjende dem, idet Forfatteren i Afsnittet 44, 16—49, 13 giver et Overblik over Indholdet af Loven og Profeterne for derigjennem at oprulle et Billede af Israels mægtige Fortid og af de store Personligheder, der havde virket i dets Midte. Man tør vel derfor antage, at Fastsættelsen af den profetiske Kanon har fundet Sted i Løbet af det 4. Hundredeaar eller allersenest i Begyndelsen af det tredje.

I Oversætterens Forord til b. Sirach hedder det: *πολλῶν καὶ μεγάλων ἡμῖν διὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατ' αὐτοὺς ἡκολουθηκότων δεδομένων . . . ὁ πάππος μου Ἰησοῦς ἐπὶ πλείον ἐαυτὸν δούς εἰς τὴν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἄλλων πατρίων βιβλίῳ ἀνόρθωσιν, καὶ ἐν τοῦτοις ἱκανῇ ἔξιν περιποιησάμενος, προήχθη καὶ αὐτὸς συγγράφαι τι τῶν εἰς παιδείαν καὶ σοφίαν ἀνηκόντων κτλ.*

Til Bestemmelsen af b. Sirachs Levetid giver Sønnesønnens Forord til Oversættelsen tilstrækkelig Oplysning. Han skriver nemlig om sig selv *ἐν τῷ ὁρόῳ καὶ τριακοστῷ ἔτει ἐπὶ τοῦ Εὐεργέτου βασιλείᾳ παραγεννηθεὶς εἰς Αἴγυπτον*. At han dermed mener Kongens 38. Regjeringsaar og ikke sit eget 38. Leveaar, bør aldeles ikke være Gjenstand for nogen Tvivl, da i modsat Fald denne Angivelse enten vilde være fuldstændig ligegyldig eller, som Tidsbestemmelse betragtet, højst ulykkelig for alle, der ikke vidste, i hvilket Aar Oversætteren var født. Ordstillingen er den, der f. Eks. er anvendt i LXX til Hag. 1, 1. Da nu Euergetes I kun regjerede 247—22, maa man nødvendig tænke paa Euergetes II, d. e. Ptolemaios Physkon, der herskede 170—116, omend hans uomstridte Herredømme først begyndte 145. Det angivne Aar bliver altsaa 132 før Kristus, og Bedstefaderen b. Sirachs Levetid tør følgende ansættes til Begyndelsen af 2. Hundredeaar.

Smlgn. Kuenen, Historisch-kritisch Onderzoek naar het ontstaan en de verzameling v. d. Boeken d. Ouden Verb. III 426 f.

Vitringa, De defectu prophetiae post Malachiam (Observationes sacr. Lib. VI c. 7).

5. Det § 4 anførte Sted af Forordet til b. Sirachs Bog nævner ved Siden af Loven og Profeterne endnu en Klasse Skrifter, der kaldes »de andre fædrene Skrifter« eller »de øvrige af Skrifterne«, hvorved »Skrifterne« efter Sammenhængen selvforstaaelig betyder Skrifter af religiøst Indhold. At denne tredie Gruppe i Almindelighed maa sammenstilles med de senere saakaldte Hagiografer (§ 2), er indlysende, men Spørgsmaalet er, om de i Prologen nævnte Skrifter allerede havde samme Omfang som de senere *Ketubim*. Vi savne her et Middel til, saaledes som ved Profeterne, at besvare dette Spørgsmaal bekræftende, da selve b. Sirachs Skrift kun alluderer til Krønikerne, Esra-Nehemja og Psalmerne (47, 8 ff. 49, 11), og det maa derfor aabent indrømmes, at den gammeltestamentlige Kanons Historie i og for sig er ude af Stand til at nedlægge et fuldt afgjørende Veto mod den nyere Tids Antagelse af, at et eller andet af de ikke nævnte hagiografiske Skrifter kan være optaget i Samlingen efter Begyndelsen af det 2. Hundredaar. Ethvert saadant Veto ender altid med et Cirkelbevis, da man til Støtte for denne Opfattelse af Kanons Afslutning er nødt til at gaa ud fra, at alle Hagiograferne ere skrevne og optagne førend det nævnte Tidspunkt, og det er derfor indlysende, at Bestemmelsen af de omtvistede Skrifters Affattelsestid er et Spørgsmaal, som alene den særlige Indledning til de enkelte gammeltestamentlige Bøger er competent til at afgjøre. Iøvrig kan det ikke unddrage sig en opmærksom Betragtning af det anførte Citat, at ikke blot den ubestemte Benævnelse »de øvrige Skrifter«, men endnu mere den Maade, hvorpaa ifølge Forordet b. Sirach, der har studeret disse overleverede Bøger, ogsaa (*καὶ αὐτός*) beslutter at give sit Bidrag til Menneskenes sædelige Forbedring ved Affattelsen af et Skrift, tyder hen paa, at denne sidste

Gruppe endnu ikke var adskilt fra Datidens religiøse Litteratur ved en Kanonsafslutnings dybe Kløft; og at dette ikke blot er Oversætterens Opfattelse, men ogsaa Forfatterens egen, fremgaar overbevisende af den Maade, hvorpaa den inspirerende Visdom omtales i Skriftet selv 24, 28 ff. som den Kilde, hvoraf han øser sin Fremstilling.

Det her udviklede forklarer tilfulde, at Hagiograferne ogsaa i de følgende Tider stod for Bevidstheden som Skrifter af en lavere Rang end Loven og Profeterne. Dette viser sig navnlig ved, at de ikke, saaledes som disse, benyttedes ved Sabbatoplæsningerne, og fremgaar desuden af Udtalelser som jer. Sabb. 16 fol. 15°. Tosefta Sabbath 13 p. 128, hvorefter de ikke vare bestemte til Oplæsning men til midrashisk Udlægning.

6. Leverer saaledes b. Sirachs Skrift os ikke tilstrækkelig Materiale til at godtgjøre, at den senere gjeldende Kanon ogsaa for Hagiografernes Vedkommende var fuldt afsluttet ved Begyndelsen af det 2. forkristelige Hundredaar, saa kan man dog ikke tvivle om, at en saadan Afslutning i det seneste maa have fundet Sted ikke ret længe efter, f. Eks. i Slutningen af 2. eller Begyndelsen af 1. Hundredaar. De Vidnesbyrd, der efter vor Opfattelse ad indirekte Vej tyde hen herpaa, finder man rigtignok ofte anvendt som Beviser for, at Kanon først er blevet sluttet i Tiden efter Kristus, men utvivlsomt med Urette. Kun saa meget fremgaar utvetydig af dem, at den omtalte Bestemmelse af den gammeltestamentlige Kanons Omfang ikke har haft en saadan absolut bindende Character, at al Uenighed om de enkelte Skrifters kanoniske Berettigelse dermed for alle Tider var umuliggjort; men selv om dette er rigtigt, saa maa en saadan Afslutning dog have fundet Sted, da de senere Forhandlinger kun under denne Forudsætning blive fuldt

forstaaelige. Der berettes nemlig i de talmudiske Skrifter og Midrasherne, at først Hillels og Shammajs Disciple og senere den store Forsamling i Jabne henimod Slutningen af 1. efterkristelige Hundredaar, paa hvilken Gamliel II. afsattes fra sit Patriarchat, forhandlede om enkelte af Skrifternes kanoniske Gyldighed. De omtvistede Skrifter, som nogle Rabbinere forgjæves vilde have udelukkede af Kanon, vare: Prædikeren, Højsangen, Ester, Ordsprogene, samt Hezechiël, altsaa vel væsentlig Dele af Hagiograferne, men dog ogsaa et enkelt profetisk Skrift. Man fejler nu, naar man heri ser et Bevis for, at disse Bøger først ved denne Tid optoges i Kanon; i Virkeligheden er der paa alle disse Steder kun Tale om en Revision af Kanon, der netop forudsætter dennes Tilstedeværelse. Først og fremmest viser dette sig ved, at der ogsaa nævnes et af de profetiske Skrifter, hvis Samling dog paa denne Tid forlængst var afsluttet (§ 4), og hvad man nødes til at indrømme dette Skrift, er man ikke berettiget til at nægte de andre, der dengang vare Gjenstand for Forhandling. Dernæst viser en nærmere Betragtning af selve de paagjældende Beretninger, at man slet ikke tvivlede om de omtvistede Skrifteres Ægthed eller lgn., men at man var kommet til at tvivle om deres Ret til at høre til Kanon ud fra et bestemt udviklet, dogmatisk Skriftprincip, der netop forudsætter Tilstedeværelsen af en bestemt afgrændset »Skrift«, der sondrede sig fra al anden Litteratur, og til hvis indre Enhed og religiøs-sædelige Renhed man var berettiget til at stille bestemte Fordringer. Selve det Anstød, som de omtalte Skrifter voldte den daværende Tid, og som førte Forsvarerne af dem ind paa en ofte urimelig Om- og Bortforklaring, er det mest slaaende Bevis for, at man dengang ikke har taget Initiativet til at indføre dem i Skrifternes Kanon, men at Spørgs-

maalet alene drejede sig om, hvorvidt det var berettiget at lade dem blive deri eller ikke. Vare endelig disse Skrifter ikke allerede tidligere ved en bestemt Afgjørelse indlemmede i en ialtfald foreløbig afsluttet Kanon, saa vilde man dengang ikke have været stillet anderledes overfor dem end overfor den øvrige ikke-kanoniske Litteratur, og der vilde ingen Grund have været til særlig og med saa stor Iver at forhandle om dem med Forbigaaelse af saa mange andre Skrifter, der ogsaa kunde synes egnede til Optagelse blandt de hellige Bøger. — Iøvrig gjør man vel i at erindre Geigers træffende Bemærkning, at disse Forhandlinger vare en Skolestrid, der kun i ringe Omfang berørte den offentlige Mening.

At denne Revision af den allerede tidligere afgrændsede Kanon netop fandt Sted henimod Slutningen af det 1. kristelige Hundredaar, er ingenlunde en Tilfældighed. Det hænger sammen med Jødernes fuldstændig forandrede Livsvilkår. Staten var tilintetgjort, Hovedstaden og Templet laa i Ruiner, og Rabbinercollegiet, af hvilket Jødedommens fremtidige Sammenhæng afgang, maatte søge Tilflugt udenfor den hellige By. Da blev Skriften og Skriftstudiet den Verden, hvori Jødedommen fortsatte sit Liv. »Farisæerne, der vare ved at miste deres materielle Fædreland, tyede tilbage til deres aandelige Fædreland, paa hvilket de ødslede al deres Omsorg og som trøstede dem for alle deres Ulykker« (J. Derenbourg). Dertil kom Kampen med den hurtig voksende Kristendom, som gjorde det nødvendigt, at intet, der vedrørte Skriften, stod vaklende og ubestemt hen; de hellige Skrifter bleve i stedse højere Grad den Vaabensamling, hvorfra man hentede Angrebs- og Forsvarsvaaben i den udbrydende Kamp, og dertil fordredes fra Jødedommens Side først og

fremmest, at Biblen selv paa alle Punkter stod fæstnet og uangribelig. I nøje Sammenhæng hermed ville vi ogsaa senere finde de jødiske lærde beskæftigede med at fastsætte en bestemt Tekstform for de hellige Skrifter netop paa denne Tid (§ 99). — At de strengeste blandt de farisæiske Lærde, som R. Akiba, i en følgende Tid vilde benegte, at der overhovedet havde været tvistet om Højsangens kanoniske Gyldighed og helst dølge, at disse Forhandlinger overhovedet havde fundet Sted, kan ikke overraske os, og er ikke istand til at svække de gjentagne, vel funderede Beretninger derom i den ældre jødiske Litteratur.

Smlgn. til dette Stykke Delitzsch i Ztschr. f. luth. Theol. 1854. 280 ff. Geiger, Urschrift 398 f. Jüd. Ztschr. 1862. 151. 1870. 135 ff. Grätz, Monatschrift f. Geschichte u. Wissenschaft des Judenth. 1871. 502 ff. 1882. 117. Kuenen: Onderzoek III 415. 421.

Om Forsamlingen i Jabne s. Derenbourg, Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine I 1867. 327 f.

M. Jadajim 3, 5: „Alle hellige Skrifter gjøre Hænderne urene (s. § 2); ogsaa Højsangen og Prædikerens gjøre dem urene. R. Jhuda sagde: Højsangen gjør Hænderne urene, men Prædikerens er omtvistet; R. Jose sagde: Prædikerens gjør ikke Hænderne urene og Højsangen er omtvistet; R. Simeon sagde: Prædikerens hørte til de Punkter, hvor Shammajs Skole var mildere [ved nemlig at erklære den for apokryf] og Hillels strengere. R. Simeon b. Azaj sagde: Jeg har hørt af de 72 Gamle paa den Dag, da de gav R. Elazar b. Azarja Forsædet i Akademiet, at Højsangen og Prædikerens gjøre Hænderne urene. R. Akiba sagde: Gud forbyde, at nogen i Israel skulde have tvivlet om, at Højsangen gjør Hænderne urene; hele Verdensløbet er ikke saa meget værd som den Dag, da Højsangen blev givet Israel; alle Hagiograferne ere hellige, men Højsangen er allerhelligst. Have de stridt [!], da var det om Prædikerens.“

b. Meg. 7^a: „Ifølge R. Jhuda sagde Samuel: Ester gjør ikke Hænderne urene. Vilde Samuel dermed sige, at Esters Bog ikke var forfattet af den hellige Aand? nej han mente, at den vel var forfattet af den hellige Aand, men kun til

Læsning, ikke som Del af Kanon .... I en Barajta siger R. Simeon b. Menasja: Prædikerens gjør ikke Hænderne urene, ti dens Visdom er Salomos egen Visdom.“ I det følgende gjendrives denne sidste Paastand ved, at Salomo, der dog ellers havde forfattet inspirerede Skrifter, isaafald ikke kunde have sagt (Ordspr. 30, 6): læg intet til Guds Ord, at han ikke skal straffe dig! Som Bevis paa, at Esters Bog var inspireret, henvises f. Eks. til 6, 6 („Haman tænkte i sit Hjerte“), hvad der laa udenfor den almindelige menneskelige lagttagelse.

b. Sabb. 30^b: Ogsaa Ordsprogene vilde man erklære for apokryfe, fordi de indeholdt Modsigelser [som Eksempler herpaa henvises til 26, 4 f.]; naar det ikke skete, var det fordi man sagde: vi have ransaget Prædikerens Bog og fundet en Løsning paa Modsigelserne, følgelig ville vi ikke negte Ordsprogene den samme Behandling.

Abot R. Natan c. 1: „Oprindeligt erklærede man Ordsprogene, Højsangen og Prædikerens for apokryfe, fordi de indeholdt billedlige Udtryk; man skjulte dem, indtil den store Synagoges Mænd (s. § 9) kom og udtvandede dem.“ Som Eksempel paa anstødelige Steder anføres Ords. 7, 7—20. Højs. 7, 12 f. Præd. 11, 9.

Smlgn. endnu b. Sanh. 100^a. Kohelet r. til 1, 3 og Hieronymus til Præd. 12, 14.

b. Sabb. 13^b Chap. 13^a Menachot 45^a: „Hold Chananja b. Hizkija tilgode, at Hezechiel uden hans Hjælp vilde være blevet erklæret for apokryf, fordi Ordene deri modsagde Lovens Ord. Man bragte ham 300 Krukker Lampeolie, og han sad i sit Tagkammer og fik Modsigelserne udjævned.“ Chananja virkede paa Hillels og den ældre Gamliels Tid; smlgn. iøvrig Grätz, Gesch. d. Juden III 499.

Sikkert med Urette have enkelte nyere jødiske Forfattere villet godtgjøre, at ogsaa andre af Skrifterne have været Gjenstand for Strid. Saaledes Kohler for Krønikernes Bogs Vedkommende (Geigers Jüd. Ztschr. 1870. 135 ff.). Men naar det hedder f. Eks. Lev. r. I (fol. 165^b), at Krønikernes Bog kun er givet for at udlægges midrashisk, saa siges dermed intet andet, end hvad der ellers siges om alle Hagiograferne (§ 5). Fürst (Kanon d. A. T. 54) finder Num. rab. 18 (fol. 271^d) et Bevis for, at Jonas Skrift undertiden har været omtvistet. Men det er aabenbart en ren Legen med Tal, naar Jonas paa det anførte Sted betegnes som „et Skrift for sig“, da man derved faar det i den paagældende Sammen-

hæng krævede Tal 11. Noget ganske lignende er det, naar Rabb. ifølge b. Sabb. 116^a o. oft. delte Loven i 7 Bøger ved at betragte Num. 10, 35 f. som en Bog for sig.

7. Vi vilde altsaa være fuldt berettigede til allerede i Tiden ned imod Kristus at søge Fortegnelser over det gamle Testamentes kanoniske Skrifter, der ganske vilde svare til det senere gjeldende Omfang deraf. Dog varer det tilfældig endnu noget, endog henimod et Hundredaar efter Kr., inden vi træffe saadanne utvetydige Fortegnelser, der ikke lade Rum tilbage for nogensomhelst Modsigelse. I Filos Værker findes der saaledes vel Citater af de fleste kanoniske Skrifter, men der mangler dog Henvisninger til Hezechiel, Daniel og de 5 Megiller. Rigere er, hvad vi erfare af det ny Testamente, selv om vi ogsaa her forgjæves søge direkte Oplysninger om Kanons Afslutning og Omfang. For Lovens og Profeternes Vedkommende bliver det allerede ved b. Sirach vundne Resultat (§ 4) yderligere stadfæstet. »Moses oplæses fra gammel Tid hver Sabbat i Synagogerne i enhver By«, hedder det Act. 15, 21; og af Luc. 4, 17 og Act. 13, 15 fremgaar det, at det samme ogsaa fandt Sted med de profetiske Skrifter. Disse to Bestanddeles fremragende Betydning viser sig ogsaa ved, at de hellige Skrifter (*γραφαὶ ἁγίας, ἱερὰ ῥαῦματα, αἱ γραφαί, ἡ γραφή*) undertiden kaldes »Loven og Profeterne« (Act. 28, 23), ligesom atter Lovens Prioritet forud for Profeterne giver sig Udtryk ved den § 3 omtalte Sprogbrug. Hvad Hagiograferne angaar, saa citeres der eller hentydes der til en Del flere af dem end i b. Sirachs Skrift, idet der (ialtfald efter den almindelig gjeldende Antagelse) kun mangler Henvisninger til Esra, Prædikeren, Højsangen og Ester. Manglen paa et bestemt Fællesnavn for den tredje Del af Skrifterne, giver sig tilkjende ved, at de etsteds (Luc. 24, 44) benævnes efter det mest bekjendte og

vigtigste af dem, idet den hele tredelte Kanon omtales som »Loven, Profeterne og Psalmerne«. Dog maa det ikke overses, at der paa dette Sted er Tale om det gamle Testamentes profetiske Indhold, i hvilken Henseende netop Psalmerne indtog en fremragende Plads blandt Hagiograferne.

Med Hensyn til Philos Benyttelse af det gamle Testamente smlg. C. F. Hornemann, *Observationes ad illustrationem doctrinae de canone Veteris testamenti ex Philone*. Kjøbenh. 1775, hvor det dog er oversat, at Philo en enkelt Gang henviser til Krønikernes Bog. — S. ogsaa Siegfried, Philo als Ausleger d. Alt. Test. 1875. 161.

Det Vidnesbyrd om den tredelte Kanon, som man har fundet i Skriftet: *De vita contemplativa* 3, maa lades ude af Betragtning, da de nyeste Undersøgelser have ført til det utvivlsomme Resultat, at dette Skrift ikke er af Philo; s. især Lucius, *Die Therapeuten* 1880.

8. Kunne vi saaledes endnu ikke ved Hjælp af Philo eller det ny Testamente føre et detailleret Bevis for Tilstedeværelsen af alle de kanoniske Skrifter som Led af det gamle Testamentes Kanon, saa føres vi endelig til Maalet ved et Par Skrifter fra Slutningen af det 1. efterkristelige Hundredaar. I den saakaldte Estras Apokalypse, der uden Tvivl hidrører fra Domitians Tid, berettes der (14, 44—46) om 24 (nemlig $94 \div 70$) hellige Skrifter, som Esra i Kraft af guddommelig Inspiration opskrev, efterat de vare gaaede tilgrunde. Her træffe vi altsaa det os fra den senere palæstinensisk-babyloniske Litteratur (§ 2) bekjendte Tal 24 som Tallet for Samlingen af de gammeltestamentlige kanoniske Skrifter. Derimod møde vi hos et andet, omtrent samtidigt Vidne, den jødiske Historieskriver Josefus, en afvigende Talangivelse, idet hos ham Tallet 22 nævnes som Summen af de kanoniske Bøger. Ikke destomindre viser en nøjere Prøvelse, at Forskjellen mellem disse to Angivelser kun

er tilsyneladende, idet ogsaa Josefus har alle de Skrifter for Øje, som nu ere optagne i den gammeltestamentlige Kanon. I det bekendte Hovedsted (Mod Apion I 8) siger han, at der til Jødernes hellige Skrift hørte, foruden de 5 Mosebøger, »13 profetiske Skrifter« og »4 Bøger med Hymner og praktiske Formaninger«. Denne Inddeling, der ellers intetsteds forekommer, er ganske vist i højeste Grad paafaldende, da den forlader den ellers overalt fastslaaede Form for Tredelingen og erstatter den med en anden, der ved sin Ubestemthed har givet Anledning til de forskjelligste Forklaringer og Formodninger. Der kan imidlertid, nøjere beset, kun være Tale om en eneste holdbar Forklaring af Josefus' Fordeling, og denne viser netop tydelig, at han har haft den samme Kanon for Øje, som nu foreligger for os. Til de 13 profetiske Skrifter maa nemlig høre de sædvanlige 8 Profetbøger (§ 2), og desuden Daniel, Ijob, Krønikerne, Esra og Ester, medens de 4 sidst omtalte Bøger aabenbart kun kunne være: Psalmerne, Ordsprogene, Højsangen og Prædikerne. De to manglende Skrifter, Rut og Klagesangene, har Josefus, uden Tvivl i Tilslutning til LXX, betragtet som Tillæg henholdsvis til Dommernes Bog og Jeremja.

Uagtet vi paa denne Maade ere naaede til sikre og afsluttende Vidnesbyrd om alle de kanoniske Skrifters Tilværelse, og saaledes kunne betragte den foreliggende Opgave som løst, ville vi dog endnu kaste et Blik paa nogle Vidnesbyrd om den jødiske Kanon fra den følgende Tid, da disse vise os den samme mærkelige Dobbeltthed i Angivelsen af Antallet af hellige Skrifter, som allerede traadte os imøde hos Josefus og den apokalyptiske Esra. Tallet 22 træffe vi hos Origenes (Euseb. Hist. eccl. VI 25), hvis Fortegnelse over de gammeltestamentlige Skrifter, som han udtrykkelig siger at have modtaget fra Jøderne, nøje svarer til den, der efter det

ovenfor udviklede har været antaget af Josefus, med Undtagelse af denne Historieskrivers ejendommelige Tredeling, hvortil Origenes intet kjender. Ligeledes anfører Hieronymus i sin Fremstilling af Jødernes Kanon Tallet 22. I den saakaldte Prologus galeatus (d. e. Fortalen til Kongernes Bøger, som han først oversatte) refererer han den ægte jødiske Tredeling af Kanon i Loven, Profeterne og Hagiograferne, og opregner derpaa omhyggelig, hvilke Skrifter der hørte til hver af disse Dele. Om Dommernes Bog siger han »et in eundem compingunt Ruth quia in diebus iudicum facta narratur historia« og paa samme Maade henfører han Klagesangene til Jeremja. Men efterat have fuldendt denne Fremstilling tilføjer han: *quanquam nonnulli Ruth et Cinoth (d. e. Klagesangene) inter Hagiographa scriptitent et libros hos in suo putent numero supputandos, ac per hoc esse priscae legis libros viginti quatuor.* Altsaa kjender Hieronymus ogsaa den jødiske Inddeling i 24 Bøger, og i Fortalen til Daniel holder han sig endog udelukkende til denne Ordning, idet han siger: *Illud admoneo non haberi Daniele apud Hebraeos inter prophetas, sed inter eos, qui Hagiographa conscripserunt. In tres siquidem partes omnis Sacra Scriptura ab eis dividitur, in Legem in Prophetas et in Hagiographa i. e. in quinque, in octo et undecim libros.*

Det oprindelige Forhold mellem disse to forskellige Talangivelser er endnu ikke tilstrækkelig opklaret. I høj Grad sandsynligt er det, at Tallet 22 skylder Hensynet til Antallet af de hebraiske Bogstaver sin Tilværelse (smlgn. allerede Origenes), og altsaa maa betragtes som en senere, kunstig Beregning; men det lader sig ikke med Bestemthed afgjøre, hvor denne Beregning er fremkommet. Det laa nær at formode, at det har været de alexandrinske Jøder, der have indført den. Herfor kunde man

nemlig anføre, at Underordningen af Rut og Klagesangen under Dommernes Bog og Jeremja finder Sted i LXX, og at en anden jødisk Fordeling af Bøgerne, som Epiphanius (De mens. et pond. 22) og Hieronymus omtale, og som ogsaa spiller med Bogstavernes Tal ved som Antallet af hellige Skrifter at angive 27 (d. e. 22 Bogstaver *plus* de 5 Finalbogstaver), øjensynlig er afhængig af LXX (§ 87), idet den forudsætter Tvedelingen af Samucl, Kongerne, Krønikerne og Esra (medens rigtignok tillige enten Klagesangene eller Rut er blevet behandlet som selvstændigt Skrift). Men alligevel er den nævnte Formodning ikke ret sikker, da man efter § 12 maa tvivle om, at den palæstinensiske Kanon har spillet en saa stor Rolle hos de alexandrinske Jøder, at de skulde have gjort Antallet af de deri indeholdte Bøger til Gjenstand for særegne Beregninger.

En Fortegnelse over de gammeltestamentlige Skrifter, som udtrykkelig siges at være laant fra Jøderne, men som paa mærkelig Maade afviger fra de hidtil omtalte, findes hos Meliton fra Sardes (noget efter 150). De af ham nævnede Skrifter udgjøre vel tilsammen 22, men dette Tal naas ved, at Rut anføres som selvstændigt Skrift, medens til Gjengjæld Esters Bog mangler. Da Meliton selv ikke udtrykkelig angiver Skrifternes Antal, kunde man formode, at Ester i de foreliggende Tekster kun mangler ifølge en Afskriverfejl, men denne Antagelse maa dog forkastes, naar man ser, at flere Kirkefædre i den følgende Tid udtrykkelig udelade Esters Bog (§ 15, 17), og vi føres saaledes til i Melitons Udeladelse af dette Skrift at se en Reflex af den § 6 omtalte Kanonkritik hos Jøderne, der blandt andet var rettet mod Esters Kanonicitet.

Det anførte Sted af 4 Esra findes f. Eks. i Hilgenfelds *Messias Judaeorum*, 182. 260. 321. 376. 433. Des-

værre er den latinske Tekst usikker paa dette Sted, saa at den ovenfor givne Fremstilling alene hviler paa Teksten i de orientalske Oversættelser. Alligevel er det neppe raadeligt med Bertheau (nedenf. anf. St.) at udlede af Epiphanius (De pond. et mens. 10), at den oprindelige Tekstform i 4 Esra har haft Tallet 22 for 24.

Josefus Contra Apion I 8 Οὐ γὰρ μυριάδες βιβλίων εἰσὶ παρ' ἡμῖν, ἀσυμφώνων καὶ μαχομένων· δύο δὲ μόνα πρὸς τοῖς εἰκοσι βιβλία, τοῦ παντὸς ἔχοντα χρόνον τὴν ἀναγραφὴν, τὰ δικαίως θεῖα πεπιστευμένα. Καὶ τούτων πέντε μὲν ἐστὶ τὰ Μωυσέως, ἃ τοὺς τε νόμους περιέχει· . . . . Ἀπὸ δὲ τῆς Μωυσέως τελευτῆς μέχρι τῆς Ἀρταξέρξου τοῦ μετὰ Ξέρξην Περσῶν βασιλείας ἀρχῆς οἱ μετὰ Μωσὴν προφῆται τὰ κατ' αὐτοὺς πραχθέντα συνέγραψαν ἐν τρισὶ καὶ δέκα βιβλίοις· αἱ δὲ λοιπὰί τεσσαρες ὕμνους εἰς τὸν θεὸν καὶ τοῖς ἀνθρώποις ὑποθήκας τοῦ βίου περιέχουσιν. Ἀπὸ δὲ Ἀρταξέρξου μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου γέγραπται μὲν ἕκαστα πίστεως δὲ οὐχ ὁμοίας ἡξίωται τοῖς πρὸ αὐτῶν, διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τὴν τῶν προφητῶν ἀκριβῆ διαδοχὴν. Smlgn. Eichhorn, *Einführung in das Alte Testament*, 3. Udg. I p. 105 ff. Kuenen, *Onderzoek III* 412 f. Strack, *Prot. Realenc. VII* 428.

Om Origenes s. hans Opera II 528 og Euseb. *Hst. eccl. VI* 25: εἰσὶ δὲ αἱ εἴκοσι δύο βιβλὶ κατ' Ἑβραίους αἰδε: de 5 Mosebøger, Josua, Dommerne og Ruth παρ' αὐτοῖς ἐν ἐνὶ Σωφειμ, Samuel, Kongerne, Krønikerne, Esra, Psalmerne, Ordsprogene, Prædikeren, Højsangen, Jesaja, Jeremja σύν θρήνοις καὶ τῇ ἐπιστολῇ ἐν ἐνὶ Ἱερεμία, Daniel, Hezechiel, Ijob og Ester. — Aabenbart beror Udeladelsen af de 12 Profeters Bog her paa en Afskriverfejl, medens derimod Tilføjelsen af Baruch („Brevet“) uden Tvivl skyldes en Unøjagtighed fra Origenes' Side, fremkaldt ved at dette Skrift i de alexandrinske Bibler altid var føjet til Jeremja.

Om Forholdet mellem Tallene 22 og 24 s. de forskjellige Opfattelser hos Kuenen a. S. III 447 f. Bleek-Wellhaus. 204. 552. Bertheau, *Buch der Richter u. Ruth* 1883. 290 ff. Strack a. S. VII 434 ff.

Meliton fortæller hos Euseb. *Hist. eccl. IV* 26: Ἀνελθὼν οὖν εἰς τὴν ἀνατολὴν, καὶ ἕως τοῦ τόπου γενόμενος ἐνθα ἐκηρύχθη καὶ ἐπαράχθη, καὶ ἀκριβῶς μαθὼν τὰ τῆς παλαιᾶς διαθήκης βιβλία, ὑποτάξας ἐπεμψά σοι. Derpaa opregnes: 5 Mosebøger, Josua, Dommerne, Rut, 4 Kongerne (d. e. Samuel og Kongerne), Krønikerne, Psalmerne, Ordsprog, Prædikeren, Højsangen, Ijob, Jesaja, Jeremja, de Tolv, Daniel, Hezechiel og Esra.

9. Det Resultat, hvortil de foregaaende Undersøgelser have ført os, kunne vi samle i følgende Træk. Den tredelte Kanon er ikke dannet paa én Gang, men efterhaanden i Tidsrummet mellem Esras Komme til Jerusalem og senest det sidste forkristelige Hundredeaar. Den er sikkert blevet afsluttet før Kristi Tid, men dog kun paa en saadan Maade, at der endnu hos de palæstinensiske Jøder i Tiden efter Kristus var Mulighed for en Tvivl om enkelte af Skrifternes Ret til at høre til de hellige Klassikere; ja selv Rabbinercollegiets Afgjørelse i Jabne (§ 6) bragte ikke Tvivlene til fuldstændig at forstumme, om de end under Paavirkning af den Aand, som R. Akiba og andre indførte hos Jøderne, mere og mere tabte sig, for tilsidst helt at forsvinde.

Denne historiske Virkelighed, hvorpaa en besindig og respektfuld Prøvelse af de overleverede Vidnesbyrd peger hen, har imidlertid oftere maattet vige Pladsen for Fremstillinger, hvortil man for en stor Del er naaet ad apriorisk Vej, og hvis stiltiende Forudsætning i Reglen har været, at den gammeltestamentlige Kanon maatte være blevet samlet ved en enkelt autoritativ Akt, som man tænkte sig foregaaet saa tidlig som mulig. Disse forskellige Fremstillinger ere alle fremkomne hos Jøderne og først derfra gaaede over til de Kristne, hos hvem de undertiden ere blevne forsvarede med en Iver og Lidenskabelighed, hvortil deres Udspring ingenlunde giver Berettigelse. Hos Kirkefædrene, som Irenæus (Adv. Haeres. III 21, 2), Tertullian (De cultu feminarum I 3) o. fl. møde vi ofte en Fremstilling af det gamle Testamentes Tilblivelse, der viser tilbage til det omtalte Sted i 4. Esra (§ 8), hvorefter Esra ved guddommelig Inspiration opskrev alle de gammeltestamentlige Bøger, efterat de vare gaaede tilgrunde ved Jerusalems Undergang. Denne Opfattelse, der naturlig medfører

Kanons Afslutning ved Esra, tabte imidlertid senere al Tiltro, og ombyttedes i det 16. Hundredeaar med en ny fra Jøderne laant Formodning, der snart mistede sin hypotetiske Character og af Mænd som Hottinger og Carpzow erklæredes for at være et Axiom, der ikke tillod nogen-
somhelst Tvivl. Der er i den ældste jødiske Litteratur oftere Tale om en Forsamling, der fører Navnet »den store Synagoge« *הַכְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה*, og som sættes i Forbindelse med Esra og Nehemja. Til de forskellige Foretagender, der tilskrives denne Forsamling, høre ogsaa en Del, der vedrøre de hellige Skrifter: saaledes hedder det paa det bekjendte Sted b. Baba batra 14^a, at den store Synagoges Mænd »skrev Hezechiels Bog, de 12 Profeter, Daniel og Ester«; efter Tanchuma til Ex. 15, 7 skyldes de saakaldte *Tikkune Soferim* dem (§ 34); efter Abot R. Natan c. 1 hævdede de Ordsprogenes, Prædikerens og Højsangens Kanonicitet (§ 6) osv. I Lighed med Antydninger, der allerede findes hos middelalderlige Rabbinere f. Eks. Dav. Kimchi, udtalte nu Elias Levita († 1549) i den 3. Fortale til *Masoret hamasoret* (§ 31), den Formodning, at de hellige Skrifter, der tidligere ikke havde været samlede til et Hele, vare blevne forenede og ordnede i de 3 bekjendte Dele af den store Synagoges Mænd. Denne Opfattelse grebes med stor Iver og fandt vid Udbredelse hos protestantiske Theologer, hos hvem den har holdt sig lige ned til de senere Aar. Til at muliggjøre dens Herredømme gennem saa lange Tider bidrog navnlig den Omstændighed, at den store Synagoges Betydning for Samlingen af den gammeltestamentlige Kanon var ligesaa vanskelig at modbevise som at bevise, saa længe der herskede fuldstændig Uklarhed om, hvad den store Synagoge egentlig havde været, og i hvor lang Tid den havde bestaaet. Først en mesterlig Afhandling af Kuenen

om »den store Synagoges Mænd« har endelig bragt Lys over dette Spørgsmaal, men derved tillige godtgjort for bestandig, at Formodningen om, at denne Forsamling har haft nogen Betydning for den endelige Fastsættelse af den hele gammeltestamentlige Kanon, ikke kan fastholdes. Den store Synagoge, hvori endnu nyere jødiske og kristne Forfattere have set de forskjelligste Ting, er efter Kuenens afsluttende Bevisførelse intet andet end en Luftspejling af den store Folkeforsamling, som Esra og Nehemja sammenkaldte for at vedtage Loven som Grundlag for Israels fremtidige Liv, og hvis historiske Character og Virksomhed Beskrivelsen Neh. 8—10 lader os erkjende fuldstændig klart. Helt uden Betydning for Kanons Historie har denne Forsamling altsaa ikke været (§ 3), men dens Arbejde har været begrændset til Lovens Indførelse og har kun bestaaet i en Stadfæstelse af Esras velkjendte Virksomhed, der ligger i et fuldstændig klart historisk Lys for os. Hermed har Forsamlingens Hverv været tilende, og der er ikke Tale om, at den ogsaa har fungeret i Tiden efter Esra.

Noget større Værd kunde synes at maatte tilkomme Beretningen 2 Mak. 2, 13, som man ogsaa ofte har anført til Støtte for Henførelsen af Kanons Afslutning til Esras Tid. I et Brev, hvis Uægthed man beredvillig indrømmer fra alle Sider (2 Mak. 1, 10—2, 18), hedder det, at Nehemja grundlagde et Bibliothek, bestaaende af »Skrifterne om Kongerne og Profeterne, Davids Skrifter og Kongernes Breve om Tempelgaverne«. Selv om man inidlertid ser bort fra det Urene ved den Kilde, hvorfra denne Beretning kommer til os, og vil tilkjende den Betydning af virkelig historisk Overlevering, saa er det dog utvivlsomt, at denne Overlevering foreligger i en Form, der gør den værdiløs for vor Kjend-

skab til Kanons Historie. Den Maade, hvorpaa de historiske Bøger omtales som Skrifterne om »Kongerne«, viser tydelig hen til den alexandrinske Oversættelses Indflydelse, da i denne Samuelsbogen kaldes de to første Kongernes Bøger; og hvad er Kongernes Breve om Tempelgaverne? Som Betegnelse for Esra-Nehemja vilde dette Udtryk være i høj Grad unaturligt, og hvis det betegner et ikke-kanonisk Skrift, som mange have formodet, saa bliver Beretningens Betydning for Kanons Historie først ret usikker. Paafaldende er det ogsaa, at vi her møde Nehemja istedetfor Esra, der ellers i Reglen nævnes som den store Skriftlærde; det har sin nærmeste Parallel hos b. Sirach, der 49, 13 kun omtaler Nehemja og mærkelig nok ikke hans ulige betydningsfuldere Samtidige. Det kan derfor neppe betragtes som overdreven Skepsis, naar man ganske ser bort fra dette forvirrede Vidnesbyrd, som iøvrig kun vilde være af stærkt begrændset Interesse for vor Opgave, da det ikke er Nehemjas Bibliothek, men Kanons Historie, som det gjelder om at undersøge.

Tertullian, *De cultu feminarum* I 3, *Quemadmodum et Hierosolymis Babylonia expugnatione deletis omne instrumentum Judaicae litteraturae per Esdram constat restauratum.* Smlgn. Strack, *Prot. Realenc.* VII 415.

Kimchi taler i Indledningen til sin Commentar over Krønikernes Bog (*Sefer kehalot Moshe* IV fol. 377^a) om de efterexilske Profeters Deltagelse i Bøgernes Ordning. — Elias Levita (*The masoret hamasoret* ed. Ginsburg p. 120): „Ti de 24 Bøger vare dengang endnu ikke samlede, men Esra og den store Synagoges Mænd samlede dem og delte dem i 3 Dele; og de ordnede Profeterne og Hagiograferne, men paa anden Maade end vore Lærere i b. Baba batra 14.“

Hottinger, *Thesaurus philol.* I 2 quaest. 1 (ed. 1696 p. 111) *Inconcussum hactenus et tam apud Christianos, quibus non pro cerebro fungus est, quam Judaeos ἀναρχισ-ρχτον fuit principium, simul et semel Canonem V. T. autoritate*

prorsus divina constitutum esse ab Esdra et viris Synagogae magnae. Paa lignende Maade Carpzow, *Introduct.* I c. 2. § 1.

Om den „store Synagoge“ s. Morinus, *Exercitationes biblicae* 279 f. Rau, *Diatribe de synagoga magna* 1726. Kuenen i *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wet.* (Afd. Letterkunde) 2. Række, 6. Del. 1877 p. 207 ff. — I denne sidste Afhandling paaviser Forf., at alt det betegnende, der i de talmudiske Skrifter fortælles om den store Synagoge, dens Antal, Udsagn og Foretagender, er fremvokset af Beretningen Neh. 8—10. — Hvad der navnlig har bevirket, at flere nyere i denne Synagoge har set en vedvarende Institution, er Pirke Abot 1, 2, hvor Simon den retfærdige, der efter Talmud var samtidig med Alexander den store, og som i Virkeligheden levede endnu senere end denne Konge, omtales som et af de sidste Medlemmer af hin Forsamling. Men man har derved overset, at Tiden mellem Templets Gjenopførelse og Perserrigets Undergang for den talmudiske Erindring (b. Aboda zara 9^a) var smeltet sammen til 34 Aar, saa at det derfor maatte staa som selvforstaaeligt for Jøderne, at en stor Skriftlærd paa Alexanders Tid maatte have været Medlem af Esras store Forsamling.

Om de øvrige i b. Baba batra 14 nævnede Forfattere til de hellige Skrifter, s. Strack i *Prot. Realenc.* VII 418 og det § 10 omtalte Skrift af G. Marx.

Ang. Stedet 2 Mak. 2, 13 s. Kuenen, *Onderzoek III* 403 ff. 427. Reuss, *Geschichte d. heil. Schriften Alt. Test.* 1881. 715 og Strack, a. St. 426.

10. I Modsætning til Alexandrinerne (§ 12) fastholdt Palæstinenserne, som alt det foregaaende viser, fra første Færd den med Kanons Historie nøje sammenhængende Ordning af Bøgerne i 3 Dele. Indenfor disse tre Dele fandtes der derimod fra Begyndelsen af ingen bestemt Rækkefølge af de enkelte Skrifter, undtagen ved Loven, hvor naturligvis Ordenen af de 5 Bøger altid har været den samme. Først da man begyndte at opskrive alle de gammeltestamentlige Skrifter i én Bogrulle eller ét Bind, begyndte man at give nøjere Agt paa de enkelte Bøgers Rækkefølge. Men dette skete først senere, i den efterkristelige Tid. Det fremgaar

nemlig af Talmud (b. Bab. bat. 13^b), at man endnu i det 1. og 2. Hundrebaar var i Tvivl om, hvorvidt det overhovedet var tilladt at optegne flere af Skrifterne i ét Bind, og at det først var Rabbis Autoritet (Slutn. af 2. Hundrebaar), der bevirkede at denne Skik vandt almindelig Hævd. Den nærliggende Følge heraf er, at vi senere træffe temmelig forskellige Ordninger indenfor de to sidste Dele af Kanon, navnlig, som det ligger i Sagens Natur, indenfor Hagiograferne.

I de profetiske Skrifter var Rækkefølgen af de historiske Bøger umiddelbart givet og derfor overalt den samme. I det højeste kan man spørge om, hvorvidt Ruths Bog undertiden ogsaa hos Palæstinenserne har haft sin Plads efter Dommernes Bog, men et bestemt Svar herpaa kan der efter § 8 neppe gives. Derimod træffe vi paa det oftere omtalte Sted b. Baba batra 14 Jesaja staaende bagved Hezechiël, og den samme Ordning findes ogsaa i flere tyske Haandskrifter, i den første Udgave af Jalkut Shimoni 1521 og i Opregningerne i det massoretiske Værk *Ochla veochla* (§ 32). Motivet til denne Omstilling kjende vi nu ikke mere. Mange nyere have deri set Beviset for at allerede de babylonske Talmudister erkjendte, at en Del af Jesaja først var skrevet i det babyloniske Exil; men dette beror dog uden Tvivl paa en Misforstaaelse. Det ligger nemlig i det allerede anførte, at denne Ordning af de 3 Profeter ikke kan hvile paa en historisk Overlevering, saameget mere som b. Sirach (48, 24 f.) allerede henfører det hele jesajanske Skrift til Tiden før Jeremja, og om en virkelig kritisk Erkjendelse paa den talmudiske Tid kan der dog sikkert ikke være Tale, da der ellers ikke i disse Skrifter kan paavises et eneste Spor af en saadan historisk Kritik. Hos Hieronymus (§ 8) indtager Jesaja den første Plads blandt de egentlige Profeter, og den samme Ordning

brugte senere ikke blot alle de spanske Haandskrifter, men ogsaa det ældste Haandskrift, som vi kjende, den babylonske Profetcodex, der skriver sig fra det 10. Hundredeaar (§ 28).

Hagiograferne nævner Hieronymus paa følgende Maade: Ijob, Psalmerne, Ordsprogene, Prædikeren, Højsangen, Daniel, Krønikerne, Esra, Ester, idet Rut og Treni ere henregnede til Profeterne. Derimod stilles b. Baba batra a. S. Ruth i Spidsen som Indledning til de derpaa følgende Psalmer, og Resten ordnes saaledes: Ijob, Ordsprogene, Prædikeren, Højsangen, Klagesangene, Daniel, Ester, Esra og Krønikerne. Denne Ordning, der ifølge et massoretisk Værk fra 1207 (i Tchufutkale Samlingen) synes at have været anvendt hos de babylonske Jøder, er, ialtfald delvis, optaget i enkelte Haandskrifter, smlgn. ogsaa Rækkefølgen i Ochla veochla Nr. 111. 112. 127. Som den palæstinensiske Ordning angiver det nævnte massoretiske Værk følgende: Krønikerne, Psalmerne, Ijob, Ordsprogene, Rut, Højsangen, Prædikeren, Klagesangene, Ester, Daniel, Esra. Denne Rækkefølge er blevet den vedtagne massoretiske, og findes derfor i en Mængde Haandskrifter, deriblandt Biblen fra 1009. Her staa altsaa de 5 Megiller (§ 2) samlede, men dog ikke i den Orden, hvori de fester, ved hvilke de oplæstes, følge efter hverandre (Paaske — Højsang; Pintse — Rut; Jerusalems Undergangs Mindedag i Ab — Klagesangen; Løvhyttefest — Prædiker; Purim — Ester). Kun de tyske Haandskrifter lod, ifølge Elias Levita, Tidsfølgen være raadende indenfor de 5 Megiller, idet de tillige stillede dem midt i Hagiograferne, bagved Psalmer, Ordsprog, Ijob og foran Daniel, Esra og Krønikerne, og denne Rækkefølge er endelig blevet den herskende i de sædvanlige trykte Udgaver.

Smlgn. Marx, *Traditio rabbinorum veterima de librorum Vet. Test. ordine atque origine*, Lpz. 1884; recens. af Strack i *Lit. Centralblatt* 1885. 17. — Elias Levita a. St. ed. Ginsburg 120 f. H. Hody, *De Bibliorum textibus originalibus* 1705. p. 644—664. Strack, i *Ztschr. f. luth. Theol.* 1875. 604 f. og *Prot. Realencycl.* VII 441 f. Joel Müller, *Masseket Soferim* p. 44 f. Ang. Profeterne ogsaa Derenbourg i *Journal asiat.* 1870. XVI p. 443 f.

Baba batra 13^b: „Vore Lærere have erklæret det for tilladt at skrive Loven, Profeterne og Hagiograferne i ét Bind. Dette var R. Meirs Opfattelse, medens R. Jhuda sagde: Loven for sig, Profeterne for sig og Hagiograferne for sig. Nogle mene endog: hvert Skrift for sig. R. Jhuda fortalte, at Boethos' b. Zonim besad de 8 Profetbøger opskrevne i ét Bind, hvad Eleazar b. Azarja havde autoriseret. Andre erklære dog dette for urigtig. Rabbi (d. e. R. Jhuda hannasi) sagde: man bragte os et Bind, der indeholdt baade Loven, Profeterne og Hagiograferne, og vi erklærede det for gyldigt.“ Smlgn. jer. Meg. 3, 1 fol. 73^a og Masseket Soferim p. V. — Til Oplæsning i Synagogerne bruges kun særskilte Roller; s. ang. Ester b. Meg. 19^a.

11. Den samaritanske Menighed, der ellers efterlignede Jøderne i alle Retninger, havde en fra den palæstinensisk-jødiske forskellig Kanon. Deres hellige Skrift bestaar nemlig alene af Lovens fem Bøger, med Udeladelse af baade de profetiske Skrifter og alle Beretningerne om Jødernes Skjebne i den eftermosaiske Tid. Til Gjengæld have de udenfor Kanon en selvlavet Bearbejdelse af Josua Bog, der danner Begyndelsen af en Kronik, som fører ned i den romerske Kejsertid. Til at hævde denne forkortede Kanon ere Samaritanerne aabenbart tildels blevne ledede ved Indholdet af de to sidste Dele af den jødiske Skriftsamling, da baade de historiske og profetiske Skrifter hyppig udtale sig om Beboerne af Efraims Rige paa en stærkt nedsættende Maade. Men dette Moment forklarer dog kun delvis det paafaldende Fænomen. Samaritanernes særlige Stilling

til Kanonspørgsmaalet bliver kun fuldt forstaaelig under Forudsætning af, at Jøderne paa den Tid, da Samaritanerne overtog deres hellige Skrift fra dem, selv betragtede Loven som den egentlige og afsluttende Skriftkanon, og ikke som den ene Trediedel af et uopløselig sammenhængende, tredelt Hele. Var Jødernes tredelte Kanon blevet til ved et Slag, saaledes som man tidligere var tilbøjelig til at tænke sig Forholdet, saa vilde Samaritanernes Autorisation af en enkelt Del deraf være i høj Grad uforstaaelig, medens det er let forklarligt, at de senere ikke have fundet sig foranledigede til at optage de tildels antiefraimitiske Skrifter, som Jøderne i den følgende Tid føjede til Loven i deres Kanon. Altsaa tjener Samaritanernes Stilling til dette Spørgsmaal til at stadfæste den i det foregaaende givne Fremstilling af den palæstinensiske Skriftsamplings Historie, og derved faar Tidspunktet for deres Overtagelse af de hellige Skrifter en Betydning som videre Middel til at bestemme et Tidspunkt, paa hvilket Jøderne endnu kun betragtede Loven som det egentlige kanoniske Skrift. Nu kan der neppe herske Tvivl om, at Samaritanernes Overtagelse af Pentateuchen er faldet sammen med Constitueringen af den samaritanske Menighed i det Hele, og denne Begivenhed er sikkert foregaaet i Tiden umiddelbart efter Nehemjas Virksomhed, altsaa c. 400. Vel henfører Josefus (Arch. XI 7, 2. 8) den samaritanske Menigheds Grundlæggelse til en senere Tid, men Neh. 13, 28, hvor de af Josefus omtalte Personer allerede forekomme, viser, at han her følger en urigtig Tidsberegning, og at den hele Begivenhed maa rykkes henved 100 Aar tilbage.

Det beror paa en Misforstaaelse, naar enkelte Kirkefædre, som Tertullian, Origenes og Hieronymus, overføre, hvad der siges om Samaritanernes Kanon, paa Sadducæerne. Det urigtige heri (ligesom i flere senere For-

fatteres Forveksling af Sadducæerne med Karæerne) er blevet umiskjendeligt ved den nyere Tids klarere Erkendelse af det sadducæiske Partis Oprindelse og Historie. — Essæernes Forhold til den palæstinensiske Kanon er ikke klart. Trods deres store Ærbødighed for Loven, der oplæstes hver Sabbat i deres Forsamlinger (Philo, ed. Mang. II 458), havde de dog ifølge Josefus' Vidnesbyrd (Bell. Jud. II 8, 7) særlige Skrifter, som de opbevarede med ikke ringere Omhu. Alle nyere Forsøg paa at paavise disse Skrifter i den os bekjendte apokryfiske Litteratur ere imidlertid hidtil ikke lykkedes.

Smlgn. Kuenen, Onderzoek III 430.

Juynboll, Chronicon Samaritanum arabice conscriptum, Lejden 1848.

Om Sadducæerne s. bl. a. Geiger, Urschrift 133 f.

B.

De alexandrinske Jøders Skriftsamling.

12. Det er ikke ganske let at danne sig en sikker Forestilling om, hvorledes Jøderne i den By, der i flere Henseender kan betragtes som Centret for den udenfor Palæstina levende Jødedom, Alexandria, har stillet sig til Kanonspørgsmaalet. Det kunde synes, som om de faa direkte Vidnesbyrd om dette Punkt, over hvilke vi raade, pegede hen paa, at de alexandrinske Jøder have haft ganske den samme Kanon som Jøderne i Hjemmet. Philo citerer og allegoriserer ifølge Hornemanns Undersøgelser udelukkende over kanoniske Skrifter (smlgn. § 7), om han end røber Kjendskab til flere apokryfiske Skrifter; og Josefus, der som græsk skrivende Jøde kunde synes at maatte komme i Betragtning her, udvikler paa det eneste Sted, hvor han berører Kanonspørgsmaalet, nøjagtig den palæstinensiske Kanonslære (§ 8). Men alligevel

viser allerede en nøjere Betragtning af disse to Forfatteres Skrifter, at vi her befinde os indenfor en Opfattelse af dette hele Forhold, der er grundig forskjellig fra den palæstinensiske. Hvad Philo angaar, saa har det mindre Betydning, at hans Citater, der i det langt overvejende Antal Tilfælde ere hentede fra Loven, maaske rent tilfældig ikke omfatte Apokryferne, end at han har en hel anden Inspirationstheori end den, der ligger til Grund for Fastsættelsen af den palæstinensiske Kanon. For Philo er Inspirationen ikke afsluttet paa et bestemt Tidspunkt; baade de græske Oversættere af det gamle Testamente og endnu mere Filosoferne, deriblandt han selv, ere efter hans Fremstilling inspirerede og af Guds Aand satte istand til at udtale, hvad der er skjult for det sædvanlige menneskelige Blik. Denne Opfattelse, der allerede delvis mødte os i b. Sirachs Skrift (§ 5), og som uden Tvivl ogsaa har været herskende hos de alexandrinsk-jødiske Filosofer, der gik forud for Philo, maatte med Nødvendighed tjene til at udjevne den skarpe Grændse mellem kanonisk og ikke-kanonisk Skrift, som Palæstinenserne droge. Hos Josefus staa de to, hinanden ophævende Opfattelser, som saa ofte hos denne Forfatter, uformidlet Side om Side. Hans Udtalelser om Kanons Indhold paa det anførte Sted hidrøre aabenbart fra hans palæstinensiske Opdragelse, og han siger her følgerigtig, at alle de Skrifter, der ere affattede, efterat den sikre profetiske Diadoche var hørt op, ikke have den Troværdighed som de tidligere. Som Tidspunktet for Inspirationens Ophør angiver han Artaxerxes den førstes Regjering, hvormed han ifølge Arch. XI 6, 13 identificerer Kong Ahasveros i Esters Bog, som han betragter som det sidste gammeltestamentlige Skrift. Men i sin historiske Fremstilling benytter han de alexandrinske Tilføjelser til Esra og Ester som fuldtud ligesaa

troværdige Kilder som de kanoniske Skrifter selv, og efterat være naaet til Artaxerxes' Regjering, antyder han ikke med et Ord, at hans Fortælling fra nu af hviler paa mindre paalidelige Kilder end i det foregaaende; altsaa følger han en Praxis, der kun slet lader sig forene med hans Theori, og som tydelig viser sig at skyldes Paavirkning fra alexandrinsk Side.

Det fuldstændige Bevis for, at de alexandrinske Jøder ikke have tilegnet sig det strenge palæstinensiske Kanonsbegreb, naa vi ad indirekte Vej. Uagtet vi nemlig kun kjende den alexandrinske Bibeloversættelse i den Skikkelse, hvori de Kristne benyttede den, saa kan der ikke herske Tvivl om, at denne Form i alt væsentligt svarer til den, som de alexandrinske Jøder anerkjendte, da de Kristne selvfølgelig ikke vilde have optaget Skrifter af jødisk Oprindelse i deres Samling, som de Jøder, med hvem de stode i Forbindelse, forkastede. Den græske Bibeloversættelse skiller sig nu i to meget betydningsfulde Punkter fra Originalen. For det første er Tredelingen opgivet, saa at Forskjellen mellem Profetskrifter og Hagiografer er udvisket; og for det andet er der rundt om blandt de Skrifter, som Palæstinenserne anerkjendte, indføjet Bøger, som Jøderne i Hjemmet udtrykkelig forkastede og fordrede udelukkede af Kanon. Heri have vi Vidnesbyrdet om en Skriftpraxis, der var den naturlige Følge af den Inspirationstheori, som mødte os hos Philo.

Om Philo s. det § 7 anførte Skrift af Hornemann.

Ang. Josefus smlgn. Scharfenberg, De Josephi et versionis Alex. consensu, Lpz. 1780. Siegfried i Ztschr. f. alttestamentliche Wissensch. 1883. 32 f.

At Palæstinenserne og med dem de babylonske Jøder forkastede de apokryfiske Skrifter, er allerede omtalt § 2. Naar derfor b. Sirachs Bog et Par Gange citeres i den babylonske Talmud (Erubin 65^a, Bab. Kam. 92^b) med samme

Formel som de kanoniske Citater, kan dette uden Tvivl kun bero paa en Hukommelsesfejl, hvortil Skriftets hebraiske Sprog og hele gammeltestamentlige Colorit let kunde lede, og man er neppe berettiget til deraf at slutte til en Vaklen hos Jøderne med Hensyn til dette Skrift. S. Strack i Prot. Realenc. VII 430. Dog smlgn. § 15. — Hvorledes Jøderne paa Hieronymus' Tid spottede og kriticerede de apokryfiske Skrifter, viser paa interessant Maade denne Kirkefaders Fortale til Oversættelsen af Daniel.

Om Jødernes Opfattelse af Apokryferne i den nyere Tid smlgn. Geiger, Nachgelassene Schriften II 338.

13. De Skrifter, der paa denne Maade kom ind i de alexandrinske Jøders Bibel, aabne os Indblik i en hel ejendommelig Litteratur af temmelig stort Omfang og meget forskjellig Character, men ikke destomindre med bestemte Grændser, der sondre den fra andre samtidige litterære Frembringelser hos Jøderne. Ikke blot maatte nemlig disse Skrifter have et religiøst Indhold, men der krævedes ogsaa, at deres virkelige, eller langt hyppigere foregivne Forfattere skulde være Israeliter eller Mænd fra den bibelske Urhistorie. Følgelig vare Bøger som det § 38 omtalte Aristæasbrev trods dets Indhold udelukket, da det giver sig ud for at være skrevet af en Hedning. Endvidere kunde der kun være Tale om Værker af originalt Indhold, ikke om videnskabelige eller digteriske Reproductioner af ældre bibelske Beretninger, altsaa ikke om alexandrinsk-jødiske Forfattere som Eupolemos, Artapanos, Ezechiel o. lgn. Endelig tænkte man naturlig heller ikke paa at optage omfattende Værker af en enkelt moderne Forfatter som f. Eks. Philo blandt de bibelske Skrifter. Derimod var det uden Betydning, om Bøgerne vare forfattede i Palæstina eller i Ægypten, og om de vare Oversættelser efter hebraiske Originaler, hvad der f. Eks. er Tilfældet med 1. Makkabæerbog, b. Sirach og en Del af Baruch, eller

om de fra Begyndelsen af vare affattede paa Græsk. Af meget af denne Litteratur kjende vi kun Titlerne, hvorved det ofte er umuligt at afgjøre, om de dermed betegnede Værker have været af jødisk eller kristelig (jødekristelig) Oprindelse. Hvad der er bevaret, er dels af filosofisk Indhold — saaledes b. Sirach, Salomos Visdom, 4. Makkabæerbog — dels af digterisk — som Salomopsalmerne — dels af profetisk eller apokalyptisk — som Jeremjas Brev, Baruchs Bog, Baruchs Apokalypse, Henochs Bog, Moses' Optagelse, de jødiske Bestanddele af Jesajas Himmelfart, 4. Esrabog og de jødiske Dele af Sibyllinerne — dels endelig af historisk Natur, idet dog Historien oftere kun er en Iklædning for et ethisk eller religiøst Indhold — saaledes de 3 Makkabæerbøger, Tobis og Judits Bøger. Paa Grund af den særlige Form (Aabenbaringen til Moses paa Sinaj ved en Engel) er ogsaa den saakaldte Jubelaarbog (*ἡ λεπτὴ Γένεσις*) optaget i denne Litteratur, uagtet dette Skrift i Virkeligheden kun er en fri haggadisk Bearbejdelse af Genesis. Dertil kommer endelig en Række Tilføjelser til forskellige kanoniske Skrifter, som læstes med særegen Forkjerlighed paa hin Tid og som derfor bedækkedes af Folkesagnetes brogede Tildigtninger, nemlig Ester, Daniel og Krønikernes Bøger. Ogsaa til Esra føjedes der et saadant apokryfisk Supplement, som vi imidlertid ikke have for sig, men forenet med en særegen, noget fri Oversættelse af Originalen, der forekommer i de alexandrinske Bibler ved Siden af den ordrette Oversættelse af den kanoniske Esra, som 3. (eller 1.) Esrabog.

I disse Skrifters Begrænsning overfor andre litterære Frembringelser ligger Berettigelsen til at tale om en »alexandrinsk Kanon«, men det maa dog fremfor alt erindres, at denne Kanon ikke havde en saadan afsluttet Character som den palæstinensiske, og sikkert

aldrig har været Gjenstand for bestemte Vedtægter med autoritativ Character. Det fremgaar tydeligst af, at de alexandrinske Bibelhaandskrifter, som de Kristne benyttede, havde et meget forskjellig Omfang og indeholdt snart flere, snart færre baade af de kanoniske og de apokryfiske Skrifter. Man samlede af denne omfattende Litteratur, hvad man kunde komme i Besiddelse af, eller hvad man særlig følte sig tiltrukket af, og kjendte ikke noget til et bestemt vedtaget Antal hellige Klassikere, saaledes som Tilfældet var hos Palæstinenserne.

Litteraturangivelser til de her omtalte Skrifter findes, foruden i de sædvanlige Indledninger og Haandbøgerne til Apokryferne, bl. a. i Stracks Einleitung i Zöcklers Handbuch der theol. Wissenschaften I, 188 ff. og hos Dillmann i Prot. Realenc. 2. Udg. XII 341 ff. — Smlgn. P. Madsen, Johannes' Aabenbaring I 1885. 56 ff. Fr. Nielsen, Haandbog i Kirkens Historie I 56 ff. 144 f.

4. Esrabog (s. § 8) taler vel om 70 Skrifter ved Siden af de 24 kanoniske Bøger, men dette Tal har aabenbart kun symbolsk Betydning, og viser i det højeste, at denne af Palæstinenserne forkastede Litteratur havde et langt større Omfang end den kanoniske.

II.

Den gammeltestamentlige Kanon i den kristne Kirke.

14. De nytestamentlige Skrifters Benyttelse af det gamle Testamente maa efter sit egentlige Væsen betragtes som en Udførelse af det Skriftbevis, som Kristus selv angiver Luc. 24, 44 *ὅτι δεῖ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως καὶ προφῆταις καὶ ψαλμοῖς περὶ ἐμοῦ*. Ligesom der paa dette Sted kun er Tale om

den egentlige jødiske Kanon med dens tre Dele (§ 7), saaledes hente de nytestamentlige Forfattere overalt deres Beviser for, at Jesus er Messias, fra de Skrifter, som de palæstinensiske Jøder anerkjendte som kanoniske. Betænker man, hvorlidet det ny Testamente ellers afspærrer sig fra det alexandrinsk-jødiske Aandsliv, hvorpaa den gennemgaaende Benyttelse af Alexandrinernes Oversættelse i den ny Pagts Bøger kun er et enkelt iøjnefaldende Eksempel, saa maa der sikkert tillægges denne Begrænsning i det nytestamentlige Skriftbevis en meget stor Betydning, saameget mere, som der f. Eks. i Henochs Bog eller Salomos Visdom findes talrige Steder, der kunde anvendes paa Kristus og senere ere blevne anvendte paa ham. Det maa derfor betragtes som uforsvarligt, naar denne Udeladelse af alle apokryfiske Skrifter i det ny Testaments messianske Bevis undertiden bliver fremstillet som en Tilfældighed, og Betoningen deraf som et argumentum e silentio, hvorpaa der ikke kan bygges noget. Dermed er det naturligvis ikke udelukket, at der ellers i det ny Testamente kan paavises mer eller mindre tydelige Gjenklange af de ikkekanoniske Skrifter, der vare udbredte og læste rundt om i den hellenistiske Jødedom. Ligesom nogle Steder i de nytestamentlige Skrifter ere afhængige af den jødiske Overlevering, ere andre afhængige af den jødisk-alexandrinske Litteratur, og det tyder paa et ejendommelig ufrit Standpunkt, naar endnu enkelte nyere Forfattere anstrenge sig for at godtgjøre, at ogsaa de sidstnævnte Steder ere hentede fra den mundtlige Overlevering, og ikke tagne fra et bestemt Skrift. Et tydeligt Eksempel paa Benyttelse af et apokryfisk Skrift er Hebr. 11, 35 smlgn. 2 Mak. 7; andre Steder ere noget mere omtvistede, som Allusionerne til b. Sirach i Jakobs Brev (f. Eks. 1, 19 smlgn. Sir. 5, 11), eller Hebr. 4, 12 f. smlgn. Visd. 7, 22 ff.; Rm. 1, 20—32

smlgn. Visd. 13—15. Selv til Skrifter, som de alexandrinske Kristne senere forkastede (§ 16), findes der ustridig Henvisninger; saaledes Jud. v. 9 (ifølge Origenes, De princip. III 2, 1) til Moses Optagelse; sammesteds v. 14 et ligefremt Citat (*ἐπὶ ὁρί/τευσεν*, hvormed dog Tit. 1, 12 kan sammenlignes) af Henochs Bog; smlgn. Hebr. 11, 37, der dog vel kun sigter til den Overlevering, som er benyttet i »Jesaja Himmelfart«. Om Steder som 1 Kor. 2, 9. Ef. 5, 14 er det vanskelig at danne sig en bestemt Opfattelse, da de Skrifter, hvorfra disse Udsagn ifølge enkelte Kirkefædres Udsagn skulle være hentede, nu ere aldeles ukjendte.

Disse forskjellige Hentydninger til akanoniske Skrifter i Forening med den Omstændighed, at der intetsteds i det ny Testamente findes et direkte Forbud mod at hente messianske Beviser fra andre Skrifter end de, som Palæstinenserne anerkjendte, havde den nærliggende Følge, at enkelte kristne Menigheder i den følgende Tid ubekymret efterlignede den alexandrinske Skriftpraxis, som gjaldt hos de Jøder, med hvem de kom i Berøring, og der udviklede sig derfor paa dette Punkt Forskjelligheder hos de Kristne, der forøgedes under Rivningerne med det hos Jøderne sejrende palæstinensiske Kanonsprincip, og have fremkaldt en Afvigelse i Praxis, der har holdt sig lige ned til Nutiden. Hvorledes Enkelthederne i denne Henseende have formet sig, vil fremgaa af den følgende Oversigt.

Smlgn. Bleek i Theol. Stud. u. Krit. 1853. 325 ff. og de andre § 21 anførte Skrifter. Desuden Werner i Theol. Quartalschrift 1872. 265 ff. og Boon, De Jacobi epistola cum Siracidae libro convenientia. Groning. 1860.

15. Hos de syriske Kristne træffe vi en væsentlig Overensstemmelse med Palæstinenserens Kanon, men dog med enkelte, meget paafaldende Afvigelser. Over-

ensstemmelsen viser sig ved, at Syrerne oprindelig forkastede de apokryfiske Skrifter. I den syriske Bibeloversættelse fandtes de ikke i den ældste Tid; Afraates (henimod Midten af 4. Hundredaar), der anfører Steder af alle de kanoniske Skrifter (tilfældig med Undtagelse af Højsangen), citerer ingen af Apokryferne, uagtet han ialtfald kjendte Makkabæerbøgerne, og Afrem, der ligeledes kjendte flere apokryfiske Skrifter, gjør dem ikke til Gjenstand for Fortolkning. Derimod fjernede Syrerne sig fra den palæstinensiske Kanon ved at udelade enkelte af de deri optagne Skrifter. I den syriske Bibeloversættelse manglede oprindelig Krønikernes Bog, og den jødisk-syriske Targum til denne Bog, som man senere optog i Peshita (§ 71), fandt ingenlunde almindelig Aerkjendelse. Den citeres saaledes vel af Afraates, men kommenteres ikke af Afrem. Senere gik man endnu videre. Theodor fra Mopsuestia udelod ikke blot Krønikerne, men ogsaa Esra-Nehemja, samt Ester og Ijob; og i den Kanon, som Nestorianerne benyttede, manglede Krønikerne, Esra-Nehemja og Ester, medens Ijob var optaget. Til Gjengjæld anerkjendte de mærkelig nok b. Sirachs Bog og de apokryfiske Tilføjelser til Daniel som kanoniske. Ogsaa flere af de syriske Monofysiter antog denne Kanon, dog i Reglen med Tilføjelse af Ester, og endnu Barhebræus undlader i sine grammatiske og exegetiske Skrifter aldeles at tage Hensyn til Krønikernes Bog.

Forsaauidt Esters Bog er udeladt i disse Fortegnelser, mindes vi om den Kritik, der ogsaa kom til Orde blandt de palæstinensiske Jøder mod dette Skrift (§ 6). Derimod have vi intet Bevis for, at Palæstinenserne nogensinde have udtalt sig mod Krønikernes Bog, endsiges mod Esra eller Ijob. Hidrører altsaa denne syriske Kanonskritik med dens Aerkjendelse af b. Sirach og Daniels-

supplementerne virkelig fra jødisk Paavirkning, saa kan denne alene søges hos de syriske Jøder, som paa dette Punkt maa være gaaede deres egne Veje; men sandsynligere er det dog, at de syriske Kristne her have handlet paa egen Haand og fulgt subjective Principer, saaledes som de ogsaa ellers kjendes hos Theodor af Mopsuestia.

De Syrer, der paavirkedes stærkt af den græske Kirke, optog, som man kan vente, de apokryfiske Skrifter i den syriske Bibeloversættelse, i hvis Haandskrifter de i Reglen forekomme i større eller mindre Antal.

Smlgn. v. Lengerke, D. Ephraemi Syri arte hermeneutica 1831. Eichhorn, Einleitung 3. Udg. § 255. Nöldeke, Die Alttestamentl. Literatur 263. Götting. Gelehrte Anzeigen 1868. p. 1826. Ztschr. d. deutsch. morgenl. Gesellsch. XXXII 587. XXXV 496. Fraenkel i Jahrb. f. prot. Theol. 1879. 758. Kihn, Theodor v. Mopsuestia u. Junilius Afrikanus 1880. Nestle i Prot. Realenc. 2 Udg. XV 196.

16. Den græske Kirke og de Menigheder, der vare afhængige af den, som Æthioperne, Latinerne, en Del af Syrerne o. a., paavirkedes fortrinsvis af de alexandrinske Jøders Kanonsopfattelse. Vi træffe derfor hos Justin, Clemens Romanus, Irenæos, Tertullian, Clemens Alexandrinus og andre Kirkefædre ikke blot hyppige Hentydninger til Skrifter, der vare udelukkede af den palæstinensiske Kanon, men ligefremme Citater af saa godt som alle de Skrifter, der henhøre til den § 13 omtalte Litteratur. Dog hævdede der sig hos Grækerne selv forskellige Røster mod en Del af disse Skrifter, og efterhaanden bleve Bøger som Henoch, Jesajas Himmelfart, 4. Esra o. l. trængte bort fra den kirkelige Brug i de græske Menigheder, hvoraf Følgen er blevet, at vi savne græske Tekster til de fleste af dem. Resten af de akanoniske Skrifter forekomme i skiftende Omfang

i de forskellige Haandskrifter (§ 13). Saaledes indeholder, for blot at anføre et Par Eksempler, den vaticanske Codex, foruden de kanoniske Skrifter: 3. Esra, Visdommens Bog, b. Sirach, Tilføjelserne til Esters Bog, Judit, Tobi, Baruch, Jeremjas Brev, Tilføjelserne til Daniel; i den alexandrinske Codex forekomme alle disse Skrifter og desuden: 1—4. Makkabæerbog og Manasses Bøn, og tillige viser Indholdsfortegnelsen i Begyndelsen af Haandskriftet, at det oprindeligt har indeholdt Salomos Psalmer, men som et Tillæg bagved det ny Testamente. Derimod holdt en Del af de fortrængte Skrifter sig hos de andre Nationer, der havde optaget den alexandrinske Skriftsamling. I det store ambrosianske Peshitahaandskrift, der skal hidrøre fra det 6. Hundrebaar (§ 72), findes saaledes foruden de kanoniske Bøger: Visdommens Bog, Jeremjas Brev, to Baruchsbreve, Tilføjelserne til Daniel, Judit, Sirach, Baruchs Apokalypse, 4. Esra, 4 Makkabæerbøger og dertil endnu 6. Bog af Josefus' jødiske Krig, medens 3. Esra, Tobi og Manasses Bøn mangle. Videst i denne Henseende gik den æthiopiske Kirke, hvis Bibeloversættelse har omfattet 4. Esra, Henoch, Jesajas Himmelfart og Jubelaarbogen; her har aabenbart den fuldstændige Mangel paa kritisk Sands hos det æthiopiske Folk virket med til, at man holdt fast ved Værker, som de øvrige Menigheder efterhaanden frigjorde sig for.

Om Citaterne af akanoniske Skrifter hos Kirkefædrene s. blandt andre: Scholz, Einleitung in die heiligen Schriften d. A. u. n. T. I 232 ff. Samstedes p. 220 ff. findes en Oversigt over de forskellige Haandskrifters Forhold til Apokryferne.

Henochs Bog forsvares ivrig af Tertullian, De cultu femin. I 3, men angribes af Origenes, Opera ed. Delarue I 619. Ikkedestomindre citerer Origenes selv undertiden dette Skrift f. Eks. De principiis IV 35 (Op. I 193). — Af de latinske Oversættelser til de forkastede Skrifter er ikke lidet bevaret.

Ang. Æthioperne s. Dillmann, Der Umfang des Bibelkanons der abyss. Kirche i Ewalds Jahrb. d. bibl. Wiss. V 1853. 144 f. og i Prot. Realencycl. 2. Udg. I 205.

Om Biblens Omfang hos Armener, Georger o. a. s. Scholz I 259.

17. Efterat det palæstinensiske Kanonsbegreb i Løbet af de første Hundredaar efter Kristus var blevet eneherskende hos alle Jøder, maatte disse med særlig Skarphed angribe de Kristnes Benyttelse af akanoniske Skrifter, og ofte maatte en Kristen komme i Forlegenhed, naar Jøderne i Religionssamtaler aldeles forkastede alle Bevissteder, der hentedes fra saadanne Bøger, uagtet de for de Kristne stode som fuldstændig jevnbyrdige med de øvrige hellige Skrifter. For at forebygge denne Vanskelighed søgte flere Kirkefædre at udbrede nøjere Kjendskab til den palæstinensiske Kanons Omfang hos deres Trosfæller; saaledes Meliton og Origenes, hvis vigtige Oplysninger om dette Punkt ere omtalte § 8. Men deres Hensigt dermed var kun af rent praktisk Natur, og det faldt dem ingenlunde ind, at de Kristne i det Hele skulde bøje sig for de jødiske Kanonsbestemmelser og give Afkald paa den kirkelige Brug af de forskellige akanoniske Skrifter, som i Tidens Løb havde vundet Hævd indenfor de forskellige Menigheder. Derfor benytter Origenes selv ikke blot saadanne Bøger i sine Værker, men han forsvarer udtrykkelig i sin Skrivelse til Afrikanos deres Brug, idet han hævder, at den kirkelige Skriftpraxis havde udviklet sig under Guds Forsyns Beskyttelse, medens Jødernes Antipati mod disse Skrifter skyldtes deres Kristushad og Angsten for, at de kristnes Tro kunde finde Bestyrkelse ved Citater derfra.

Fædrene i den græske Kirke fra det 4. Hundredaar stille sig omtrent paa samme Standpunkt, idet de dog mere aabent anerkjende de egentlige kanoniske

Skrifters Forrang for de øvrige. Flere af dem, som Kyrill fra Jerusalem, Gregor fra Nazianz, Athanasios, Amphilochios, give, uden direkte at henvise til Jøderne som Hjemmelsmænd, Fortegnelser over de egentlige kanoniske Skrifter, der i det væsentlige svare til de af Palæstinenserne anerkjendte, om end med den betydningsfulde Forskjel, at Esters Bog mangler hos Gregor og Athanasios, ligesom den ogsaa af Amphilochios betegnes som forkastet af flere (smlgn. § 8). Ved Siden deraf findes der hos Athanasios og i den 59. Kanon fra Laodicenserconciliet (c. 363) bestemte Udtalelser mod Benyttelsen af akanoniske eller apokryfiske Bøger som skadelige for Lærens Renhed. Men trods alt dette bøje de samme Autoriteter sig dog for den kirkelige Praxis ved at opstille de Bøger, der havde vundet Hævd i Kirken, som en Mellemklasse mellem de kanoniske og apokryfiske Skrifter, som kirkelige Læsebøger (*ἀναγνωσόμενα*), hvis Brug var tilladt, om de end ikke stode fuldt saa højt som de egentlig kanoniske. Til disse Oplæsningsbøger henregner saaledes Athanasios foruden Esters Bog: Salomos Visdom, b. Sirach, Judit og Tobi. Derfor træffer man hos de samme Fædre, der give de omtalte Fortegnelser over de kanoniske Skrifter, ikke sjældent Citater af ikke anerkjendte Bøger, og af samme Grund findes disse i forskjellig Omfang optagne i de græske Haandskrifter, hvor de uden særlig Betegnelse staa rundt om mellem de kanoniske Skrifter (§ 16 smlgn. § 12).

Smlgn. Origenes' Brev til Afrikanos i hans Opera I p. 12 ff.

Athanasios, Epistola festalis (Opera ed. Cölln II 1686. 38 ff.) *Ἐπειδήπερ τινες ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι ἑαυτοῖς τὰ λεγόμενα ἀποκρυφα καὶ ἐπιμίξαι τὰυτα τῇ θεοπνεύστῃ γραφῇ, περὶ ἧς πληροφόρηθμεν, καθὼς παρέδοσαν τοῖς πατράσιν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου. ἔδοξε καὶ μοι προτραπέντι παρὰ γνησίων ἀδελφῶν καὶ μαθόντι ἄνωθεν,*

ἐξῆς ἐκθέσθαι τὰ κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα, πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βιβλία, ἵνα ἕκαστος, εἰ μὲν ἡπατήθη, καταργῶ τῶν πλανησάντων, ὁ δὲ καθαρὸς διαμείνας χαίρῃ πάλιν ὑπομινησκόμενος ..... Ἀλλ' ἐνεκά γε πλείονος ἀκριβείας προστίθημι καὶ τοῦτο γράφων ἀναγκαίως, ὥς ὅτι ἐστὶ καὶ ἕτερα βιβλία τούτων ἔξωθεν, οὐ κανονιζόμενα μὲν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἀναγνώσκεισθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλευμένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον· σοφία Σολομώντος καὶ σοφία Σιράχ, καὶ Ἑσθῆρ, καὶ Ἰουδῆθ, καὶ Τοβίας, καὶ διδαχὴ κυλουμένη τῶν Ἀποστόλων, καὶ ὁ ποιμήν. Καὶ ὁμῶς ἀκρίβως κανονιζομένων καὶ τούτων ἀναγνώσκομένων, οὐδαμῶς τῶν ἀποκρύφων μνήμη, ἀλλὰ αἰρετικῶν ἐστὶν ἐπίνοια, γραφόντων μὲν, ὅτε θέλουσιν αὐτὰ, χαριζομένων δὲ καὶ προστιθέντων αὐτοῖς χρόνους, ἵνα ὡς παλαιὰ προφέροντες πρῶτα εἰς ἑξῶς ἀπατῶν ἐκ τούτου τοὺς ἀκεραίους.

Concil. Laodicea (Mansi, Concill. nov. coll. II 574)

Canon 59: ὅτι οὐ δεῖ ἰδιωτικὸν ψαλμὸν λέγεσθαι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ οὐδὲ ἀκανόνιστα βιβλία ἀλλὰ μόνον τὰ κανονικὰ τῆς καινῆς καὶ παλαιᾶς διαθήκης.

Gregor fra Nazianz, Carmen XXXIII ed. Cölln 1690 II 98.

Ang. Amphilochios s. Schmid, Historia Canonis 194.

Cyrill. Hierosol. (Op. ed. Benedict. Paris 1720. 67 ff.) nævner nøjagtig de samme Bøger som Origenes (§ 8), ogsaa med Tilføjelse af Baruch og Jeremjas Brev; hans Fortegnelse er derfor rimeligvis taget fra denne Forgjenger. — Laodicenser-mødets 60. Kanon indeholder den samme Liste, men denne Kanon er efter overvejende Sandsynlighed ikke ægte, s. Credner, Gesch. d. neut. Kanons 217 ff. — Kyrill citerer selv f. Eks. Catech. IX, 2, som kanonisk, Visdom. 13, 5.

18. Medens saaledes den græske Kirke naaede til et forholdsvis sundt Resultat med Hensyn til Bestemmelsen af den gammeltestamentlige Kanon, idet man anerkjendte den jødiske Autoritet og samtidig tog var-somt Hensyn til den kirkelige Brug, var Udfaldet i den latinske Kirke langt mindre heldigt, uagtet man her havde den bedste Betingelse for en rigtig Løsning af Spørgsmaalet ved Hieronymus', efter hin Tids Forhold, ualmindelige Indsigt i alt, hvad der vedrørte det gamle

Testamente. I den § 8 omtalte Prologus galeatus giver denne Kirkefader en fuldstændig udtømmende Fremstilling af den ægte jødiske Kanon med dens 22 eller 24 Bøger; han tilføjer derpaa: quicquid extra hos est, inter apocrypha ponendum. Herved bruger han Ordet »apokryf« i en videre Betydning end de græske Kirkefædre (§ 17), idet han, i Overensstemmelse med Brugen af det jødiske ׀׀׀ (§ 2), under dette Navn sammenfatter alle ikke-kanoniske Skrifter, uden Hensyn til den Betydning, som nogle af dem havde faaet i den kristne Kirke. Men ikkedestomindre kunde Hieronymus trods sin store Respect for Jødernes Autoritet ikke helt værgе sig for den kirkelige Vedtægts Indflydelse. Vel oversatte han af Apokryferne kun, og det endda udelukkende paa sine Landsmænds Opfordring, Tobi, Judit samt Tilføjelserne til Ester og Daniel (de sidste sondrede fra de kanoniske Bestanddele ved tilføjede kritiske Tegn), men i Prologen til Libri Salomonis tildeler han de i Kirken benyttede akanoniske Bøger den samme Mellemstilling, som de havde faaet hos Grækerne, idet han om b. Sirach og Visdommens Bog bemærker: haec duo volumina legit (ecclesia) ad ædificationem plebis, non ad auctoritatem ecclesiasticorum dogmatum confirmandam; og i Overensstemmelse hermed citerer han selv ikke sjelden forskellige apokryfiske Skrifter, navnlig b. Sirach — en enkelt Gang (Comment. til Jes. 3, 12) endog med et: dicente scriptura sancta, som Indledningsformel. Gjorde saaledes den kirkelige Sædvanes Krav sig gjeldende hos Hieronymus, saa var dette langt stærkere Tilfældet hos hans Landsmænd, der ikke havde hans videnskabelige Interesse, men derimod stræbte efter haandgribelige, praktiske Afgjørelser. De kunde vanskelig føle sig tilfredse med den noget uklare Mellemstilling, som de kirkelige Oplæsningsbøger (libri ecclesiastici) indtog, og

under Augustins Autoritet bleve derfor en Del af disse optagne som fuldstændig jevnbyrdige med de anerkjendte kanoniske Skrifter. Paa Mødet i Hippo 393, der stadfæstedes i Karthago 397 og 419, fik endelig den alexandrinske Skriftsamling, hvad den hidtil ikke havde haft, en bestemt Afslutning, idet Visdommens Bog, b. Sirach, Tobi, Judit og de 2 Makkabæerbøger erklæredes for at være kanoniske Skrifter, i ingen Henseende forskjellige fra dem, der hørte til den palæstinensiske Kanon.

Ordet „apokryf“ betyder hos de øvrige Kirkefædre enten „skjulte Skrifter“ modsat de overalt kjendte og benyttede (f. Eks. Origenes til Math. 23, 35), eller Bøger, hvis Oprindelse var dunkel, især saadanne, der bare et falsk Forfatternavn (saaledes Athanas. paa det § 17 anførte Sted, Augustin. De civitate Die XV 23). Smlgn. herom især Gieseler, Stud. u. Krit. 1829. 141 ff.

Ang. Hieronymus smlgn. ogsaa hans Fortale til Liber Tobiae: Feci satis desiderio vestro non tamen meo studio. Arguunt enim nos Hebraeorum studia: et imputant nobis, contra suum canonem Latinis auribus ista transferre. Sed melius esse judicans Pharisaeorum displicere iudicio, et episcoporum jussionibus deservire, institui ut potui. — Ligeledes Fortalen til L. Judith: Apud Hebraeos Judith inter apocrypha legitur: cujus auctoritas ad roboranda illa quae in contentionem veniunt, minus idonea judicatur. Sed quia hunc librum synodus Nicaena in numero sanctorum scripturarum legitur computasse, acquievi postulationi vestrae, immo exactioni.

Augustins Opfattelse af Kanonspørgsmaalet findes i De doctr. Christ. II 8.

Om Concilierne i Hippo og Karthago s. Mansi III 924. 891. IV 430.

19. De kirkelige Skribenter i Middelalderen vaklede i deres Fremstilling af den gammeltestamentlige Kanon mellem Augustins og Hieronymus' Autoritet, omend de fleste følte sig stærkest tiltrukne af den førstnævntes praktiske Afgjørelse af Sagen. Dog bevirkede

Hieronymus' Anseelse, at det hele Spørgsmaal betragtedes som aabent, og at der ikke fra Kirkens Side øvedes nogen Tvang ved Besvarelsen deraf. Da derimod senere Protestantismen bestemt stillede sig paa Hieronymus' Side (§ 20), foranledigede den katholske Opposition imod alt, hvad der hørte til det kirkelige Reformarbejde, at den augustinske Praxis paa Tridentinerconciliet blev slaaet fast som Salighedsvilkaar, idet man fordømte enhver, der ikke anerkjendte »libros integros cum omnibus suis partibus, prout in ecclesia catholica legi consueverunt, ... pro sacris et canonicis« (Sessio IV c. 1). Det bestemtes tillige nærmere, at der under denne tilvante Kanon skulde forstaas, foruden de af alle anerkjendte Bøger: Tilføjelserne til Daniel og Ester, Baruch med Jeremjas Brev, de to Makkabæerbøger, Judit, Tobi, Sirach, Visdommens Bog. Derimod blev 3. og 4. Esra samt Manasses Bøn som akanoniske stillede bagved det ny Testamente som et Tillæg til Biblen. Denne i Betragtning af Hieronymus' gjentagne og utvetydige Udtalelser temmelig brutale Afgjørelse af et rent historisk Spørgsmaal bragte senere flere katholske Forfattere, som f. Eks. Lamy og Jahn, i en saa stor Forlegenhed, at de søgte en Beroligelse for deres videnskabelige Samvittighed ved en Sondring mellem en første og anden Kanon (proto- og deuterokanoniske Bøger); men det faldt de Theologer, der ikke anerkjendte denne Udvej, let at paavise, at den var uforenelig med Tridentinerconciliets Bestemmelser og derfor uantagelig for alle, der stillede sig paa den katholske Kirkes Standpunkt.

Efter en Del Vaklen sluttede den græske Kirke, der tidligere holdt sig til de gamle Fædres Udtalelser (§ 17), sig paa Synoden i Jerusalem 1672 til den romerske Praxis med Hensyn til Apokryferne.

Litteraturangivelser hos de Wette-Schrader p. 67-68.
Om Lamy og Jahn smlgn. desuden Welte i Tübing.
Quartalschr. 1839. 230 ff. Scholz Einleitung I. 262 f.
M. H. til den græske Kirke smlgn. Prot. Realencycl.
VII 445 f.

20. Uagtet Reformationen fra sin første Begyndelse rettede Blikket paa den hellige Skrift som det Middel, ved hvilket den store Tilbagevenden til den oprindelige Kristendom kunde ske, var Problemet om den gammeltestamentlige Kanons Omfang ikke blandt dem, der straks krævede en bestemt, afgjørende Løsning. I Begyndelsen var det kun Andreas Carlstadt, som i et lille Skrift, *De canonicis scripturis*, fra 1520 underkastede dette Punkt en nøjere Undersøgelse. Han meddeler heri Augustins og Hieronymus' Opfattelser og slutter sig ganske til den Fremstilling, som den sidste giver i *Prologus galeatus* (§ 18), idet han uden Hensyn til den etymologiske Betydning af Ordet »apokryf« anvender det om alle de Skrifter, der udelukkedes fra den palæstinensiske Kanon, ganske bortset fra Kirkens Forkjerlighed for enkelte af dem. Her er altsaa uden nogen Restriction vist hen til Jøderne som den eneste Autoritet ved Afgjørelsen af, hvad der skal henregnes eller ikke henregnes til den gammeltestamentlige Kanon.

Luther holdt sig i Begyndelsen til den herskende Brug, idet han oversatte og udgav, foruden Manasses Bøn (der udkom 1519 som Slutning paa *Eine kurze Unterweisung, wie man beichten soll*) Judit, Visdommens Bog, Tobi, b. Sirach, Baruch, de 2 Makkabæerbøger og Tilføjelserne til Ester og Daniel. Men samtidig hermed fremtræder der hos ham en mærkelig religiøs Kritik, der ikke blot er rettet mod disse Skrifter, men ogsaa mod enkelte af Hagiograferne, og som ikke alene stiller sig overlegent til den kirkelige Praxis, men

endog til de palæstinensiske Jøders Vedtagelse af Kanons Omfang. Ved Siden af skarpe Udtalelser mod enkelte af de nævnte akanoniske Skrifter og Bemærkninger om, at de ikke findes i den hebraiske Bibel, forekommer der nemlig hos ham ligesaa fri Udtalelser om Esters Bog, Prædikeren og Krønikernes Bog; ja han bruger endog det Udtryk, at medens Esters Bog burde have været udeladt af Kanon, vilde 1. Makkabæerbog ikke have været uværdig til at optages deri. Det er den gamle, allerede hos Jøderne forekommende Kritik af enkelte af Hagiograferne (§ 6, smlgn. § 15), der her gjenfødes, ikke ved umiddelbar historisk Paavirkning, men ved det Indtryk, som disse Skrifter gjorde paa det kraftige religiøse Gemyt, hvis Opgave det ikke var at undersøge deres historiske Betydning og Berettigelse og derigjennem hævde deres Plads i den gamle Pagts Kanon, men at udtale Aabenbaringens Grundtanker i deres Renhed og overvældende Kraft og betragte alt i umiddelbart Forhold hertil. Derimod stillede Luther sig i sin Bibeloversættelse 1534 fuldstændig paa de græske Fædres (§ 17) og Hieronymus' medierende Standpunkt (§ 18), idet han udskillede de akanoniske Skrifter fra de kanoniske, men dog tilføjede dem som et Tillæg til det gamle Testamente, indledet med de bekjendte Ord: *das sind Bücher, so der heiligen Schrift nicht gleich gehalten, und doch gut und nützlich zu lesen sind*. Paa samme Maade behandles »Oplæsningsskrifterne« i Kristian den Tredies danske Bibel. I Tilslutning til Hieronymus gav Luther dette Tillæg Overskriften: Apokryfer, og Følgen deraf er bleven, at dette Navn er blevet den staaende Benævnelse for de akanoniske Bøger, som Kirken havde tilegnet sig, i direkte Modsætning til den oprindelige Sprogbrug, hvorefter »Apokryfer« netop betegnede de Bøger, som Kirken fuldstændig forkastede (§ 18). Som Fælledsnavn for alle de akanoniske, eller for

at tale med Hieronymus: apokryfiske Skrifter, der ikke ere optagne i den kirkelige Praxis og derfor heller ikke i den lutherske Bibeloversættelse, har man senere almindelig vedtaget Ordet: Pseudepigrapher, der rigtignok forsaavidt er utræffende, som ogsaa en Del af de i Kirken læste Skrifter bære et opdigtet Forfatternavn, f. Eks. Salomos Visdom, Baruch o. a.

Skriftet: *De canonicis scripturis libellus* D. Andreae Bodenstein Carlstadt findes aftrykt med en historisk Indledning i Credners *Zur Geschichte des Kanons* 1847. 291 ff. Her kan særlig henvises til § 81 (p. 364): *Nunc autem, ut de meo quiddam adiutium, constat incertitudinem auctoris non facere apocrypha scripta, nec certum autorem reddere canonicas scripturas, sed quod solus canon libros (quos respuit) apocryphos facit, sive habeant auctores et nomina sive non.*

De omtalte Fortaler til Oversættelserne af Apokryferne findes i Luthers *sämmtliche Werke*, Erlangen Bd. 63 p. 91-108. — Om 1. Makkabærbog hedder det (p. 104): *Diesz Buch ist auch der eins, die man nicht in die ebräischen Biblien zählet. Wiewohl es fast eine gleiche Weise hält mit Reden und Worten, wie andere der heiligen Schrift Bücher, und nicht unwürdig gewest wäre hinein zu rechen, weil es seher ein nöthig und nützlich Buch ist zu verstehen den Propheten Daniel im 11. Kap. — Derimod om 2. Makk.: Summa: so billig das erste Buch sollt in die Zahl der heiligen Schrift genommen sein, so billig ist diesz ander Buch herausgeworfen, obwohl etwas gutes darinnen steht. — — Hermed maa sammenlignes (Erlang. Udg. 62 p. 131): Und da er, der Doctor, das andere Buch der Maccabäer corrigirte, sprach er: ich bin dem Buch und Esther so feind, dasz ich wollte, sie wären gar nicht vorhanden; denn sie judenzen zu sehr, und haben viel heidnische Unart. — (De servo arbitrio): Liber Esther, quamvis hunc habent in canone, dignior omnibus, me iudice, qui extra canonem haberetur. — (Erl. Udg. 62 p. 132): Die Bücher der Könige gehen hundert tausend Schritte für dem, der die Chronika beschrieben hat, denn er hat nur die Summa und fürnehmsten Stück und Geschicht angezeigt, was schlecht und gering, hat er übergangen; darumb ist den Büchern der Könige mehr zu gläuben, denn der Chroniken. — (Smst. p. 128): Vom Buch Salomonis, dem Prediger, saget er: diez Buch sollt völliger sein, ihm ist zu viel abgebrochen, es hat*

weder Stiefel noch Sporn, es reitet nur in Socken, gleichwie ich, da ich noch im Kloster war. Ich gläube nicht, dasz Salomon verdampt sei; sondern diesz ist geschrieben, Könige, Fürsten und Herrn zu schrecken. So hat er selbst das Buch, den Prediger, nicht geschrieben, sondern ist zu Zeit der Maccabäer von Sirach gemacht. Dermed maa dog sammenlignes de afvigende Udtalelser B. 63 p. 40 og Editio Erlang. latina XXI p. 1 ff.

21. Ogsaa i den reformerte Kirke lod man i Begyndelsen Apokryferne beholde deres Mellemstilling som kirkelige Læsebøger, men det strengere Skriftprincip i de af Calvin paaavirkede Menigheder bevirkede dels, at man i Bekjendelsesskrifterne udtrykkelig betonedes disse Skrifters Mangel paa Kanonicitet, hvad ikke er sket i de lutherske Confessioner, dels at der i Tidens Løb gjen-tagne Gange gjordes Anstrengelser for at faa dem fuldstændig udelukkede af Bibeloversættelserne. Allerede paa Dortrechtmødet 1618—19 foreslog Gomarus, Deodatus o. fl. at borttage Apokryferne af Biblerne, uden at dog Forsamlingen følte sig berettiget til at vedtage dette Brud paa den kirkelige Vedtægt. Noget senere erklærede den puritanske Trosbekjendelse (*confessio Westmonasteriensis* 1648) de apokryfiske Skrifter for ganske at staa paa samme Trin som sædvanlige menneskelige Skrifter, hvorefter den naturlige Følge var, at de maatte udelukkes fra Bibeloversættelserne. Men først i Begyndelsen af dette Hundrekaar antog Striden om Apokryfernes Stilling større Dimensioner. Paa Grundlag af den puritanske Bekjendelses Udtalelse protesterede den Edinburgske Afdeling af det britiske Bibelselskab d. 17. Jan. 1825 imod Selskabets Beredvillighed til, navnlig i fremmede Bibeloversættelser, at tillade Optagelsen af Apokryferne, og fordrede bestemt disses Udeladelse som Betingelse for sin videre Samarbejden med de øvrige Afdelinger. Den derved opstaaende toaarige Strid endte med Apokryf-

ffjendernes Sejr, saa at de Bibler, som Selskabet siden den Tid udgiver, kun indeholde de kanoniske Skrifter. Ogsaa til vort Land forplantede disse Forhandlinger sig, idet Jens Møller 1827 i et dygtigt Indlæg forsvarede Apokryferne mod det Angreb, som Præsten N. Blicher rettede mod deres Bibeholdelse i Bibeloversættelsen.

Senere fremkaldte en Prisbelønning, som den badenske Bestyrelse for Indre Mission i Aaret 1850 udsatte for det bedste Skrift om Apokryfernes Betydning, en Række ny Stridskrifter bl. andre af Keerl, R. Stier, Hengstenberg og Bleek. Denne Strid førte ikke til et bestemt praktisk Resultat, men havde dog Betydning ved at yde værdifulde Bidrag til Spørgsmaalets Besvarelse.

De reformerte Bekjendelsesskrifters Udtalelser findes i Niemeyers *Collectio confessionum in ecclesiis reformatis publicatarum*, Lpz. 1840, med Appendix, Halle samme Aar; p. 329 f. *Confess. fidei Gallicana*; p. 350 *Conf. Scotica I*; p. 362 *Conf. Belgica*; p. 468 *Conf. Helvetica poster.*; p. 602 de engelske 39 Artikler; p. 670 f. *Declaratio Thoruniensis*; p. 787 *Conf. Bohoemica*. — I den puritanske *Conf.* hedder det (a. S. Append. p. 2): *Libri Apocryphi, vulgo dicti, quum non fuerint divinitus inspirati, Canonem Scripturae nullatenus constituunt; proindeque nullam aliam auctoritatem obtinere debent in Ecclesia Dei, nec aliter quam alia humana scripta, sunt aut approbandi aut adhibendi.*

Om Dortrechttermødet s. *Acta synodi nat. Dordrecti habitæ*, Hann. 1620. 30.

Niels Blicher i *Theol. Maanedsskrift* for Oct. 1827. Jens Møller i *Nyt Theol. Bibliothek* XV 1829 p. 1 ff.

Ph. F. Keerl, *Die Apokryphen d. A. T.* (Prisskrift) 1852. R. Stier, *Die Apokryphen* 1853. Hengstenberg i *Ev. Kirchenz.* 1853. Bleek i *Stud. u. Krit.* 1853. — Videre Litteratur hos Keil, *Einleit.* 665.

22. Den foregaaende Oversigt har vist, at der endnu indenfor den kristne Kirke hersker temmelig megen Uenighed om Apokryfernes Værd og Stilling, og der skal derfor her til Slutning tilføjes nogle Bemærkninger om dette Punkt, hvis Vanskelighed væsentlig

beror paa de mange forskellige Hensyn, der gjøre sig gjeldende derved. At den protestantiske Kirke med Rette har gjort, hvad de græske Fædre mer eller mindre uvillig, og Hieronymus uden Vægning gjorde, nemlig at betragte Jøderne som den sande Autoritet ved Spørgsmaalet om den gammeltestamentlige Kanons Omfang og Indhold, er hævet over al Tvivl. Israels Folk, hvem den gammeltestamentlige Aabenbaring var blevet betroet, og hvis Livsopgave det var at bevare den ublandet og uforstyrret, er i Virkeligheden de retmæssig competente Dommere til at afgjøre, i hvilke Skrifter denne Aabenbaring fremtræder rent og uden fremmede og modificerende Elementer. Selv om vi aabent maa indrømme, at de Principer, efter hvilke Omfanget af den gammeltestamentlige Kanon er blevet fæstnet, nu ikke mere ere os klare i alle deres Enkeltheder, saa at vi f. Eks. have vanskelig ved at paavise, hvorfor Prædikerens Bog og Ester ere optagne og b. Sirach og 1. Makkabæerbog udelukkede (smlgn. § 20), saa maa vi dog anerkjende Palæstinensernes Kanonsbestemmelser som den eneste Autoritet, der sætter os istand til at afgjøre, hvad der er et rent Udtryk for den gamle Pagts Indhold og hvad ikke. Vor Opgave er i Virkeligheden ikke saameget at gjenopdage de Principer, der ved hin Lejlighed ere fulgte, som paa Grundlag af det dengang vedtagne at paavise de enkelte Skrifters Betydning indenfor den gamle Pagts Historie og derigjennem godtgjøre deres kanoniske Berettigelse. Herved maa det imidlertid først og fremmest erindres, at denne Opgave ikke kan løses fuldkomment, saalænge man betragter de gammeltestamentlige Skrifter rent umiddelbart, saaledes som det i tidligere Tid hyppigst var Tilfældet. En saadan umiddelbar Betragtning vil hos et kraftigt og selvstændigt religiøst Gemyt med Nødvendighed føre til lignende nedsættende Domme

overfor enkelte af Skrifterne, som dem vi kjende fra Luther (§ 20). De gammeltestamentlige Skrifter ere ikke Udtryk for en forberedende Religion, der i jævn og uafbrudt Stigen fører op til et afsluttende Højdepunkt, men for en forberedende Aabenbaring, der efter at have culmineret begynder at synke og opløse sig, forat det derigjennem maatte blive klart, at den var en ufuldkommen Form, der var bestemt til under stærke Brydninger at vige Pladsen for det ny og fuldkomne, som skulde komme; den gamle Pagts sidste Tider vise os ikke blot Spirerne til den Jødedom, der anerkjendte Kristus, men ogsaa til den, der klamrede sig fast til det gamle og afviste dets Fuldkommengjørelse i Kristendommen. Alt dette kommer tilorde i de yngste af de Skrifter, som Palæstinenserne anerkjendte som tro Udtryk for den gamle Pagts Aandsliv, hvorfor disse Skrifters Betydning indenfor den gammeltestamentlige Skriftsamling kun lader sig paa vise ved en middelbar historisk Betragtning, der formaar at tildele de enkelte Dele deres Plads indenfor det store, mangeartede Hele. Fra dette Synspunkt vil man ogsaa kunne bestemme den Betydning, der tilkommer de religiøse Skrifter, som sluttede sig til det gamle Testamente, men som Palæstinenserne ikke tilstedte Optagelse indenfor den kanoniske Skriftsamling. Den Forkjerlighed, hvormed Kirken bestandig har omfattet en Del af disse Bøger (hvis uomtvistede historiske eller videnskabelige Betydning vi i denne Sammenhæng ganske lade ude af Betragtning) har sin naturlige Forklaring i den Kraft, hvormed det af den gamle Pagt fremkaldte Aandsliv rører sig i flere af dem, selv om det er blevet blandet med fremmede Elementer eller paa anden Maade er beheftet med Ufuldkommenhed. Det vilde endog være urigtigt at negte, at der f. Eks. i Salomos Visdom raader en rigere og højere Aand end

i Esters eller Krønikernes Bog, og at intet af dem volder saa store Vanskeligheder og Anstød for den umiddelbare Betragtning som Prædikerens Bog. Men alligevel maa de staa tilbage, hvor Talen er om at faa et tro og ægte Billede af den gamle Pagts Aabenbaring med dens ejendommelige Udviklingsgang og af de Former, som det derved fremkaldte Liv antog. Heraf følger sluttelig som det væsentligste Resultat, at kun de anerkjendte Skrifter give os et tro Billede af den gamle Pagts profetiske Betydning som Forudforkyndelse af Messias i Ord og Begivenheder, og at følgelig ethvert Skriftbevis, der paa Grundlag af det gamle Testamente vil godtgjøre Profetiernes Opfyldelse i den ny Pagt, udelukkende maa holde sig til »Loven, Profeterne og Psalmerne« (§ 14). Hvor kraftig den gammeltestamentlige, religiøs-etiske Aand end kan raade i enkelte apokryfiske Skrifter, saa staa de udenfor den Kreds, hvis væsentligste Opgave var at pege hen paa den Messias, i hvem alt, hvad den gamle Pagt indeholdt, bragtes til Fuldendelse.

Hvormeget man saaledes maa anerkjende den Maade, hvorpaa den lutherske Kirke har løst Spørgsmaalet om Apokryfernes Stilling, saa er der dog et andet Punkt, der vedrører den gammeltestamentlige Kanon, hvor det ikke er lykkedes Luther og dem, der slutte sig til ham, at frigjøre sig fra en Ufuldkommenhed, som i Kirken gik i Arv fra Slægt til Slægt. I de alexandrinske Bibler hang Optagelsen af Apokryferne midt imellem de kanoniske Skrifter nøje sammen med Opgivelsen af den Tredeling af den jødiske Kanon, der spiller en saa stor Rolle hos Palæstinenserne (§ 3—5), og som har en saa væsentlig Betydning for den rette Vurdering af de enkelte Skrifter. Uagtet Luther og de andre protestantiske Bibeloversættere udsondrede de indtrængte akanoniske Skrifter og anviste dem Plads ved Slutningen af den anerkjendte

Kanon, saa gjenindførte de ikke denne Tredeling. Og dog er det klart, at man kun er berettiget til at bygge paa den jødiske Autoritet i Kanonspørgsmaalet, naar man fuldt ud tilegner sig Jødernes Opfattelse af de kanoniske Bøgers Sammenstilling og indbyrdes Forhold, ligesom det ogsaa maa erindres, at det ny Testamente (§ 7. 14) udtrykkelig hævder Tredelingen som nøje sammenhængende med Kanons Omfang og Indhold. Det er Uret at lade Kjendskaben til denne Deling være de Faglærdes Særejendom, og det vilde utvivlsomt betegne et stort Fremskridt, naar en fremtidig Bibelrevision indførte den i Bibeloversættelserne og derved bidrog til, at mange gammeltestamentlige Undersøgelser, der nu paa Forhaand ere vanskelig tilgængelige for den almindelige Bevidsthed, kom til at staa i et klarere Lys og viste sig i deres berettigede historiske Sammenhæng.

Vanskeligheden ved at paavise de Principer, som Palæstinenserne fulgte ved Fastsættelsen af Kanon, viser sig navnlig ved Højsangen. At man senere, paa R. Akibas Tid (§ 6), betragtede den som en Allegori, er sikkert, men deraf følger endnu ingenlunde, at den er blevet opfattet saaledes af dem, der oprindelig optog den i Kanon; den allegoriske Udlægning kan muligvis omvendt være et Resultat af Skriftets Stilling blandt de anerkjendte Skrifter.

Et iøjnefaldende Eksempel paa Nødvendigheden af at se de enkelte Skrifter i deres Sammenhæng med den gamle Pagts historiske Udvikling, er Prædikerens Bog, for hvis Forstaaelse den rigtige Fastsættelse af Affattelsestiden ganske vist er en uomgængelig Betingelse. Man kan betragte dette Skrift som den gamle Pagts „sidste Ord“ i Retning af Forstaaelsen af Tilværelsens Gaader, som Udtalelsen af en stor Resignation, der kun kan finde Ro ved med Magt at dæmpe de mægtige Drifter efter Lyksalighed og Erkjendelse, der ere nedlagte i Mennesket, og som hos dybere Naturer ikke kunde tilfredsstilles ved den ufuldkomne Aabenbarings Indhold. Træffende har derfor Delitzsch givet sin Fortolkning af dette Skrift til Motto: *ἐν τῷ λέγειν καινὴν πεπαλαίωσε τὴν πρῶτην· τὸ δὲ παλαιούμενον καὶ γηράσκον ἐγγὺς ἀθανασμοῦ* (Hebr. 8, 13).

Den gammeltestamentlige Teksts Historie.

---

23. Teksthistoriens Opgave er, absolut betragtet, at paavise Forholdet mellem de nu brugelige Tekstformer og den oprindelige Tekst. Denne Opgave er let overalt, hvor de originale Haandskrifter existere; da dette imidlertid ikke er Tilfældet ved det gamle Testamente, maa man søge ved Hjælp af de forhaandenværende Hjælpemidler at trænge tilbage til den ældst mulige Tekstform, som vi kunne naa til, forat bestemme Forholdet mellem denne og den nu gjeldende Tekst og paavise de Punkter, hvor hin mulig bliver at foretrække. For at løse sin Opgave paa sikker Maade maa derfor en Fremstilling af Teksthistorien begynde med en Oversigt over de teksthistoriske Hjælpemidler, der staa til vor Raadighed; først derefter kunne Resultaterne uddrages, og et Billede tegnes baade af Textens ydre og indre Historie. Fremstillingen af den indre Historie maa ogsaa tage Hensyn til Tekstoverleveringens sproglige Side.

Blandt de teksthistoriske Hjælpemidler indtage de gamle Oversættelser en fremragende Plads, og den følgende Fremstilling maa derfor tage særlig Hensyn til dem. Dog maa der her erindres om, at Oversættelserne udelukkende komme i Betragtning efter deres teksthistoriske Betydning, og at der derfor ingen Fremstilling gives af de Oversættelser, der ere fremkomne paa Tider, hvor vi have andre og mere direkte Midler til at bestemme

den dabrugelige Teksts Skikkelse. Derimod er det nødvendigt at give et nogenlunde fuldstændigt Billede af de Oversættelsers Tilblivelse og Character, der virkelig have Betydning for Tekstens Historie; ti kun paa denne Maade afværges den ukritiske Anvendelse af de gamle Versioner, hvorpaa Exegesens Historie indeholder saa mange Eksempler, og som i en eller anden vilkaarlig og fri Gjengivelse af Originalen straks ser Vidnesbyrd om en anden Tekstform end den, der nu kjendes. Ligeledes maa nødvendig Oversættelsernes egen Tekst-overlevering gjøres til Gjenstand for en nøje Prøvelse, forat ikke Tekstformer, der have en fremmed Oprindelse, skulle fremtræde med den gamle Vertents Autoritet og derved komme til at aflægge et falsk Vidnesbyrd om en tilsyneladende gammel Skikkelse af Teksten.

Foruden de § 1 anførte Værker kunne her nævnes som Hovedskrifter:

Morinus, *Exercitationum biblicarum de Hebraei Graecique textus sinceritate libri duo*. Paris 1669. — Cappellus, *Critica sacra*, Paris 1650; ny Udgave med Noter ved Vogel og Scharfenberg, Halle 1775—86. — Humfredi Hodii: *De biblicorum textibus originalibus, versionibus Graecis et latina Vulgata Libri IV*. Oxf. 1705. — Hupfeld, *Theol. Stud. u. Krit.* 1830 og 1837. — 2. Bind af Hornes *Introduction to the critical study and knowledge of the holy scripture*, Lond. 1860 (ved Davidson). — Dillmann, *Bibeltext d. Alt. Test. i Protest. Realencycl.* 2. Udg. II 381 ff. — Strack, *Prolegomena critica in Vet. Test.* Lpz. 1873.

I.

Teksthistoriske Hjælpemidler.

A.

Det umiddelbare Apparat.

1. Trykte Udgaver.

24. Af det gamle Testamente tryktes først Psalmerne, der udkom 1477 tilligemed Kimchis Commentar. Først 1488 blev hele det gamle Testamente trykt i Soncino. Af de nærmest følgende Udgaver nævne vi her kun Udgaven fra Brescia 1494, der har den Betydning, at Luther benyttede den ved sin Bibeloversættelse; hans Haandexemplar opbevares endnu i det kgl. Bibliothek i Berlin. Blandt de talrige senere Udgaver maa omtales: Bombergs Haandudgaver, Venedig 1517. 1521 o. oft.; Buxtorfs Haandudgave, Basel 1611 og Athias' Udgaver, Amsterdam, 1661—67 som besørgetes af J. Leusden. Den sidste af dem gjentoges i E. v. d. Hooghts Udgave, Amsterdam 1705, og paa denne hvile atter de nu almindelig benyttede, som Hahns og Theiles. Selvstændigere var J. H. Michaelis' Udgave, Halle 1720. I den nyeste Tid har S. Baer med Understøttelse af Frz. Delitzsch begyndt at udgive nogle meget fortjenstfulde kritiske Separatudgaver af de gammeltestamentlige Skrifter, der trods enkelte Mangler maa betegnes som de bedste Gjengivelser af den ricperede (massoretiske) Tekst, der hidtil ere blevne trykte.

Foruden i disse særlige Udgaver indeholdes den hebraiske Tekst ogsaa i de for Sprogstudiernes Udvikling betydningsfulde Polyglotter, der ved Siden af Grundteksten meddele et større eller mindre Antal Oversættelser

deraf — samt i de saakaldte Rabbinske Bibler, der indeholde de aramaiske Targumer og flere eller færre jødiske Commentarer ved Siden af Teksten. Den berømteste af disse sidste er Jakob b. Chajims Udgave fra 1525—26 paa Grund af det omfattende massoretiske Stof, som den indeholder. Af stor Værdi er endelig Mantuauudgaven af det gamle Testamente 1742—44 paa Grund af den deri optagne massoretisk-tekstkritiske Commentar מִנְחָה af Salomo Norzi (d. e. fra Nurzia). Denne Commentar, der oprindeligt forfattedes 1626 under Navnet מִנְחָה פְּרָנִי, findes ogsaa i Wienerudgaven 1813—16.

Udførligere Litteraturoversigter hos de Rossi, *Variae lectiones* I p. CXXXIX ff. Le Long, *Bibliotheca sacra*, Paris 1723, udg. af Masch, Halle 1778—90. de Wette-Schrader p. 217 ff.

F. Sacchi, *I tipografi Ebrei di Soncino*, Cremona 1877.

Polyglotter: Complutenserbiblen ved Cardinal Francisco Ximenes de Cisneros 1514—17 (s. Delitzsch, *Complutensische Varianten*, Lpz. 1878); Antwerpener-Polyglotten („Regia“ eller „Plantiniana“) 1569—72. Pariser-Polyglotten 1629—45; Londoner-Polygl. 1654—57.

Rabbinske Bibler: Første Bomberger Bibel ved Felix Pratensis, Venedig 1517—18. Anden Bomberger Bibel ved Jakob b. Chajim 1525. Buxtorp Bibel, Basel 1618-19. Den indholdsrige *Biblia magna קהלות משה*, Amsterdam 1724—27; *Biblia hebraica*, Warschau 1875—77.

Af Baers Udgaver er hidtil udkommet: Genesis, Jesaja, Hezechiel, de 12 Profeter, Psalmerne, Ordsprogene, Ijob og Esra, Nehemja og Daniel.

25. Den særegne Tekstform af Pentateuchen, som Samaritanerne benytte (§ 11), er trykt i Pariser- og Londonerpolyglotten, og desuden udgivet særskilt (med Kvadratskrift) af B. Blayney, Oxf. 1790.

2. Haandskrifter.

26. Sammenlignede med de gammeltestamentlige Skrifteres Ælde naa Haandskrifterne dertil paafaldende

kort tilbage i Tiden. Mellem det ældste Haandskrift, vi med Bestemthed kjende, og de deri indeholdte Skrifter ligger saaledes et Tidsrum af henved 17 Hundredaar. Grunden til dette Forhold, der bliver saameget desto mærkeligere ved, at vi have langt ældre Haandskrifter til flere Oversættelser af det gamle Testamente, er, at Jøderne vare saa langt fra at vise Iver for at opbevare gamle Bibelcodices, at de meget mere, naar Haandskrifterne paa Grund af Ælde ikke mere kunde bruges og derfor henlagdes i Synagogernes Pulterkammer (בִּינְיָן), snarere søgte at fremskynde deres Opløsning, idet man frygtede for, at de ikke mere benyttede Haandskrifter paa en eller anden Maade kunde blive profanerede. Trods de gammeltestamentlige Haandskrifters store Antal have vi derfor kun faa, der naa blot nogenlunde langt tilbage i Tiden, idet det dog maa bemærkes, at nogle af de bevarede Haandskrifters Alder ikke med Bestemthed lader sig angive.

De gammeltestamentlige Haandskrifter, der findes paa det kgl. Bibliotek i Kjøbenhavn, ere beskrevne i *Codices Orientales Bibliothecae Reg. Hafniensis*, Kjøb. 1851 II 3—20.

De øvrige Cataloger over hebraiske Bibelhaandskrifter findes fortegnede i *Stracks Prolegomena* 29—33. 119—121. Dertil er nu at føje: Steinschneider, *Die hebräischen Handschriften d. kgl. Bibliothek zu München* 1875. Harkavy u. Strack, *Catalog d. hebr. Handschriften in St. Petersburg* 1875. Schiller-Szinessy, *Catalogue of the Hebrew manuscripts in Cambridge* 1876. Lagarde, *Symmicta* 1877 (om Erfurterhaandskrifterne, smlgn. Baer-Delitzsch, *Liber XII proph.* p. VI). Steinschneider, *Catalog der hebr. Handschr. in d. Stadtbibliothek zu Hamburg* 1878. *Die Handschriftenverzeichnisse d. kgl. Bibl. zu Berlin* II 1878. — Smlgn. ogsaa Fortalerne til Baers § 24 omtalte Udgaver.

Om *Geniza* s. M. Sab. IX 6, Soferim V 14 p. XI; Strack, *Proleg.* 42. Smlgn. זבא § 2.

27. Haandskrifternes Alder lader sig kun bestemme med afgjørende Sikkerhed, naar de ere forsynede med

Underskrift og Datum, og selv i disse Tilfælde maa der tages Hensyn til Muligheden af Forfalskninger og Tilbage-dateringer, der skulle give Haandskrifterne en højere Værdi. Navnlig har i nyere Tid Karæeren A. Firkowitsch opnaaet en sørgelig Berømmelse ved denne Industri. Et andet, mere ubestemt Kjendemærke indeholdes i visse Formler, navnlig Benedictioner, som Afskriverne have benyttet, og om hvilke man med Sikkerhed kan angive, at de først ere komne i Brug til denne eller hin Tid. Derimod er det endnu ikke lykkedes, at paavise grafiske Ejendommeligheder, ved hvilke man kunde slutte sig til Haandskrifternes Alder; kun Stedet, hvorfra de stamme (spanske eller tyske osv.), mener man i Reglen at kunne bestemme ved Skriftens Typus.

Smlgn. Strack, Ztschr. f. luth. Theol. 1875. 601 f. Zunz, Zur Gesch. u. Literatur 1845. 214-30. Tychsen, Tentamen de variis codicum Hebraicorum generibus. Rostock 1772.

Om Firkowitschs Bedragerier i det hele s. Harkavy i Mémoires de l'acad. de St. Petersbourg VII 24 Nr. 1. Strack, A. Firkowitsch u. seine Entdeckungen 1876 og i Ztschr. d. deut. morg. Ges. XXXIV 163 ff. Dog har Firkowitschs Forsvarer Chwolson ikke helt givet tabt, s. hans Corpus inscriptionum Hebraicarum, St. Pet. 1882, men derimod Strack i Literar. Centralbl. 1883. 878. Smlgn. § 76.

28. Trods Firkowitschs mange Forfalskninger (§ 27) skyldte vi hans Samlinger af Haandskrifter fra Krim den ældste gammeltestamentlige Codex, hvis Alder med Sikkerhed kan angives, nemlig et babylonsk Haandskrift af *Prophetæ posteriores* fra Aar 916. Den er udgivet i photolithografisk Efterligning af H. L. Strack. Det ældste Haandskrift til hele det gamle Testamente, en Codex fra 1010, hører ligeledes til Firkowitschs Samling. De andre Haandskrifter, der angives at være ligesaa gamle eller endog ældre, ere derimod endnu usikre. Dette gjelder saaledes om Codex Nr. 15 i Cambridge, og om

nogle Haandskrifter, som den jødiske Rejsende, Jakob Sappir, beskriver, og af hvilke det ene, der findes i Aleppo, ikke skal være mindre end Ahron b. Ashers Mønstercodex (§ 30), medens det andet, der opbevares i Kairo, skal være en af Ahrons Fader udført Profet-codex fra 895.

Strack, Prophetarum Posteriorum Codex Babylonicus Petropolitanus. St. Petersb. 1876. Exemplarer deraf ere skjenkede af den russiske Kejser til forskellige Bibliotheker, deriblandt det store kgl. Bibl. i Kjøbenhavn. — Særskilt: Hosea et Joel prophetæ. Ad fidem Cod. Babylonici Petropolitani, ed. H. L. Strack. Lpz. 1875.

Om andre gamle Haandskrifter s. Strack, Prolegomena 48 ff. Ztschr. f. luth. Theol. 1875. 598 f. Delitzsch, Complutensische Varianten, Lpz. 1878. 4—6. Desuden Fortalerne til Baers Tekstudgaver (§ 24).

Jac. Sappirs Rejsebeskrivelse ספיר אבן Lyck, 1866. 12 ff.

Om et Haandskriftbrudstykke af Deuteronomium, der i Aaret 1883 vakte nogen Opsigt, s. Guthe, Fragmente einer Lederhandschrift, mitgetheilt und geprüft. Lpz. 1883.

I Mémoires de l'Académie imp. de St. Petersb. Ser. VII. Tom. XXXII 1884 Nr. 8 beskriver Harkavy nogle meget paafaldende Haandskriftfragmenter fra Rhodos med et ejendommeligt Alfabet. Smlgn. Derenbourg i Revue des Études Juives X 311.

29. Til de hebraiske Haandskrifter af Loven henhøre ogsaa de samaritanske Codices (§ 11. 25). Da disse Haandskrifter repræsentere en Tekst, der allerede tidlig skilte sig fra den hos Jøderne brugelige, er det intet Under, at man ofte har tillagt dem en stor Betydning, og ment ved en Sammenligning mellem dem og den riciperede Tekst at kunne trænge et betydeligt Skridt tilbage i Rekonstruktionen af Pentateuchens Tekstform; men det vil senere blive omtalt, at denne Forventning er blevet skuffet, idet den samaritanske Tekst er saa forvansket dels ved Afskrifterfejl, dels ved vilkaarlige Ændringer, at dens tekstkritiske Betydning er

yderst begrændset. Større Interesse have disse Haandskrifter ved de deri benyttede Bogstavtegn og deres Mangel paa Vocalisation, hvorved de tjene til at stadfæste de Resultater med Hensyn til Tekstens ydre Historie, hvortil man ogsaa ad anden Vej føres.

Smlgn. Eichhorn, Einleit. 3. Udg. § 378-89. Strack, Prolegomena 56 f. og Harkavys (russisk skrevne) Catalog der samaritan. Pentateuch-Codices, Petersb. 1874.

3. Variantsamlinger.

30. Ved Hjælp af de store Variantsamlinger, der i forrige Hundreenaar foretoges af Kennicott og de Rossi, ere vi istand til at benytte Haandskrifter, der selv ere vanskelig tilgængelige. Vigtigere endnu ere de Variant-samlinger, som den jødiske Tekstoverlevering (Massora s. § 31) har opbevaret og som give os Indblik i en tidligere Tids Haandskrifter, der nu ikke mere existere. En Del af disse Varianter ere tagne fra Mønstercodices, som berømte Punctatorer havde udfærdiget, og som gjaldt som Autoriteter, der ialtfald fortjente at høres, selv om kun en enkelt af dem lagdes til Grund for den reciperede Tekst. Saadanne Mønsterhaandskrifter (undertiden kaldte *Machzor'er*) ere Codex Hilleli (efter en ellers ukjendt R. Hillel), Cod. Zambūki, Jerichopentateuchen. Sefer Sinaj, Keter Shem Tob, Machzora rubba o. a. Dertil komme Læsemaader af forskjellige Autoriteter fra det 8—10. Hundreenaar, der hidindtil vare ukjendte, men nu ere blevne bekjendte ved de Krimske Haandskriftsamlinger, som R. Pinchas, R. Moche, R. Chabib o. fl.; og endelig de to berømte Mestere R. Moshe b. David b. Naftali fra Begyndelsen af det 10. Hundreenaar, og hans Samtidige og Modstander R. Ahron b. Moshe b. Asher fra Tiberias. Den sidstnævnte er blevet den Autoritet, som den reciperede Tekst næsten overalt

følger. Efter Sagens Natur gjælde alle disse Varianter med faa Undtagelser altid Punctuationen, og berøre i Reglen grammatiske Finheder, der have større sproghistorisk end teksthistorisk Betydning.

Uagtet b. Naftali levede i Babylon, og hans Tekst undertiden stemmer med den babyloniske Tekstoverlevering, kan man dog ikke uden videre betegne ham som Repræsentant for Babylonerne i Modsætning til Palæstinenserne (eller Tiberienserne). Derimod har man allerede længe kjendt en Række Variantfortegnelser, der direkte hidrøre fra den historisk betydningsfulde Forskjel mellem den babylonske og palæstinensiske Skole, eller, som de i Teksthistorien i Reglen benævnes, Orientalerne (*מְדִינָה* udtalt *מְדִינָה*) og Occidentalerna (*מְעִרְבָא* udtalt *מְעִרְבָא*). Men først de senere Aars Fund og Undersøgelser have godtgjort, hvor omfattende og vigtig den Forskjel har været. Ligesom Babylonerne og Palæstinenserne hver havde deres Talmud (Babli og Jerushalmi), deres Targumrecension (§ 61), deres Ordning af de bibelske Skrifter (§ 10) og deres Punctuationssystem (§ 80), saaledes havde de ogsaa hver deres Tekstoverlevering, der indbyrdes afvige paa ikke ubetydelige Punkter. Den tidligere kjendte Fortegnelse over disse Varianter skyldtes Jakob b. Chajim, som, uden Tvivl paa Grundlag af gamle Haandskrifter, meddelte den i sin rabbiniske Bibel (§ 24); de senere Aars Fund have imidlertid ikke blot vist, at denne Liste trænger til baade at rettes og forøges, men har endog gjort os bekjendt med fuldstændige Haandskrifter, der følge den babyloniske Tekst og vise os denne i alle dens Ejendommeligheder (§ 28). Varianterne omfatte hele det gamle Testamente, ogsaa Pentateuchen, og gjælde ikke blot Consonanterne, men ogsaa Vocaludtalen af dem. — De to Skoler i Babylon: Nehardea og Sora, synes ifølge Berliners Undersøgelser

ikke at betegne en Forskjel indenfor Babylonerne, idet nemlig Nehardeenserne vare indvandrede Palæstinenser, der derfor fulgte Occidentalernes Læsemaader.

Hvorvidt *Qre* og *Ktib* kunne betragtes som forskjellige Læsemaader, vil blive omtalt § 33.

Kennicott, *Vetus testamentum hebraicum cum variis lectionibus*, Oxf. 1776—80 (behandler kun Consonantteksten); den deri indeholdte *Dissertatio generalis* er udg. af Bruns, Braunsch. 1783. — De Rossi, *Variae lectiones Veteris Testamenti*, Parma 1784—98 (optager undertiden ogsaa Vocalvarianter). — Desuden: Delitzsch, *Complutensische Varianten zu dem Alt. Test.* Lpz. 1878. Strack i *Ztschr. f. luth. Th.* 1877. 17 ff. (til Jesaja) og det kritiske Apparat til Baers Udgaver (§ 24).

Om de gamle Mønstercodices s. Strack, *Prolegomena* 14-29. 112-18 og *Ztschr. f. luth. Th.* 1875. 613 f.

Som Steder, hvor Forskjellen mellem b. Asher og b. Naftali gjaldt Consonanterne, nævnes Jer. 11, 7 (b. N. *נֶחֱדָה* for *נֶחֱדָה*); 29, 22 (b. N. *וְכִתְבִּי* for *וְכִתְבִּי*); 1. Kg. 3, 20 (b. N. med Orientalerne *יְשִׁינָה* for *יְשִׁינָה*). Til de bekjendteste Differenser i Vocalisationen hørte, at b. Naftali sammen-smeltede Præfixerne *לְכָבִי* med et følgende *ji* til *וִי*, *בִּי* osv.; smlg. § 88. — S. om disse to Autoriteter: Strack, *Proleg.* 24 ff. *Ztschr. f. luth. Th.* 1875. 611. *Prot. Realencycl.* (2. Udg.) IX 390 f. Baer u. Strack, *Die Dikduke hatte-amim des Ahron b. M. b. Asher* 1879. p. X ff. 78 ff. 84. Berliner, *Targum Onkelos* 1884. II. 139.

Om Babyloner og Occidentaler s. Strack, *Prol.* 36-41. 121. *Ztschr. f. luth. Th.* 1875. 608 ff. 1877. 22 ff. Geiger, *Nachgelassene Schriften* IV 32 ff.

Ang. Nehardea og Sora s. Strack, *Prol.* 40. Berliner, *Die Massora zum Targum Onkelos* 1877 p. XIV og 61 ff. samt Fortalen p. V. *Targ. Onkelos* II 61 ff.

4. Den jødiske Massora.

31. Manglen paa gamle Haandskrifter til den hebraiske Bibel opvejes for en meget stor Del ved Jødernes saakaldte *Massora* eller Tekstoverlevering, der sætter os istand til at forfølge Teksten tilbage til Tider, fra

hvilke der ikke er bevaret Haandskrifter. Hensigten med denne Massora var imidlertid ikke blot at erstatte de egentlige Haandskrifter, men ogsaa at bevare disse selv for at degenere ved Afskrivernes Skjødsløshed og Vilkaarlighed, idet man underkastede Teksten den pinligste og smaaligste Control. Man affattede Fortegnelser over Tekstens Ejendommeligheder i alle Retninger og over alle de Enkeltheder, der under Afskrivernes Hænder let kunde udviskes og forvanskes, og dannede paa denne Maade et beskyttende »Gjerde« om Skriften, som i Virkeligheden har foranlediget, at der i det væsentlige kun møder os én eneste Tekstform fra den Tid af, da man begyndte at kontrollere Tekstoverleveringen med denne Nøjagtighed. I Begyndelsen overleveredes disse Fortegnelser mundlig, men senere bleve de nedskrevne dels som Randbemærkninger i Bibelhaandskrifterne, dels som selvstændige massoretiske Værker. Den første Slags Massora kaldes *Massora marginalis*, og deles atter i Massora magna og parva, eftersom den staar over og under Teksten eller ved Siden af den; den sidste Slags (M. magna i videre Forstand) benævnes ofte *Massora finalis*, fordi Jakob b. Chajim meddelte et saadant selvstændigt massoretisk Værk i Slutningen af sin rabbinske Bibel (§ 24). Formen, hvorunder det massoretiske Stof fremstilles, er enten den alfabetiske Fortegnelse, eller Angivelsen af, hvormange Gange vedkommende Form forekommer, eller endelig Sammenstillinger af Udtryk, der let kunne forveksles.

Værdifulde Indledninger til Studiet af Massora ere givne af Jakob b. Chajim i Fortalen til den nævnte rabbinske Bibel, af Elias Levita i *Masoret hamasoret* og af den ældre Buxtorf.

En til den jødiske Massora nøje svarende Tekstbehandling findes hos Inderne s. Max Müller, *Lectures on the science*

of lang. 1861. 107; ogsaa Perserne frembyde Lighedspunkter smlg. Sitzungsberichte der kgl. bayerischen Academie d. W. 1872. 97.

Skrivemaaden af Ordet Massora vakler, idet der findes baade *מסורה* og *מסורה* resp. *מסורה*. Den nu almindelig vedtagne er: Massora, men begge Former ere paafaldende, da Ordet utvivlsomt kommer af *מסר* (overgive), saa at man, da *מסר* ikke bruges, nærmest maatte vente *מסורה*. Begge de angivne Vocalisationer forekomme allerede Hez. 20, 37, men der kommer Ordet af *אסר*; smlg. 1 Kg. 5, 25 *מכלה* af *אכל*. S. videre Lagarde i Gött. Gel. Nachrichten 1882. 168.

Elias Levitas *מסורה המסורה ספר* udkom Venedig 1536. En tysk Oversættelse besørgede Semler udgivet, Halle 1772. En ny Tekstudgave med engelsk Oversættelse skyldes Ginsburg, The masoret hamasoret of Elias Levita, Lond. 1867.

Jakob b. Chajims Fortale er udgivet (hebraisk og engelsk) af Ginsburg, 2. Udg. Lond. 1867.

Buxtorf, Tiberias sive commentarius masoreticus triplex, Basel 1620, sidste Gang 1665. — Paa samme Maade som Buxtorf heri kommenterer Cap. 1 af Genesis, ere de følgende 7 Capitler kommenterede af J. Hansen, Interpretatio masorae magnae textualis, Kjøbenhavn 1733—37.

32. Denne jødiske Tekstmassora kan, ialtfald efter sin Begyndelse, paavises meget tidlig. Hvorvidt R. Akiba (Beg. af 2. efterkristelige Hundredaar) ved sit Udsagn, at *מסרה* er et Gjerde om Loven (Pirke Abot III 13), netop tænker paa Tekstoverleveringen, er maaske tvivlsomt; men ialtfald forekommer der en Del massoretisk Stof allerede i Mishna og derefter, betydelig forøget, i Gemara og de gamle Midrashværker, naturligvis med Undtagelse af alt, hvad der vedrører den dengang endnu ukjendte Punctuation. Yderlig forøgede massoretiske Meddelelser findes derpaa i de eftertalmudiske Traktater *Masseket Sefer Tora* og *Masseket Soferim*, der beskjeftige sig med Reglerne for Skrivningen af Torarullerne. Med Indførelsen af Punctuationen tog det massoretiske Arbejde et stærkt Opsving. Ahron b. Moshe b. Asher fra det

10. Hundredaar (§ 30), der hørte til en fremragende Punctatorslægt i Tiberias, udgav et Skrift, der foruden at indeholde en Mængde grammatiske Bemærkninger meddelte en Række massoretiske Iagttagelser og Bestemmelser. Hans Værk fandt Efterligning i flere Smaaskrifter, der under Titlen *Horajot ha-kore* gav Regler for Tekstens Nedskrivning og Punctuation. I den følgende Tid udsondredes det grammatiske Stof af disse Arbejder, idet der fremstod en særlig grammatisk Litteratur, og samtidig udvikledes de massoretiske Bestanddele deraf i selvstændige Værker, saa at vi f. Eks. i det 11. Hundredaar høre om en Massora af Gerson b. Juda. Fra Tiden før Aar 1200 skriver sig det massoretiske Hovedværk, som fører Titlen *Ochla veochla* efter Begyndelsen deraf, der sammenstiller *אכלה* 1 Sm. 1, 9 med *ואכלה* Gen. 27, 19. Af saadanne Kilder og af de massoretiske Randbemærkninger, der føjedes til Bibelhaandskrifterne, øste Jakob b. Chajim i sin beundringsværdige Fremstilling af Massora (§ 31) og den omtrent samtidige Elias Levita, hvis massoretiske Værk vidner om en sjelden Indsigt og Overlegenhed. Paa det Grundlag, som disse Mænd havde givet, stræbte Buxtorf at gjøre de massoretiske Studier tilgængelige og frugtbare i sin § 31 omtalte Indledning, der endnu er det bedste Hjælpemiddel til at trænge i dette vanskelige Gebet. Tillige maa nævnes Lonzanos *Or Tora* 1618 og Norzis § 24 omtalte Commentar. Dog fandt hele dette Studium kun ringe Interesse og Deltagelse, og døde i den følgende Tid efterhaanden hen, indtil i den nyere Tid Mænd som W. Heidenheim, Frensdorf, Chr. Ginsburg, J. Derenbourg, Baer og Strack atter have kaldt Opmærksomheden tillive for denne ofte smaalige og trættende, men dog uundværlige Litteratur. Hvad man fremfor alt trænger til, er en anden, mere overskuelig og tilgængelig, Ordning af Stoffet, der kan

træde istedetfor den tidligere fortvivlet upraktiske, som sikkert for en stor Del har hidraget til at give det hele Studium Charakteren af en hemmelig Videnskab.

Randnoterne i de sædvanlig brugte Udgaver af det gamle Testamente maa ikke forveksles med den virkelige Massora marginalis; de indeholde kun et vilkaarlig valgt Uddrag deraf.

Smlgn. til Massoras Historie Geiger i Jüd. Ztschr. III 78 ff. Strack i Prot. Realencycl. 2. Udg. IX 388 ff.

De massoretiske Angivelser i Talmud findes for en Del samlede i Stracks Prolegomena 73-94. 122 f., hvor videre Litteratur anføres. Naar disse Angivelser b. Nedarim 37^b tilskrives Moses, viser det, at de dengang vare modtagne som Overlevering fra ældre Tider.

Sefer Tora er trykt i Kirchheims VII libri Talmudici parvi Hierosolymitani, Frankf. a. M. 1851 p. 1-11. — *Masseket Soferim*, herausgeg. von J. Müller, Lpz. 1878. Smlgn. J. G. C. Adler, Judaeorum codicis sacri rite scribendi leges, a libello Thalmudico מסכת סופרים in lat. conversæ et annot. explicatae. Hamburg 1779.

Om Ahron b. Asher s. videre § 80. Af hans Læsestykker tryktes en Del i 1. Rabbin. Bibel (§ 24); senere udgav L. Dukes Brudstykker deraf i *Kontres hamasoret* 1846. Endelig har Baer og Strack udgivet dem alle i en kritisk Tekst, bl. a. efter et Haandskrift fra det kgl. Bibl. i Kjøbenhavn: Die Dikduke ha-teamim des Ahron b. M. b. Asher. Lpz. 1879.

Et lignende Skrift er efter et sydarabisk Haandskrift udgivet af J. Derenbourg under Titlen: Manuel du lecteur i Journal asiat. 1870. XVI 309 ff. med værdifulde Noter.

Frensdorf har udgivet: דרכי הקור והנגינה Hanover 1847 (af R. Moses Punctator); Das Buch Ochla w'ochla, Hannover 1864 (hvormed maa sammenlignes Ztschr. d. deutsch. morg. Gesellsch. XXI 202 ff.); Die Massora magna, I. Hanover 1876, som desværre ikke skal fortsættes.

Christian Ginsburg (foruden de § 31 nævnte Værker): The massorah compiled from manuscripts, alphabetically and lexically arranged I 1880 (Bind I-II skal omfatte Massora magna og parva, III en engelsk Oversættelse med Noter, IV en corri-geret Bibeltekst).

Baer udgiver en forbedret Massoratekst i den rabbiniske Bibel *Mikra gadol* (Wilna).

33. Medens de Dele af Massora, der bestaa af Optællinger af Vers, Ord og Bogstaver, af Sammenstillinger af sjeldne og uregelmæssige Former, eller af Udtryk, der paa Grund af deres Lighed let kunde forveksles, tildels ville blive omtalte i de følgende Afsnit, skulle vi her særlig beskjæftige os med de vigtige Bestanddele af Overleveringen, der give Meddelelser om en dobbelt Tekstform og derved spille en fremragende Rolle blandt Midlerne til at lære Tekstens Historie at kjende.

Herhen høre de Variantsamlinger, der allerede ere omtalte i det foregaaende (§ 30), og som ligefrem angive en bevidnet Tekst ved Siden af den reciperede. Endvidere møde vi en dobbelt Tekst i Fortegnelserne over *Qre* (almindelig, men mindre rigtig: *Qri*) og *Ktib*. Paa et betydeligt Antal Steder (efter Massora ialt 1314) have Jøderne vedtaget at læse en anden Tekstform end den skriftlig overleverede, idet de snart læse et andet Ord eller Form af Ordet istedetfor det foreliggende, snart tilføje noget, der ikke findes i Teksten, snart endelig udelade noget deraf. Spor af denne Omgaaen af den foreliggende Tekst kan allerede paavises i LXX, hvis *νόμος* i mange Tilfælde forudsætter, at Oversætteren har læst Ordet *אֲדָנִי*, hvor Teksten frembød *יְהוָה* (smlgn. § 76); senere møde vi den i stedse voksende Omfang i Talmud, *Sefer Tora* og *Mass. Soferim* og i de egentlige massoretiske Arbejder. At der ikke hersker fuld Overensstemmelse mellem de i disse Kilder indeholdte Angivelser, kan ved et Stof som dette ikke vække Forundring; saaledes anføres der i Talmud (b. Nedar. 37^b) to Tilfælde af *Qre*, der ikke anerkjendes af Massoreterne (Rt. 2, 11 og Jer. 32, 11), og blandt Forskjellighederne mellem Occidentaler og Orientaler (§ 30) bestaa ikke faa i en Forskjel med Hensyn til *Ktib* og *Qre*.

Den væsentligste Interesse ved dette massoretiske Capitel knytter sig til det Spørgsmaal, om disse fra den foreliggende Tekst afvigende Læsemaader oprindelig have hvilet paa objektivt Grundlag og altsaa maa betragtes som anonyme Varianter af samme Art som de i det foregaaende omtalte (§ 30). Dette Spørgsmaal maa, ialtfald for de fleste Tilfældes Vedkommende, besvares benægtende. Allerede Cappellus bemærker træffende, at den ved *Qre* fremkaldte dobbelte Tekst ikke betegner Massoreternes Vaklen mellem flere Læsemaader, men deres »judicium« om den virkelig brugelige; og at de Læsemaader, der paa denne Maade foretrækkes for de skriftlig overleverede uden dog at turde fortrænge disse i selve den skrevne Tekst, i de fleste Tilfælde ere af ren subjektiv Oprindelse, viser allerede en flygtig Betragtning af dem. En Del af dem skyldes eufemistiske Hensyn, idet man i en senere, mere lydhør Tid har ombyttet et plumpere Udtryk med et ædlere (f. Eks. שָׁכַב for שָׁגַל), eller et særlig helligt med et mindre ukrænkeligt (f. Eks. יְהוָה for אֱלֹהֵינוּ). Andre hidrøre fra bestemte Fortolkninger, som senere havde vundet Hævd og i Reglen kunne paavises hos de gamle Oversættere eller Commentatorer f. Eks. Ps. 10, 10 הָלַכְתִּים »de udmattedes Hær« for הָלַכְתִּים »de lidende«. Andre skyldes sproglige Hensyn, idet man istedetfor uregelmæssige og sjældnere Former læste regelmæssige og brugeligere f. Eks. הוּא for הוּא som *fem*. En Del af disse sidste Tilfælde kunne betragtes som en Slags Conjecturer, der i mange Tilfælde udviske Tekstens Ejendommelighed og derfor ingen Opmærksomhed fortjene (f. Eks. הִי שָׁכַבְתִּי Hz. 27, 3), men som dog undertiden muligvis virkelig ramme den oprindelige Tekst, der var blevet forvansket i den reciperede Læsemaade (saaledes f. Eks. נִשְׁקָעָה Am. 8, 8; 2 Sm. 2 Sm. 5, 2). Først naar alle disse Tilfælde ere udsondrede,

kan det Spørgsmaal opkastes, om ikke ialtfald en Del af Resten kan hidrøre fra Randnotitser om andre Haandskrifters Læsemaader eller fra sikre Erindringer om en afvigende Tekstform, der tidligere havde været i Brug. De fleste nyere ere tilbøjelige til at opfatte Sagen paa denne Maade, og i Virkeligheden kunne ogsaa Dobbelt-heder som יָבִין for יָבִין Ordspr. 21, 29 eller den hyppige Skiften mellem שָׁבִית og שָׁבוֹת synes naturligst at føre til denne Forklaring. Men aldeles sikker er Sagen dog ingenlunde. Heller ikke i slige Tilfælde kan man helt afvise den Mulighed, at ogsaa disse Læsemaader skyldes en senere Tids Reflexioner uden at støttes ved Haandskrifters objective Vidnesbyrd.

Litteraturangivelser hos Strack, Prolegom. 80 f. 123. Videre kan sammenlignes: Cappellus, Critica sacra III c. 1-16. Morinus, Exerc. bibl. 533 ff. Geiger, Urschrift 254 ff. Nöldeke i Ztschr. f. wiss. Th. 1873. 445. Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXXII 591. Dillmann, Prot. Realenc. II 387. Bleek-Wellhausen 618. Frensdorf, Ochla Nr. 97-170.

Ktib og *Qre*: f. Eks. נִכְרָה for נִכְרָה; מְלֻשָּׁנִי for מְלֻשָּׁנִי Ps. 101, 5; יְהוָה for יְהוָה.

Qre v'lo Ktib: f. Eks. Jer. 31, 38. 2 Sm. 8, 2. 16, 23.

Ktib v'lo Qre: f. Eks. Jer. 51, 3. Hez. 48, 16.

Ord, der læses som to: f. Eks. Ps. 10, 10; Jer. 6, 29.

To Ord, der læses som ét: f. Eks. Dan. 16, 25.

Klag. 4, 3. 2 Kr. 34, 6.

Ord, hvis Begyndelsesbogstav henføres til det foregaaende Ord: 2 Sm. 5, 2. Hez. 42, 9. Jj. 38, 12.

Ord, hvis Slutningsbogstav henføres til det følgende: 2 Sm. 21, 12. Esr. 4, 12.

Ang. de eufemistiske Læsninger s. b. Meg. 25^b. Tosefta Meg. IV p. 228: alle Udtryk, der ere skrevne til Beskjæmmelse, læses eufemistisk.

Som Randbemærkninger kaldes disse *Qarjan* undertiden *הַחֲצוֹנוֹת* s. Dikduke hateamim p. 2 og Grätz i Monatschr. f. jüd. Wiss. 1885. 108.

Om de saakaldte סבירין s. Buxtorf, Tiberias II c. 10. Cappellus, Crit. sac. III 15, 18. Geiger, Urschrift, 233.

Med *Qre* maa ikke forveksles de Steder i den ældste jødiske Litteratur, hvor det hedder: læs ikke .... men .... Dermed angives ingen anden Læsemaade, men en bevidst Spillen med Tekstens Bogstaver, s. især Hupfeld i Stud. u. Krit. 1830. 554 f. mod f. Eks. Morinus a. S. 581 ff.

34. Medens alle de omtalte Tilfælde af *Qre* respectere den reciperede Tekst, som skriftlig ikke ændres, beretter den jødiske Massora om enkelte Steder, hvor et eufemistisk *Qre* er blevet optaget i Teksten selv, saa at den oprindelige Læsemaade er blevet helt fortrængt. Den vedtagne Benævnelse for disse Steder er *Tikkune Soferim*, de Skriftlærdes Rettelser. I Talmud forekomme de ikke; derimod omtales de alierede i Mechilta til Ex. 15, 7 (p. 39^a) og ligeledes i Tanchuma til dette Sted; i de massoretiske Værker, hvor Fortegnelsen imidlertid afviger noget fra den, som de nævnte Steder give, bestemmes deres Antal til 18. De senere Jøder kunde af letforstaaelige Grunde ikke antage en saadan Frihed overfor Teksten, og opfandt derfor den spidsfindige Forklaring, at Tikkune Soferim betegnede Steder, hvor Forfatterne af de hellige Skrifter selv vare vegne tilside for et Udtryk, som de egentlig vilde have brugt; de »Skriftlærde« havde da ikke gjort andet end at udfinde, hvorledes det oprindelig intenderede Udtryk vilde have lydt. Hvorvidt den traditionelle Angivelse med Hensyn til de anførte Steder er rigtig, og hvorvidt den nævner alle de Tilfælde, hvor en saadan Rettelse har fundet Sted, ville vi senere komme til at undersøge nærmere (§ 97).

Allerede i Talmud (b. Nedarim 37^b) forekomme de saakaldte *Itture Soferim* d. e. 5 Steder, hvor de Skriftlærde skulle have udslettet et til Teksten hørende $\dot{\text{ל}}$. Her synes der at være Tale om en rent tekstkritisk

Ændring, men det nærmere Forhold derved er os ukjendt, og det hele Spørgsmaal af forsvindende Betydning.

Smlgn. Litteraturangivelser hos Strack, Prolegom. 86 f. Dertil: Nyholm, De תיקון כופרים XVIII vocum Scripturae sacrae, Kjøb. 1734. Nöldeke i Gött. Gel. Anz. 1869. 2001, samt Baer u. Strack, Dikduke 44 f. Frensdorf, Ochla Nr. 168. 217.

Den senere jødiske Forklaring findes f. Eks. hos Norzi til Zak. 2, 12 (oversat i Delitzschs Comm. til Habakuk 1843. 206 f.).

Som *Tikkune Soferim* angiver Traditionen: Gen. 18, 22, der opr. skal have lydt ויהיה עודנו עמד ויהיה; Nm. 11, 15 opr. ברעהך; Nm. 12, 12 opr. אמינו og בשרינו; 1 Sm. 3, 13 opr. לי (for להם); 2 Sm. 16, 12 opr. בעינו; 2 Sm. 20, 1 (1 Kg. 12, 16; 2 Kr. 10, 16) opr. לאלהיו; Jer. 2, 11 opr. כבודי; Hez. 8, 17 opr. אפי; Hos. 4, 7 opr. כבודי og המירו; Hab. 1, 12 opr. המזה; Zak. 2, 12 opr. עיני; Mal. 1, 13 opr. אורח; Ps. 106, 20 opr. כבודי; Jj. 7, 20 opr. עליך; Jj. 32, 3 opr. ויצדיקו; Klag. 3, 20 opr. נפשך.

De 5 *Itture Soferim* ere: Gen. 18, 5. 24. 55. Nm. 31, 2. Ps. 36, 7. 68, 26.

35. Til Slutning maa endnu omtales en Række Steder, hvor Jøderne synes at have udtrykt deres Tvivl om Tekstens Rigtighed ved forskellige kritiske Tegn, uden at de dog, saaledes som ved *Qre*, have vedtaget at læse en anden Tekst end den overleverede. Værdien af disse Tegn formindskes imidlertid betydelig ved, at de kritiske Tvivl ialtfald i de fleste af Tilfældene ikke hvile paa et objectivt Grundlag, men skyldes subjective Principper, der for os kun have rent historisk Interesse. Herhen høre de saakaldte *puncta extraordinaria*, der ere tilføjede over enkelte Ord. Allerede i Mishna (Pesach. 9, 2) hentydes til et af disse Tilfælde, Nm. 9, 10, og i Talmud og Midrasherne forekomme flere af dem og gjøres til Gjenstand for allegoriske og mysteriøse Udlægninger. Ogsaa Hieronymus omtaler et af dem (Gen. 19, 33), og tilføjer den ganske rigtige Forklaring,

at man derved havde villet betegne det fortalte som »incredibile«. Iøvrigt er det i de enkelte Tilfælde vanskeligt at afgjøre, om den Tvivl, som disse Tegn antyde, skal betragtes som tekstkritisk eller historisk-kritisk. — Af rent tekstkritisk Natur synes det »omvendte » at være, der findes Nm. 10, 35 og 36 og 7 Gange i Ps. 107; det var oprindeligt Parentheser, der sættes om vedkommende Steder for at antyde, at de ikke mere staa paa deres rette Plads (smlgn. b. Sab. 115^b og ovenfor § 6 Anm.). — Noget større Interesse have de Steder, hvor der efter Traditionen skal være et tomt Rum midt i Verset פסקא באמצע פסוק, hvorved man uden Tvivl har villet angive, at der manglede noget i Teksten. Da de gamle Oversættelser paa flere af disse Steder — f. Eks. Gen. 4, 8. 35, 22 — virkelig have mere end den reviderede Tekst, synes det, som om disse kritiske Angivelser hvile paa et mere objectivt Grundlag end de ovenfor omtalte, selv om deraf ingenlunde følger, at den af disse Tekstvidner antydede Tekst uden videre skulde være at foretrække for den nuværende.

Smlgn. Strack, Proleg. 88-91. Baer u. Strack, Dikduke 45 f.

Ang. : *inversæ* s. Delitzsch i Ztschr. f. kirchl. Wiss. 1882. 231 og hans Psalmecommentar til Ps. 107. Baer u. Strack a. S. 47.

Til »Piska i Versets Midte« smlgn. Buxtorf, Tiberias II 11. Baer u. Strack a. S. 54; og især Grätz i Monatsschrift 1878. 481 ff.

5. Citater og Transscriptioner.

36. Til de umiddelbare teksthistoriske Hjælpemidler maa endnu henregnes de Brudstykker af det gamle Testamente, der ere anførte efter den oprindelige Sprogform i den ældre jødiske og kristelige Litteratur. Saa-

ledes findes der i Talmud og Midrashværkerne en stor Mængde Citater af de gammeltestamentlige Skrifter, der kunne tjene til at give os Indblik i Tekstens Tilstand paa hin Tid. Kun maa man for ikke at misbruge dette Hjælpemiddel erindre, at disse Steder gennemgaaende citeres efter Hukommelsen, saa at man ikke umiddelbart kan gaa ud fra deres fuldstændige Identitet med den daværende Tekst. Hertil slutte sig de med græske og latinske Bogstaver omskrevne Citater af det gamle Testamente, der findes hos Kirkefædrene, navnlig hos Hieronymus, og som have den store Betydning, at de give os en Forestilling om Datidens Udtale af det hebraiske Sprog. Det samme gjelder om Levningerne af den Columnne i Origenes' Hexapla (§ 43), der indeholdt den hebraiske Grundtekst omskrevet med græske Bogstaver, og om de temmelig talrige Steder, hvor Theodotion (§ 53) beholdt det hebraiske Ord uforandret i sin Oversættelse. Hos Josefus og i LXX ere Omskrivningerne begrænsede til Egennavnene, men ogsaa disse have deres Betydning, navnlig for Teksthistoriens sproglige Side, ligesom ogsaa Gjengivelserne af de hebraiske Navne i de gamle assyriske og ægyptiske Indskrifter trods Transscriptionens store Ufuldkommenhed undertiden kunne yde et værdifuldt Bidrag i denne Retning.

Ang. de talmudiske Citater smlgn. Cl. Cappellanus, Mare rabbinicum infidum, Paris 1667. Cappellus, Crit. sacr. V 12. Strack, Proleg. 59-72. 94-111. 122. Brüll, Jahrb. f. jüd. Gesch. u. Lit. IV 166. Geiger, Nachgel. Schriften IV 27 ff.

Om Transscriptionerne hos Hieronymus s. Siegfried i Ztschr. f. alttest. Wiss. 1884. 34 ff. Om Hexapla: Field, Origenis hexapla I LXXI seq., samt om Theodotion smst. XL.

Ang. Josefus: Siegfried a. S. 1883. 38-41; ang. LXX Frankel, Vorstudien zu der Septuaginta 90 ff. Könnecke, Die Behandlung der hebr. Namen in der Septuaginta (Progr.) Stargard 1885.

Til de assyriske Omskrivninger: Schrader, Keil-inschriften u. Alt. Test. 1883; til de ægyptiske bl. a. Merx, Archiv f. wiss. Forschung d. A. T. I 350 ff. Bulletin de la société de géographie 1879. 209 ff. 327 ff.

B.

De gamle Oversættelser.

1. Den alexandrianske Oversættelse (Septuaginta).

37. Den ældste Version af det gamle Testamente og desuden et af de ældste og mærkeligste Forsøg paa at overføre et Skrift fra et Sprog paa et andet, er den Oversættelse, som fremkom i det 3. forkristelige Hundredaar hos de Jøder, der boede i Alexandria. Hvad der berettes om endnu ældre græske Oversættelser af Loven, er uden historisk Værdi. Saaledes tales der i nogle Brudstykker, der tilskrives en under Ptolemaios Philometer (180—145) levende jødisk Filosof, Aristobulos, om en meget ældre græsk Gjengivelse (Diermeneusis) af Pentateuchen fra Tiden før Perserherredømmet; men disse Brudstykker ere efter deres Indhold og efter Josefus' Ubekjendtskab til dem uden Tvivl uægte, og selve Beretningen er aabenbart fremkaldt ved Trangen til at forklare Berøringspunkterne mellem Platon eller Pythagoras og den mosaiske Lov ved en Benyttelse af denne Lov fra Filosofernes Side. Endnu mindre Betydning kan der tillægges en forvirret Omtale i *Masseket Soferim* (§ 32) af en græsk Oversættelse ved fem Ældste, der skulde være gaaet forud for de Halvfjerdsindstyves; allerede Tekstens Usikkerhed paa det vedkommende Sted er tilstrækkelig til at berøve Beretningen enhver historisk Værdi.

Om den jødiske Filosof Aristobulos s. Hody, De Bibliorum textibus originalibus, Lib. I Cap. IX p. 49 ff. Valckenaer, Diatribe de Aristobulo, Leiden 1806. Grätz i Monat-

schrift 1876. 345 f. Joel, Blicke in die Religionsgeschichte zu Anfang d. 2. christl. Jahrh. I 1880. 79 ff.

I det af Clem. Alex. (Stromata I 22 ed. Potter I 410) og Euseb. (Præf. ev. XIII 12) meddelte Brudstykke skriver Aristobulos til Kong Philometor: Κατηκολούθηκε δὲ καὶ ὁ Πλάτων τῇ καθ' ἡμᾶς νομοθεσίᾳ καὶ φανερὸς ἐστὶ περιειργασάμενος ἕκαστα τῶν ἐν αὐτῇ λεγομένων· διερμηνεύεται γὰρ πρὸ Δημητρίου δι' ἑτέρων, πρὸ τῆς Ἀλεξάνδρου καὶ Περσῶν ἐπικρατήσεως, τα τε κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν τῶν Ἑβραίων τῶν ἡμετέρων πολιτῶν, καὶ ἡ τῶν γεγονότων ἀπάντων αὐτοῖς ἐπιφάνεια, καὶ κράτησις τῆς χώρας καὶ τῆς ὅλης νομοθεσίας ἐπεξηγήσεις· ὥστε εὐδελον εἶναι τὸν προειρημένον φιλόσοφον εἰληφέναι πολλά· γέγονε γὰρ πολυμαθῆς, καθὼς καὶ Πυθαγόρας, πολλὰ τῶν παρ' ἡμῶν μετενέγκας εἰς τὴν ἐαυτοῦ δογματοποιίαν κατεχώρισεν. Ἡ δ' ὅλη ἐρμηνεία τῶν διὰ τοῦ νόμου πάντων ἐπὶ τοῦ προσαγορευθέντος Φιλαδέλφου βασιλέως, σοῦ δὲ προγόνου, προσενεγκάμενον μείζονα φιλοτιμίαν, Δημητρίου τοῦ Φαληρέως πραγματευσαμένου τὰ περὶ τούτων.

Mas. Soferim I p. II: „5 Gamle skrev for Kong Ptolemaios Loven paa Græsk, og denne Dag blev saa haard for Israel som den Dag, da Guldkalven dannedes, ti Loven kan ikke oversættes tilfredsstillende. Og senere samlede Kongen 70 Gamle osv.“. I nogle Haandskrifter mangler בכמה וקנים, og den ældre Sefer Tora (§ 32) har i den samme Sætning שבירים וקנים (ed. Kirchheim p. 1 f.). Joels Benyttelse af denne Beretning om 5 Oversættere (a. S. p. 1 ff.) er derfor meget prekær; s. Geiger, Urschrift 441; Nachgelass. Schr. IV 71; Berliner, Targ. Onkelos II 78 f.

38. Af Prologen til Oversættelsen af b. Sirachs Bog (§ 4) fremgaar det, at Loven, Profeterne og ialtfald en Del af Hagiograferne have foreligget oversatte paa græsk ved Aar 130 før Kristus; og at den her omtalte græske Oversættelse er identisk med den os bekjendte Septuaginta, viser sig bl. a. ved den lidt ældre jødiske Tragediedigter Ezechiels Benyttelse deraf i hans Drama om Udvandringen af Ægypten, hvoraf Brudstykker ere bevarede. Hermed er imidlertid det sikre, som vi vide om den alexandrianske Oversættelses Fremkomst, udtømt. Vel savne vi ikke endog yderst udførlige Fortællinger

om Septuagintas Oprindelse, men disse ere desværre af den Natur, at de mere tjene til at forvirre vor Forestilling om dette betydningsfulde Værks Tilblivelse end klare den.

Det ældste Skrift, der fortæller om Lovens Oversættelse paa Græsk, er den saakaldte Aristeasbog, et alexandrinsk Skrift, der ialtfald er ældre end Philo. Dette »Syntagma« har Form af et Brev fra Aristeas, en af Hofnændene hos Ptolemaios Philadelphos (284—47), til hans Broder Philokrates. I et velstiliseret Sprog beretter det om, hvorledes Demetrios Phalereus, Kongens Bibliothekar, anbefaler Ptolemaios at lade Jødernes Lov oversætte paa Græsk, for at den kunde blive optaget i det alexandrinske Bibliothek. Kongen gaar ind derpaa, og løskjøber desuden paa Aristeas' Bøn de 100,000 Jøder, som hans Fader havde ført til Ægypten som Krigsfanger; derpaa sender han Aristeas og en anden af sine Hoffolk til Jerusalem med en Skrivelse til Ypperstepræsten Eleazar, hvori denne bedes om at sende 72 Mænd til Ægypten, 6 af hver Stamme, der vare duelige til at oversætte Loven paa Græsk. I Jerusalem, som Forfatteren skildrer med stor Beundring, opfylder man med Glæde Kongens Ønske, og der afsendes 72 Mænd tilligemed et med Guldbogstaver skrevet Eksempplar af Loven. I 7 Dage opholde disse Mænd sig ved Hoffet, og have her Lejlighed til at vise deres store Visdom ved Besvarelsen af 72 Spørgsmaal, som Kongen forelægger dem; derpaa føres de ud paa Øen Pharos, hvor de i uforstyrret Stilhed udføre Oversættelsen i 72 Dage. De alexandrinske Jøder udbede sig en Afskrift af dette kongelige Værk og udtale en Forbandelse over enhver, der vover at ændre det. Endelig sender Kongen, der er opfyldt af Undren over, at denne herlige Lov ikke tidligere har været kjendt af Grækerne, de 72 Oversættere hjem med rige Gaver.

For den følgende Tid var denne, med Anerkjendelse og Gaver ikke mindre end med symbolske Tal rundhaandede Fortælling endnu ikke tilstrækkelig, saa at den modtog yderligere Udsmykninger i forskjellig Retning. Hos Philo møde vi den betegnende Tilføjelse, hvis Hensigt er at fremstille Oversætterne som inspirerede (§ 12), at de 72 Oversættere paa underfuld Maade alle havde brugt de samme Ord og Vendinger i deres Oversættelse, og hos Justinus Martyr er dette forbedret til, at de hver have arbejdet i sin Celle uden nogetsomhelst indbyrdes Samkvem. I denne Skikkelse er Fortællingen gaaet over i Talmud, hvor den staar i en meget paafaldende Contrast til den Reservation, hvormed den alexandrinske Oversættelse ellers omtales (§ 40); ja endog Samaritanerne have tilegnet sig Beretningen med disse legendeagtige Tilsætninger. Samtidig udstrakte man Fortællingen til, i Modsætning til de ældre Vidnesbyrd, at omfatte hele Oversættelsen af det gamle Testamente, hvad dog Hieronymus, der i det hele saa meget skeptisk paa den hele Fortælling (§ 57), bestemt modsiger.

Aristeasbrevet, der ofte er blevet udgivet, foreligger nu i en kritisk Tekst ved M. Schmidt i Merx' Archiv f. wissensch. Erforschung d. Alt. Test. I 241 ff. En tysk Oversættelse skal gives i de første Hefter af: Volksausgabe des jüd.-hellenistischen Schriftthums der 3 vorchristl. Jahrhunderte, redigeret af O. Waldeck, I Wien 1885. — Smlgn. om dette Skrift i det hele: Hody, a. S. Lib. I; Nöldeke, Alttestamentl. Litteratur 1868. 109 ff. Grätz, Monatschr. 1876. 289 ff. Bleek-Wellhausen 571 ff. Papageorgios, Über den Aristeasbrief, München 1880. Ogsaa: Lumbroso, Recherches sur l'Économie politique de l'Égypte sous les Lagides, Turin 1870.

Philo, ed. Mangey II 139. Justin Martyr, Cohort. ad Graec. c. 13.

Bab. Megilla 9^a. Mas. Soferim I p. II. Derimod tales der i Mechilta til Ex. 12, 40 (p. 15^b) kun om, at Loven

oversattes „for Kong Ptolemaios“. — Om Samaritanerne s. Vilmar, *Annales Samaritanæ*, Gotha 1865. 95 ff.

Hieronymus (Vall. VI 456): *Josefus enim scribit et Hebraei tradunt, quinque tantum libros legis Moysi ab eis translatos et Ptolemaeo regi traditos.*

39. Om Beretningen i Aristeasbrevet hersker der nutildags forsaavidt Uenighed, som ingen mere tænker paa at tilkjende den historisk Troværdighed i alle Enkeltheder. Dermed er allerede givet at denne foregivne Fortælling om selvoplevede Begivenheder er et pseudepigrafisk Skrift, og en nøjere Betragtning viser desuden hurtig, at Brevets virkelige Forfatter ikke er en Hedning, men en Jøde, der røber sin Nationalitet paa alle Punkter, og som kun har haft det ene Maal, at forherlige sine Landsmænd ligeoverfor deres hedenske Omgivelser. Hans Fortrolighed med de ægyptiske Forhold, som Lumbroso saa stærkt fremhæver, lader sig let forklare hos en i Ægypten levende Jøde, og afgjør intet med Hensyn til Brevets Affattelse, medens det ganske vist ad anden Vej meddeler Skriftet en større historisk Betydning, end man ofte har været tilbøjelig til at tildele det.

Derimod hersker der endnu Uenighed om det Hovedspørgsmaal, hvorvidt der bagved Bogens Udsmykninger og Overdrivelser skjuler sig en historisk Kjerne, og da navnlig hvorvidt virkelig den græske Oversættelse af Loven oprindelig skylder Ægypterkongens litterære Interesser sin Tilblivelse. En ikke ringe Støtte i denne Retning vilde Fortællingen faa, hvis det ovenfor meddelte Brudstykke af den jødiske Filosof Aristobulos (§ 37) var ægte, da der her er Tale baade om Kongens og Demetrios' Deltagelse i Oversættelsens Fremkomst. Men det er allerede bemærket, at Tvivlene om Aristobulosfragmenternes Ægthed ere saa stærke og paatrængende,

at det vilde være uforsvarligt, at bruge dem som Beviser for en Beretning, der i og for sig fremkalder Betænkeligheder og Vanskeligheder. Og dette er i høj Grad Tilfældet med Fortællingen om Kongens Andel i Septuagintas Tilblivelse. Med Rette har man erindret om, at den alexandrinske Oversættelse af Loven har en Form, der bestemt taler mod at en klassisk dannet Græker, som Demetrios, skulde have givet Anledning til, at den fremkom. For en almindelig Græker vilde dog Hebraismer som *γειώρας* for *גִּיּוֹרָא* eller *ἰλάσκεισθαι τὰς ἀσβείας* for *כפר פשעים* være saadanne Anstødstene, at de ikke vilde være blevet staaende uændrede. Og paa den anden Side er der megen ringe Sandsynlighed for, at Jøderne i Alexandria vilde have tildelt en Oversættelse, der skyldte en hedensk Lærd sin Tilværelse, en saa stor lithurgisk Betydning. Det nærmest liggende er dog ubetinget, at den alexandrinske Oversættelse er fremkommet ved, at Jøderne i Alexandria tabte deres Fortrolighed med Fædrenes Sprog, og derfor følte Trang til at faa Loven, som var den efterexilske Jødedoms Livsbetingelse *sine qua non*, oversat paa det Sprog, de nu talte, nemlig det ejendommelig blandede Jødegræsk, hvorom LXX er et saa interessant Mindesmærke. Denne Forklaring er saa naturlig, at der maatte kræves et Skrift af en anden Art end Aristeasbrevet til at faa os til at ombytte den med en anden, langt mindre naturlig, og der er derfor ikke engang Grund til at gaa videre ind paa de andre Spørgsmaal, der ellers vilde opstaa ved Antagelsen af en saadan historisk Kjerne for Skriftet, f. Eks. om Demetrios Phalereus virkelig har tjent under Ptolemaios Philadelphos, hvad kun vanskelig lader sig forene med Hermippos Kallimachios' Beretning (Müller, *Fragm. hist. Graec.* III 47), eller om han virkelig har været Bibliothekar ved det alexandrinske Bibliothek.

Selv om virkelig Loven er blevet oversat under denne Ptolemæers Regjering — og meget senere er det ialtfald neppe sket, da ellers en saadan frit digtende Fremstilling som Aristesbrevets ikke godt vilde have været mulig allerede i Tiden før Philo — saa er denne Termin ingenlunde for tidlig, til at Nødvendigheden af at faa Skriften overført paa Græsk kan være blevet følelig hos de alexandrinske Jøder; det viser Analogien Neh. 13, 24, rent bortset fra, at der allerede i en langt ældre Tid var indvandret ikke faa Jøder til Ægypten. Derimod er det ikke usandsynligt, at der er blevet optaget en Afskrift af denne Oversættelse i det alexandrinske Bibliothek, og at denne Omstændighed har afgivet et af Udgangspunkterne for Legenden i Aristesbrevet. Om den oprindelige Betydning af Tallet 72 eller 70, der spiller en saa stor Rolle i Fortællingen om den græske Oversættelses Fremkomst, og som gennem Kirkefædrenes Citater (*κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα*, secundum LXX interpretes) har givet den dens Navn, vide vi nu intet; eller rettere, der frembyder sig ved Forklaringen deraf saa mange Muligheder, at ingen af dem kan gjøre Krav paa væsentlig Sikkerhed.

Smlgn. foruden de § 38 anførte Skrifter: Frankel, Vorstudien zu der Septuaginta 1841. p. 6 f. Geiger, Umschrift 161. Kuenen, De Godsdienst van Israel II 392. Nöldeke i Ztschr. d. deutsch. mag. Ges. XXXII 588.

Hvorvidt den græske Oversættelse af Pentateuchen skyldes en eller flere Vertenter, er endnu ikke tilstrækkelig undersøgt; dog synes mest at tyde paa det sidste. S. Frankel, Über den Einfluss der palaestinischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik 1851. Egli i Ztschr. f. wiss. Theol. 1862. 76 ff.

Om Brugen af Tallet 70 eller 72 som rund Sum s. Steinschneider i Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. IV 145 ff.

40. Til Oversættelsen af Loven sluttede sig i den følgende Tid efterhaanden Oversættelser af de øvrige hellige Skrifter, udførte af forskjellige og forskjellig ud-

rustede Vertenter. Ved de fleste af dem have vi sikkert at tænke paa rene Privatarbejder, som først Omstændighederne gave en autoritativ Betydning; navnlig viser dette sig tydelig ved Esras Bog, af hvilken vi besidde to forskjellige Oversættelser, en af samme Omfang som Originalen, og en forøget med et stort apokryfisk Indskud (§ 13). Et Billede af, hvorledes saadanne Oversættelser bleve til, kunne vi danne os ved Hjælp af Fortalen til b. Sirachs Bog (§ 4), der tillige er interessant ved den Maade, hvorpaa den omtaler det ufuldkomne ved de Oversættelser af de gammeltestamentlige Skrifter, der allerede forelaa. Foruden den bestemte Datering i denne Fortale, indeholder ogsaa Oversættelsen af Esters Bog en Tidsangivelse, der imidlertid desværre er for ubestemt til at tillade en sikker Beregning.

Trods denne delvise private Character blev den samlede Oversættelse hurtig højt anset hos de alexandrinske Jøder og senere endog betragtet som inspireret (§ 12). Den benyttedes ved Synagogetjenesten, overalt hvor Græsk var Jødernes Hovedsprog, og blev tillige det Middel, hvorved den daværende Verden kunde lære Israels hellige Skrifter at kjende. Derved fik den den overordentlige Betydning, som giver den en Særstilling mellem alle de gamle Oversættelser af det gamle Testamente, at være den Form, som det ny Testamente hyppig benytter ved Gjengivelsen af gammeltestamentlige Citater, hvorved der imidlertid hersker en betydelig Forskel mellem de enkelte nytestamentlige Forfattere. Septuagintas Sprogform har i flere Henseender givet det nytestamentlige Sprog dets ejendommelige Præg, og senere har den dels gennem Kirkefædrene, for hvem den ofte fuldstændig traadte i Originalens Sted, dels gennem de følgende Tidens Oversættelser, der alle ere mere eller mindre paavirkede af den, øvet en Ind-

flydelse paa de kristne Menigheders Sprog, der kan forfølges ned til de yngste Tungemaal.

Anderledes derimod stillede Jøderne sig efterhaanden til den. Hvorledes de palæstinensiske Jøder fra Begyndelsen af betragtede dette første Forsøg paa at omplante deres hellige Bøger paa et af Hedningefolkenes Tungemaal, ere vi kun meget mangelfuldt underrettede om. Den stærke Benyttelse af LXX hos Josefus tillader paa Grund af denne Forfatters særlige Stilling ingen almindelig Slutning. De Beviser, som man har ment at kunne anføre for, at den ogsaa er blevet benyttet i de palæstinensiske Synagoger, bekjempes meget stærkt af nyere jødiske Forfattere. I Talmud staar Fortællingen om de 72 Oversættere, altsaa en Fortælling, der har til Hensigt at godtgjøre Septuagintas inspirerede Character (§ 38), fredelig Side om Side med Opregningen af en Del Steder, hvor man bebrejdede den en Afvigelse fra Grundteksten, deriblandt den mærkelige Beretning om Afgivelsen Gen. 1, 1. Derimod maatte selvfølgelig den stedse voksende Kamp mellem Jødedommen og Kristendommen bidrage til, at Jøderne, der i stadig højere Grad paavirkedes af den fra Palæstina udgaaende Aandsretning (§ 6), kom til at føle Uvilje mod en Oversættelse, der spillede en saa stor Rolle i den kristne Kirke, og om denne Uvilje findes der ogsaa direkte Vidnesbyrd i de senere jødiske Skrifter. I de yngre Bestanddele af *Megillat Taanit* hedder det: i Maaneden Tebet skreves Loven paa Græsk for Ptolemaios, og Verden bedækkedes da af Mørke i tre Dage; og i *Sefer Tora* I 8 kaldes den Dag, paa hvilken de 70 oversatte Loven, ligesaa skjevsvanger for Israel som den Dag, da Guldkalven oprejstes (§ 37). Men allerede tidligere vise Justinus Martyrs Skrifter, at Forskellighederne mellem LXX og Grundteksten dannede et af Hovedpunkterne i Jødernes og de Kristnes

Religionssamtaler; og den Kritik, som Jøderne øvede mod den alexandrinske Oversættelse, og som beskjæftigede Kirkefædrene saa meget, var det, der fremkaldte den Række nye græske Oversættelser, som vi senere ville komme til at omtale (§ 51), og af hvilke den ældste allerede fremkom i Begyndelsen af det 2. Hundrebaar efter Kristus.

I Forordet til b. Sirach skriver Oversætteren: „I bedes om at læse Bogen med Velvilje og Opmærksomhed, og dømme lemfældig dér, hvor vi trods den paa Oversættelsen anvendte Flid kunne synes at have fejlet; ti det hebraiske Udtryk og dets Gjengivelse i et fremmed Sprog ere ikke ganske ensartede. Og ikke blot dette Værk, men ogsaa Loven, Profetierne og de øvrige Bøger ere ikke lidet forskellige, naar de læses i Grundsproget.“

„Det i LXX skabte orientalsk-græske Sprog blev af afgørende Betydning for hele den hellenistiske Litteratur, og da den hellenistiske Aand uddøde, fik det Indflydelse paa Udviklingen af det vulgær-græske Skrift- og Omgangssprog. Ikke mindre var den Virkning, som det gennem ordrette Oversættelser øvede paa det latinske Sprog efter Kristendommens Fremkomst, ja gennem det latinske Kirkesprog og de deraf stærkt paavirkede nyere Bibeloversættelser ere vigtige Elementer af Septuagintas Sprog ogsaa trængte ind i de nyere europæiske Sprog, navnlig i Tysk og Engelsk“ (Nöldeke, *Die Alttestamentliche Literatur* 249).

Til Spørgsmaalet om Septuagintas Benyttelse i de palæstinensiske Synagoger smlgn. Eichhorn, *Einleitung in d. Alt. Test.* 3. Udg. I § 166. Fritzsche i *Prot. Realencycl.* 2. Udg. I 284. Frankel, *Vorstudien* til der Sept. 56 ff. Berliner, *Targ. Onkelos* II 80. Hovedstederne ere jer. Meg. IV f. 75^a („de fremmede Jøder iagttage ikke den hos os herskende Skik at fordele Oplæsningen af Loven paa flere Personer, idet kun en Enkelt oplæser den hele Parashe“) jer. Sota 7, 1 fol. 21^b (om *Shema*) og Justinian, *Novelle* 146.

Om de Steder, hvor LXX ifølge Jøderne afveg fra Grundteksten s. b. Meg. 9. jer. Meg. I 9, Mechilta til Ex. 12, 40 p. 15^b og M. Soferim I. Ifølge disse Angivelser har LXX oversat Gen. 1, 1, som om der stod בראשית אלהים ברא; dette forudsætter, at man selv oversatte Grundteksten ved: i Begyndelsen,

da Gud skabte. Smlgn. Geiger, Urschrift 439 ff. Nachgelassene Schr. IV 50 f.

Justin Martyr (ed. Otto II 232): τοῖς διδασκάλοις ὑμῶν, οἵτινες τολμᾶσι λέγειν τὴν ἐξηγήσιν, ἣν ἐξηγήσαντο οἱ ἐβδουμήκοντα ὑμῶν προεσβύτεροι παρὰ Πτολεμαίῳ τῷ τῶν Αἰγυπτίων βασιλεῖ γενόμενοι, μὴ εἶναι ἐν τισιν ἀληθῆ; smlgn. sammest. p. 240 og Origenes ad African. § 5.

41. Ved Bedømmelsen af den alexandrinske Oversættelse maa man fremfor alt have for Øje, at den var et første Forsøg paa at løse den vanskelige Opgave at overføre et Skrift fra et Sprog til et andet, derfra grundforskjelligt. Tillige maa det erindres, at man dengang stillede andre Fordringer til en Oversættelse af denne Art end nutildags. Istedetfor den diplomatiske Nøjagtighed, som nu først og fremmest kræves, fordredes der dengang, at den ny Form, hvori de hellige Skrifter fremtraadte, skulde stemme med den udviklede religiøse Bevidsthed, og bortrydde de Anstød, som en senere, mere lydhør Tid mulig kunde føle ved Skrifternes oprindelige Form. Ved Siden af denne Factor, der ogsaa gjør sig gjeldende i andre af de ældste Oversættelser, var der endnu et Moment virksomt ved den alexandrinske Oversættelse, som ikke helt kunde undlade at give den et særegent Præg. Den alexandrinske Menighed var ikke blot ved Tiden, men ogsaa ved Stedet skilt fra det Indhold, der traadte den imøde i de gammeltestamentlige Skrifter, og levede under andre Forhold og i en anden aandelig Atmosfære, der maatte faa Indflydelse paa Gjengivelsen af de hellige Bøger. Alt dette har afsat sine Spor i den alexandrinske Bibeloversættelse. Vi træffe i den Vidnesbyrd om den senere Tids store Ængstelighed overfor Antropomorfismer og andre dristige Udtryk, som den ældre, mere djerve Tid uden Betænkning havde benyttet (herhen hører allerede κύριος for

יהוה) og vi finde mange Steder gjengivne under Paa-virkning af den halachiske Skriftbehandling, hvis ældste Historie derfor paa flere Punkter overraskende belyses ved Septuagintas Hjelp. Men ved Siden deraf træffe vi ogsaa forskjellige Ejendommeligheder, der fjerne den alexandrinske Oversættelse fra den øvrige Jødedom og vise tilbage til de særlige Forhold, hvorunder de hellenistiske Jøder levede. Herhen hører Udvidelsen af flere gammeltestamentlige Bøger ved apokryfiske Tillæg, som man forkastede i Hjemmet, men som Alexandrinerne uden Betænkning tilegnede sig (§ 13). Ligeledes røbe forskjellige Enkeltheder rundt om i Oversættelsen Hensynet til de specielle ægyptiske Forhold, f. Eks. den uskyldige Gjengivelse af ארנבת ved δασύπους istedetfor ved λαγώς, der kunde minde om Lagidernes Navn, eller det betydeligere πόλις ἀσεδεκ d. e. עיר החכם for עיר החרם Jes. 19, 18, som en Hylding af Oniastemplet i Leontopolis; smlgn. ogsaa de forhøjede Tal i Gen. 5. Endelig vil man vel ogsaa kunne paavise et enkelt Spor af den græske Filosofis Indflydelse paa den alexandrinske Oversættelse, om end en stor Mængde af de Steder, som man har anført herfor, ikke holde Stik ved en nærmere Prøvelse. Ialtfald synes det sikkert, at en af Filosofien ganske upaavirket Jøde ikke vilde have gjengivet Τοῦ πατρὸς Gen. 1, 2 ved ἀόρατος καὶ ἀκατασκέυαστος.

Tages der alle disse Hensyn ved Bedømmelsen af den alexandrinske Oversættelse, vil man ikke kunne nægte Løsningen af Opgaven en betydelig Anerkjendelse. Dog gjelder dette i meget forskjellig Grad om de enkelte Bøger. Øverst staar ubetinget Oversættelsen af Penta-teuchen, hvad der har sin naturlige Forklaring i Lovens Betydning for den efterexilske Jødedom; af en lignende Grund er ogsaa Oversættelsen af Psalmerne at betegne som et vellykket Værk. I de historiske Bøger bevirkede

det gennemgaaende letforstaaelige Indhold, at Oversætterne i Reglen formaaede at løse den Opgave, de havde stillet sig. Derimod ere flere af Profeterne og Hagiograferne kun middelmaadig oversatte og enkelte endog helt mislykkede. Nactus est Isaias interpretum sese indignum, siger Zwingli med god Føje, og Oversættelsen til Daniel var af den Natur, at allerede den gamle græske Kirke undlod at bruge den, og i dens Sted benyttede Theodotions Version af dette Skrift. Flere af Hagiograferne behandledes med den største Vilkaarlighed af Oversætterne; Bearbejderen af Ijobs Bog fattede saaledes den Plan, der iøvrig indeholder et interessant Vidnesbyrd om en fremskreden Reflexion over en Oversætters Opgave, at give sin Gjengivelse en digterisk Form ved Indsmeltning af Vendinger fra græske Digterværker, hvoraf Følgen rigtignok blev en barok Blanding af klassisk og jødisk Græsk. Oversættelserne af Højsangen og Prædikerens minde paafaldende om Aquilas Oversætttermethode (§ 52), f. Eks. ved Gjengivelsen af **נס** ved **ענן**, men det nøjagtige Forhold ved disse to Versioner, som af nogle uden videre anses for at være affattede af Aquila, er endnu ikke tilstrækkelig undersøgt. Overhovedet savnes der endnu indgaaende Enkeltbehandlinger ved en Del af Skrifterne i den alexandrinske Oversættelse, og der er her en vid Mark for fremtidige, i høj Grad frugtbare Forskninger.

Smlgn. i Almindelighed Geiger, Nachgelassene Skriften IV 73 ff.

Om Paavirkningen fra Palæstina: Frankel, Über den Einfluss der palästin. Exegese auf die alexandrin. Hermeneutik. 1857, Geiger, Jüd. Ztschr. IV 99 ff.

Ang. Indflydelsen af græsk Filosofi: Frankel, a. St. 34. Zeller, Philosophie der Griechen III 2 p. 217. Siegfried, Philo als Ausleger d. A. T. 1875. 8.

Om den græske Oversættelse af Prædikerens Bog s. Freudenthal, Hellenistische Studien 1875. 65. Grätz, Commentar 173 f. Klostermann i Theol. Stud. u. Krit. 1885. 153 ff. (mod Wright, The book of Koheleth 1883). At de bevarede Brudstykker af Aquila til Kohelet gennemgaaende ikke stemme med Oversættelsen i LXX, taler just ikke til Gunst for den nævnte Hypothese; smlgn. ogsaa Hieronymus' Fortale til hans Fortolkning af Bogen.

Blandt Enkeltundersøgelser maa, foruden de lejlighedsvis omtalte Skrifter, nævnes: Töpler, De Pentateuchi interpretationis Alex. indole, 1830. Thiersch, De Pentateuchi versione Alexandrina libri III 1841. — — Hollenberg, Der Character der alexandrinischen Übersetzung des B. Josua 1876. — — J. Wellhausen, Der Text der Bücher Samuels 1871. — — Scholz, Die alexandrinische Übersetzung des Buches Jesaias 1880. — — Wichelhaus, De Jeremiae versionis Alexandrinae indole et auctoritate, 1847. Scholz, Der masor. Text u. d. LXX-Übersetzung d. Buches Jeremias 1875. — — Vollers, Das Dodekapropheton der Alexandriner 1880 (Nahum—Malachi) og i Ztschr. f. alttest. Wiss. 1883. 219 ff. 1884. 1 ff. (Hosea—Micha). — — Til Psalmerne: Baethgen i Jahrb. f. prot. Theol. 1882. 407 ff. — — Lagarde, Anmerkungen zur griech. Übersetz. der Proverben 1863. — — Bickell, De indole ac ratione versionis Alexandrinae in interpretando libro Iobi, 1862. — — Ældre Lit. hos Eichhorn, Einleitung (3. Udg.) I § 181.

42. Sin væsentligste Betydning har LXX ved at være det ældste udførlige Tekstvidne for det gamle Testamente. Vi kunne ved denne Oversættelses Hjælp slutte tilbage til den hebraiske Tekst, som har foreligget for Oversætterne — den »alexandrinske Tekst« eller A. T., som vi i det følgende ville benævne den — og saaledes lære en Tekstform at kjende, der ligger henved 1200 Aar tilbage for de ældste Haandskrifter, som vi besidde. Sammenligningen mellem denne Tekst og den massoretiske (M. T.) fører ind i de allervigtigste tekst-kritiske Undersøgelser, som i det følgende ville blive omtalte, og som omspænder en stor Række Problemer

ligefra de ubetydeligste Varianter til fuldstændig afvigende Recensioner som ved Jeremja og Ordsprogene. Under disse Omstændigheder maa det i høj Grad beklages, at Anvendelsen af den alexandrinske Oversættelse som Tekstvidne meget vanskeligsgjøres ved, at dens egen Tekst foreligger i en saa forvirret Tilstand. Corruptionen af Septuagintas Tekst begyndte allerede tidlig. En væsentlig Aarsag dertil var Afskriverens Skjødesløshed og Uduelighed; men vi erfare allerede af Justinus Martyr, at der tillige trængte mange bevidste Forvanskninger og Tilføjelser ind i Teksten ogsaa fra de Kristnes Side. Et af de bekjendteste Eksempler paa saadanne Tilføjelser, hvori Justin og andre Fædre rigtignok saa oprindelige Bestanddele af Grundteksten, som Jøderne i antikristelig Interesse havde udeladt, er Ordene *ἀπὸ τοῦ ξύλου* Ps. 96, 10, der længe spillede en stor Rolle i den patristiske Litteratur. Efterhaanden antog Forskjellen mellem de enkelte Haandskrifter en saa foruroligende Character, at Origenes besluttede at raade Bod derpaa. Ulykkeligvis udførte han dette paa en Maade, der i Virkeligheden snarere forøgede end formindskede Forvirringen, i det han samtidig søgte at løse et andet teksthistorisk Problem, nemlig Forholdet mellem den dagjeldende hebraiske Tekst og den alexandrinske Oversættelse. Uagtet Septuaginta paa flere Steder indeholdt Midler til at forbedre den af Jøderne reciperede Tekst ved at vise tilbage til en oprindeligere Tekstform, besad dengang hverken Origenes eller nogen Anden Overlegenhed nok til at erkjende dette, og Følgen blev, at man under Indflydelsen af Jødernes Kritik mere og mere søgte at hæve de Vanskeligheder, som Forskjellighederne mellem den jødiske Tekst og LXX frembød, ved at ændre den græske Oversættelse efter den hebraiske Tekst. Paa denne Maade har LXX tabt ikke

lidet af de Ejendommeligheder, der netop give den dens fremragende tekstkritiske Betydning.

Smlgn. Justin Mart. ed. Otto II 242 ff.

43. »Uoverensstemmelserne mellem Afskrifterne af det gamle Testamente ville vi med Guds Hjelp søge at helbrede, idet vi bruge de øvrige Oversættelser som kritisk Middel; hvad der ikke findes i den hebraiske Grundtekst betegne vi ved *Obelos*, da vi ikke driste os til helt at borttage det af LXX; hvad der mangler i LXX, betegne vi ved *Asteriskos*, for at det kan være tydeligt, at det ikke hører til LXX, men er tilføjet fra en af de andre Oversættelser.« Med disse Ord betegner Origenes (Comm. til Math. XV 14) Principet i sit kjempe-mæssige kritiske Værk. Som Repræsentant for den jødiske Tekst opstillede han selve den hebraiske Tekst, en Omskrivning deraf med græske Bogstaver, og de to nyere græske Oversættelser af Aquila og Symmachos, der nøje holdt sig til den vedtagne jødiske Tekst. Derefter fulgte den alexandrinske Oversættelse og, som Tillæg til denne, Theodotion, der kunde betragtes som en Recension af LXX. Ved enkelte Bøger tilføjedes der endnu en femte og sjette, undertiden, som det synes, endog en syvende græsk Oversættelse (§ 55). Alle disse Tekster opstilledes i Rækker (*σελίδες*) ved Siden af hverandre, og efter de 6 konstante Columnner fik det hele mægtige Værk Navnet *Hexapla*. De kritiske Tegn i Gjengivelsen af LXX laante han fra Grammatikernes Udgaver af de gamle Klassikere; med Asteriskos (⌘ eller ⌘) betegnede han Begyndelsen af de Led, der manglede i LXX og suppleredes andetsteds fra, navnlig fra Theodotion; hvad LXX havde forud for Grundteksten angaves ved en foranstillet Obelos (— eller ÷ eller —). I begge Tilfælde markeredes Slutningen af det paagjeldende Led

ved en Metobelos (X). Den væsentlige Fare ved denne Fremgangsmaade var, at man i den følgende Tid hyppig udelod Asteriskerne og derved udvidede LXX med en Mængde fremmede Bestanddele. Men allerede Origenes omtaler undertiden i sine Commentarer, at han selv havde tilladt sig Ændringer og Omstillinger af LXX uden at angive det ved kritiske Tegn. Hvor den græske Oversættelse fulgte en Recension med en anden Ordning af Tekststykkerne end Grundteksten, var dette endog uundgaaelig ved den coordinerende Methode, hvorpaa hele Værket hvilede.

Et Kjempeværk som Hexapla er sikkert ikke blevet mangfoldiggjort i Afskrifter; dertil vare Omkostningerne for store. Enten maatte man benytte selve Haandskriftet, der befandt sig i Cæsarea, eller hjælpe sig med andres Uddrag deraf. Vel havde Origenes søgt at skaffe det større Udbredelse, idet han under Navnet *Tetrapla* udgav det med Udeladelse af de to første Columnner og tillige med en Del kritiske Ændringer, men heller ikke dette Værk synes at have existeret i flere Afskrifter. Derimod lod senere Euseb og Pamphilos den Columnne, der indeholdt LXX selv, afskrive med de forskjellige kritiske Tegn og med Randbemærkninger fra de andre Oversættelser, og i denne Skikkelse har den »hexaplariske Recension« af LXX fundet stor Udbredelse, navnlig i Palæstina og Syrien og senere, gennem Hieronymus, hos Latinerne. I Modsætning til denne Tekst kaldte man den tidligere benyttede Recension *nowh* eller *Vulgata*. Selve Hexapla, som Hieronymus benyttede i Cæsarea, fandtes endnu der i det 6. Hundredeaar, men er senere paa ukjendt Maade gaaet tilgrunde.

Smlgn. Prolegomena i Fields Origenis Hexaplarum quae supersunt, 1875; om de kritiske Tegn og om Betydningen af *Lemniskos* og *Hypolemniskos* Cap. VII § 2-3; om de af Origenes selv foretagne Ændringer i LXX smst. § 4.

Ang. Formatet af Hexapla smlgn. Birt, Das antike Buchwesen 107.

Hieronymus Opera ed. Val. II 522: Mediae inter has (d. e. Antiochia og Ægypten) provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origene elaboratos Eusebius et Pamphilus vulgaverunt. Smlgn. Field, Cap. XI. — Om Hieronymus' Forkjerlighed for denne Recension s. hans Epist. 106 ad Simn. et Fret.

44. Nogen Tid efter Origenes underkastedes *nowh* to nye, mindre gennemgribende Bearbejdelser. Den ene foretoges af den antiochenske Skoles Stifter: Lukianos (d. som Martyr 311). Den fandt Bifald i Antiochia og udbredtes derfra til Konstantinopel, hvor navnlig Krysostomos skaffede den Anseelse. Ogsaa Goterne lærte LXX at kjende i denne Form. Den anden udførtes af Hesychios, formodentlig den ægyptiske Bisp, der ligeledes blev Martyr 311. Hans Recension fandt Udbredelse i Ægypten. Hieronymus, der omtaler den ved Jes. 58, 11 under Benævnelsen »Alexandrina exemplaria«, vurderede hverken den eller Lukians højt; til Gjengjæld har den sidstnævnte faaet en fremragende Betydning i den nyeste Tids tekstkritiske Undersøgelser (§ 46).

Hieronymus II 522: Alexandria et Aegyptus in LXX suis Hesychium laudant auctorem, Constantinopolis usque Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat.

45. Foruden de Forvanskninger, som disse enkelte Septuagintarecensioner hver for sig vare underkastede, led Teksten i den følgende Tid i høj Grad ved, at Recensionerne sammenblandedes, saa at selv de ældste Haandskrifter kun sjelden fremstille en bestemt af dem, men snart slutte sig til en, snart til en anden Autoritet. Et Billede af den grændseløse Forvirring, der paa denne Maade opstod, give de store Variant-samlinger, som Oxforderne Holmes og Parsons udgav,

og som trods deres Ubehjelpsomhed og delvise Mangel paa Nøjagtighed bleve det første Middel til at finde Vej i denne Labyrint ved at muliggjøre en Gruppering af Haandskrifterne efter deres indbyrdes Slægtskab. Hvorvidt dette hidindtil er lykkedes, skal den følgende Oversigt søge at vise.

De tidligere Hovedudgaver af LXX vare: Complutenserbiblen (§ 24), Aldina, E. Grabes Udgave og den romerske Udgave. Til Septuagintateksten i Complutenserpolyglotten have Udgiverne ifølge de nyeste Undersøgelser navnlig benyttet Codex Vatican. 330 (hos Holmes 108). Aldus' Udgave af 1518 hviler efter Lagarde paa Marcusbibliothekets Cod. 6 (Holm. 122). Grabes Udgave (1707—20) sluttede sig til Codex Alexandrinus (A, hos Holmes: III), som den dog ikke gjengav med fuldstændig Nøjagtighed. Den romerske Udgave, Editio Sixtina 1587, hviler paa den berømte gamle »Codex Vaticanus« (B, eg. Vatic. 1209; hos Holmes: II), men afviger dog fra Haandskriftet paa talrige Steder. Baade det alexandrinske og vatikanske Haandskrift ere senere blevne bekjendte ved nøjagtigere Udgaver. Saaledes sluttede F. Fields LXX sig allerede nøjere til Cod. Alex., og nu er dette Haandskrift blevet almindelig tilgængeligt ved en pragtfuld engelsk Facsimileudgave (1881—83). Cod. Vatic. er gjengivet i en stor Udgave af Verzellone og Cozza (1868—81). Et let Overblik over disse to Vidners Tekstformer yder den sidste Udgave af Tischendorfs LXX med E. Nestles omhyggelige Collationer. Ligeledes har Nestle i denne Udgave sammenlignet det af Tischendorf fundne Sinaitiske Haandskrift, af hvilket Tischendorf selv kun havde optegnet Læsemaaderne i de først fundne Brudstykker (Friderico-Augustanus). Derimod havde Tischendorf allerede i de Udgaver, som

han selv besørgede, sammenlignet den af ham udgivne Codex Ephraemi.

Eldre Litt. hos de Wette-Schrader 110 ff. Vet. Testam. cum variis lectionibus, ed. R. Holmes, continuav. J. Parsons, Oxf. 1798—1827. — Smlgn. ogsaa Lagarde, Genesis graece 1868. Fritzsche, Liber Judicum sec. LXX interpretes, Zür. 1867. Ruth. 1864.

Biblia graece Venet. in aedibus Aldi et Asulani 1518. Smlgn. Lagarde, Genesis graece 6. Gött. Gel. Anz. 1882. 450 f.

Septuaginta interpr. ex antiquiss. manuscripto Codice Alexandrino, ed. E. Grabe. Oxf. 1707—1720. — Fr. Field, Vet. Test. gr. 1859. — Facsimile of the Codex Alexandr. Old Test. Lond. 1881—83 i 3 Bind (Ny Test. 1879).

Vet. Test. juxta LXX ex auct. Sixti V ed. Rom 1587. — Verzellone, Cozza, Melander, Bibliorum sacrorum graecus Codex Vaticanus. Rom 1868—81 (smlgn. Schürer, Theol. Lit.-Zeit. 1882. 121). — Tischendorf, Vetus testamentum graece juxta LXX interpretes, 6. Udg. 1880 med Nestles Veteris testamenti graeci codices Vaticanus et Sinait. cum textu recepto collati.

Tischendorf, Codex Friderico-Augustanus, Lpz. 1846. — Resten udkom 1862 som: Bibliorum codex Sinaiticus, Petersb. — I den Del af Haandskriftet, som Tischendorf fandt, manglede blandt de kanoniske Bøger: Josua, Dommerne, Samuel, Kongerne, Hezechiel, Hos., Am., Mika, Rut, Daniel, samt det meste af Pentateuchen, Klages., Esra og Krønikerne. Senere har Brugsch fundet Brudstykker af Levit. 22-23 og udgivet dem under Titlen: Neue Bruchstücke des Cod. Sinaiticus, Lpz. 1875.

Tischendorf, Codex Ephraemi Syri rescriptus sive Fragmenta Vet. Test. 1845.

46. Ved Tischendorfs Arbejder var Vægten kommet til at ligge paa enkelte gamle Haandskrifter, navnlig paa den højtansete Codex Vaticanus, uden at disse Vidners Stilling i Septuagintas Teksthistorie blev gjort til Gjenstand for en methodisk Undersøgelse. Imod denne Overvurdering af Uncialhaandskrifterne er Lagarde optraadt med stor Skarphed. Istedetfor at følge disse »intetsteds domicilerede Haandskrifter«, der ingen bestemt

Recension give og ikke have haft Gyldighed i nogen bestemt Kirkeprovinds, opstiller Lagarde som Tekstkritikens foreløbige, uomgjængelig nødvendige Opgave, at gjenfremstille de enkelte Recensioner, for derpaa ved deres Hjelp at naa tilbage til den ældre *κοινη* (§ 43) som den oprindeligste Form for den alexandrinske Oversættelse. Med disse Træk er i Virkeligheden den Vej antydet, som Tekstundersøgelserne maa følge for at naa til et sikkert Resultat, og Spørgsmaalet bliver altsaa nu, om det er muligt med de forhaanden-værende Hjelpemidler at fremstille Recensionerne i deres oprindelige Skikkelse.

Letttest at finde er den hexaplariske Recension (§ 43). Den af Eusebios og Pamphilos udgivne Tekst er nemlig bevaret i flere Haandskrifter, blandt hvilke de vigtigste ere: Codex Sarravianus (efter Claude Sarrau † 1651, blandt andet fortjent ved Udgivelsen af Cappellus' *Critica sacra*), Cod. Chisianus R. VII 45 (det eneste Haandskrift, der indeholder den ægte alexandrinske Oversættelse af Daniel (§ 41)), Cod. Marchalianus og Cod. Barberinus. En værdifuld Hjelp ved Gjenfremstillingen af denne Tekstform yde desuden den syriske Oversættelse af den hexaplariske Tekst (§ 48) og Hieronymus' latinske Oversættelser af LXX i hans Fortolkninger.

Fortjenesten af at have opdaget den lukianske Recension (§ 44) tilkommer Fr. Field og Lagarde. Den findes i en Gruppe Haandskrifter, af hvilke Cod. Vatican. 330, den samme som var benyttet ved Complutenser-Polyglotten (§ 45), er et af de vigtigste. Af Oversættelser slutte den gotiske og slaviske sig dertil (§ 49). Da denne Recension staar langt nærmere ved den gamle *κοινη* end den hexaplariske, har Lagarde fundet den værdig til at gjøres tilgjængelig ved en selvstændig Udgave, hvoraf den første Halvdel er udkommet.

Hesychios' Recension (§ 44) mente allerede Biskop Münster at maatte indeholdes i en eller anden af de koptiske Oversættelser, og Lagarde har nærmere henvist til Brudstykkerne af den saidiske Bibeloversættelse som Midler til Gjenfremstillingen af denne Tekstform.

Smlgn. Lagarde, *Ankündigung einer neuen Ausgabe d. griech. Übersetzung des Alten Testament* 1882, og Fortalen til hans nedenfor anførte Septuagintaudgave.

Den hexaplariske Tekst. Af Cod. Sarravianus har Tischendorf udgivet, hvad der findes i Leiden og St. Petersburg, i: *Monumenta sacra inedita*. Nova Collectio III 1860. Pariserfragmenterne ere udgivne af Lagarde i: *Abhandlungen d. Gött. Ges. d. Wiss.* 1879 (hvor det dog hedder p. 3 „ob der Tekst wirklich auf Origenes zurückgeht, bleibt zu untersuchen“). — Af Codex Chisianus har Cozza udgivet Daniel: *Sacrorum Bibl. vetustissima fragmenta Cryptoferrat.* III 1877. Denne Udgave er collationeret i Nestles Supplement til Tischendorfs Septuaginta (§ 45). Hezechiël findes i Vincentii de Regibus Iezeciel sec. LXX ex tetrapl. Orig. — Om de nævnte Haandskrifter i det Hele s. Field, *Prolegomena* p. C seq. og Bleek-Wellhausen 588 f.

Om Lukian s. Field, *Prolegomena* p. LXXXIV ff. (han henviser for de historiske Bøgers Vedkommende til Codd. Holm. 19, 82. 93. 108, for Profeterne til 22. 36. 48. 51. 62. 90. 93. 144. 147. 233. 308) og Lagarde, *Ankündigung* 26 f.; ogsaa Bickell i *Ztschr. f. kathol. Theol.* 1879 III 2. p. 407 f. — Lagarde, *Librorum Veteris testamenti canonicorum graece*, I. Gött. 1883. — Hovedbeviserne for de nævnte Haandskrifters Identitet med den lukianske Recension ere: deres Overensstemmelse med lukianske Marginalnoter i Syrohexaplaris, med Krysostomus' Citater og den gotiske og slaviske Oversættelse, samt en overleveret Bemærkning om den Maade, hvorpaa Lukian gjengav יהיה (s. *Ztschr. der deutsch. morgenl. Gesellschaft.* XXXII 498. 501).

Om Hesychios s. Fr. Münster, *Specimen versionum Danielis coptiarum*, Rom 1786. 20 f.: *Liceat tamen conjecturam exponere cui ipsa S. Hieronymi verba: Alexandria et Aegyptus Hesychium laudant auctorem, favere videntur: recensionem nimirum sacri codicis Hesychianam in una alterave versionum coptiarum nobis superesse.* Lagarde, *Ankündigung* 25. *Libr. Vet. test.* I p. XV.

47. Vigtige Hjælpemidler for de tekstkritiske Undersøgelser af LXX ere Kirkefædrenes Citater og navnlig de afledede Oversættelser, hvis store Betydning for Gjenfremstillingen af de forskellige Recensioner allerede fremgaar af det ovenfor udviklede. Her skulle kun de vigtigste af disse andenhaands Oversættelser omtales.

Til selve den forhexaplariske *Koine* føres vi tilbage ved den gamle latinske Bibeloversættelse (*Vetus latina*) — eller de gamle latinske Bibeloversættelser. Det er nemlig endnu et omtvistet Spørgsmaal, hvorvidt der før Hieronymus' Tid har existeret flere selvstændige Oversættelser af den græske Bibel paa Latin, eller kun en enkelt, hvis Tekst efterhaanden har antaget de meget forskellige Former, der møde os i de bevarede Levninger. Dog er saameget allerede tydeligt, at Forskellighederne i det sidste Tilfælde kun kunne være fremkomne ved Overarbejder med directe Anvendelse af det græske Grundlag, ikke ved rene Afskriversvilkaarligheder, saa at Spørgsmaalet nærmest bliver, om der ved Siden af disse store Forskelligheder dog findes saa betydelige Ligheder mellem alle Tekstvidnerne, at de nødvendig maa føres tilbage til et fælleds Grundlag. Først naar der foreligger en samlet Udgave af de bevarede Brudstykker, hvis Tal stadig vokser, vil der kunne være Tale om at give et afgjørende Svar paa dette Spørgsmaal; foreløbig er det Billede, som disse Brudstykker afgive, i høj Grad forvirret, og frembyder saa forunderlige Capricer, som at to Vidner stemme nøje ved Numeri og Denteronomium, men divergere helt ved Exodus og Leviticus. Hos Kirkefædrene er der ingen Løsning af Spørgsmaalet at hente, da deres Yttringer snart pege i den ene, snart i den anden Retning. Stor Forvirring har en Yttring hos Augustinus (de doct. Chr. II 15) fremkaldt, idet man paa Grundlag af den har brugt Navnet *Itala* som Fælledsbetegnelse

for den forhieronymianske latinske Bibel overhovedet. Dette er i ethvert Tilfælde urigtigt. Hvis denne Betegnelse, der kun forekommer paa det nævnte Sted, virkelig er ægte, betegner den alene en enkelt, i Italien benyttet Recension (resp. selvstændig Oversættelse), som Augustinus foretrak for de øvrige; men mod Rigtigheden af Læsemaaden paa hint Sted rejser der sig dels ved Hieronymus' fuldstændige Tavshed, dels ved Augustins egen, sammesteds givne Opfordring til at sammenligne de forskellige Oversættelser for derved at finde den bedste Tekst, de allerstørste Betæneligheder, saa at man utvivlsomt handler forsigtigere ved fuldstændig at se bort fra Benævnelsen »Itala«, der desuden, selv om den forstaas rigtig, er uden al praktisk Betydning for Nutiden.

Da Kirkesproget i Rom endnu ned i det 3. og 4. Hundrebaar var Græsk, har man med Rette sluttet, at den latinske Bibeloversættelse, der utvivlsomt skriver sig fra det 2. Hundrebaar, ikke kan være fremkommet i denne By. Ikke fuldt saa sikkert er det, naar man af den Omstændighed, at denne Oversættelse først omtales hos Tertullian, og af Sproget, hvori den er affattet — *lingua vulgata, rustica, sermo cottidianus, plebeius, rusticus*, som bekjendt Moderen til de romanske Sprog — har udledet, at den fra først af er fremkommet i Nordafrika.

De mange Brudstykker af den gamle latinske Bibel, hvoraf Sabatier udgav en første Samling, forøges stadig ved ny, vigtige Fund. Stor Fortjeneste af Kjendskabet til denne Oversættelse have Ranke og Ziegler indlagt sig; af megen Interesse er ogsaa et Haandskrift i Lyon med en gammellatinsk Pentateuchoversættelse, som U. Robert fornylig har udgivet.

Smlgn. Wisemann, *Essays on various subjects*, Lond. 1853. I; Eichhorn, *Einleit.* (3. Udg.) I § 321; Lagarde,

Gesamm. Abhandl. 89; Bleek-Wellh. 595. I Modsætning til disse hævder Ziegler, Die altlateinischen Bibelübersetzungen vor Hieron. München 1879, med stor Bestemthed flere selvstændige Oversættelser af den græske Tekst. Besindigere Fritzsche i Prot. Realencycl. 2. Udg. VIII 433 ff. Smlgn. V. Sthyr, Den nytestamentlige Teksts Historie 1884 p. 90 ff. — Af Kirkefædrenes Udtalelser smlgn. navnlig Tertullian, Marcion II c. 9. Augustin, De doctrina christiana II 11. Hieronymus, Præfatio in Josuam, og Præf. in Evangel.

Augustin, De doctrina christ. II 15: In ipsis autem interpretationibus Itala ceteris praeferatur, nam est verborum tenacior cum perspicuitate sententiae; men derimod i det følgende: sed tamen, ut superius dixi, horum quoque interpretum, qui verbis tenacius inhaeserunt, collatio non est inutilis ad explanandam saepe sententiam; desuden c. 13. S. især den slaaende Bevisførelse hos Corssen i Jahrbh. f. prot. Theol. 1881. 507 ff., som med Bentley læser *illa* for *Itala*. Var *illa* blevet forvansket paa denne Maade, maatte selvfølgelig *nam* træde istedetfor det oprindelige *quae*. Hvad Augustin siger (c. Faust. XI, 2): aliarum regionum codices, unde ipsa doctrina commeavit, er at forstaa ligesaa almindelig som (de doctr. chr. II 15): libri, qui apud ecclesias doctiores et diligentiores reperiuntur.

Om Sproget i Vetus latina: H. Rönisch, Itala u. Vulgata, das Sprachidiom der urchristlichen Itala u. der kath. Vulgata. Marb. 1869.

Sabatarii Bibliorum sacrorum Latinae versionis antiquae seu vetus Italica, Paris 1751. En Oversigt over de øvrige Udgaver findes hos Ziegler a. Skr. 102 ff. Dertil: U. Robert, Pentateuchi e codice Lugdunensi versio lat. antiqua. Paris 1881. Ziegler, Bruchstücke einer vorhieronymianischen Übersetzung d. Pentateuchs, München 1883.

48. Efterat en Del af Syrerne, navnlig paavirkede af Theodor af Mopsuestia, med stor Urette havde opgivet deres gamle selvstændige Bibeloversættelse (§ 68), blev Septuaginta flere Gange oversat paa Syrisk. Af Jakob fra Edessas Oversættelse 704—5, der vilde mægle mellem Peshita og den alexandrinske Version, ere nogle Brudstykker bevarede; maaske ogsaa af den Oversættelse, som Biskop Philoxenus 508 lod Polykarp udføre, og som

synes at have omfattet ialtfald en Del af det gamle Testamente efter Lukians Recension. Vigtigere end alle andre er den syriske Gjengivelse af den ved Euseb og Pamphilos udgivne hexaplariske Tekst (§ 43), hvoraf en gunstig Skjebne har bevaret en stor Del. Den forfattedes i Aarene 617—18 i Alexandria af Biskop Paul fra Tella og indeholdt ikke blot Origenes' kritiske Tegn, men ogsaa Brudstykker af de andre græske Oversættere som Randnoter. Et Haandskrift deraf, der omfattede en Del af de historiske Bøger, og som endnu eksisterede i det 16. Hundredeaar, er desværre sporløst forsvundet; derimod omfatter den vigtige Ambrosianske Codex, som Ceriani har ladet photolithograferet, Psalterne, Ijob, Ordspr., Præd., Højs., Visdom, Sirach og alle Profeterne med Baruch, Jeremjas Brev og Tilføjelserne til Daniel. Dertil kommer endnu Brudstykker i Paris og British Mus., hvis Udgivelse skyldes Ceriani, Lagarde, Dr. Skat Rørdam o. fl.

Om Jakob fra Edessas Oversættelse s. de Sacy i Notices et extraits de Mss. de la bibl. nat. IV 648 ff. — De i Brit. Mus. (addit. 14441) indeholdte Brudstykker af Jesaja har Ceriani udgivet i Monumenta sacra et prof. V 1 ff. — Oversættelsen af Daniel findes i Bugatus' Daniel sec. editionem LXX interpretum, Milano 1788.

Ang. Philoxenus s. Assemani, Bibl. orient. II 83. Et Brudstykke af Jesaja (Brit. Mus. add. 17106) vil Ceriani a. S. henføre til denne Oversættelse; dog s. Field, Hexapla I XCII f.

Om Syrohexaplaris s. Field a. St. I LXVII ff. Cerianis Udg. af Cod. Ambros. findes i 7. Bind af Monument. sac. et prof. Mil. 1874. I samme Værks 2. Bind indeholdes Brudstykker fra Brit. Mus. Th. Skat Rørdam, Libri Judicum et Ruth sec. vers. Syr. hexapl. Kjøb. 1859 og 1861. Lagarde, Veteris testamenti ab Origene recensiti fragmenta ap. Syros servata V (Ex. Nm. Jos. 1 og 2 Kg.) Gött. 1880. Ældre Litteratur hos de Wette-Schrader, 117. — De bedste Haandskrifter, deriblandt Cod. Ambros., have under Indflydelse af Jakob fra Edessa *ܝܗܝܗ* for det ældre *ܝܗܝܐ* = יהיה (§ 76) s. Ztschr. d. deutsch. morgl. Ges. XXXII 507 f.

49. For Lukians Recension (§ 46) har den gotiske Bibeloversættelse Betydning, medens de koptiske Versioner føre os til Hesychios' Recension, til hvis Gjenfremstilling de foreløbig ere det eneste Middel.

Af de mangfoldige andre afledede Oversættelser indskrænke vi os til at omtale, foruden den aethiopiske Oversættelse, som Lagarde iøvrig vil frakjende virkelig tekstkritisk Værd, de mærkelige Brudstykker af en Oversættelse af LXX paa Aramaisk, der fremkom hos de palæstinensiske Kristne, og hvis Udgivelse efter Haandskrifter fra 10—11. Hundreder i London (Psalmerne) og St. Petersburg (Dele af Deuteron., Jes., Ijob og Ordspr.) skyldes Hollænderen Land. Den benyttede græske Tekst er paavirket af den hexaplariske. Hvor denne Menighed, hvis Evangelieoversættelse allerede tidligere var blevet bekjendt, har haft sit Hjem, om ved Jerusalem eller øst for Jordan, er endnu uafgjort. De bevarede det palæstinensisk-aramaiske Sprog (§ 59), men benyttede Syrernes Skrifttegn.

v. Gabelentz og Loebe, Ulfilas V. et n. T. vers. gothicae fragmenta. Altenb. 1863 ff. Ohrloff, Die Bruchstücke vom Alt. Test. der Gothischen Bibelübersetzung; Halle 1876. Smlgn. Wellhausen i Theol. Lit. Zeit. 1876. 307.

Fr. Münter, Spec. vers. Danielis copticarum. Rom 1786. Engelbreth, Fragmenta basmurico-coptica Vet. et Novi test. Kjob. 1811. Lagarde, Der Pentateuch koptisch 1867. Psalterium copticum 1875. Orientalia I 1879. Aegyptiaca 1883 (Salomos Visd., Sirach og Ps. 102).

A. Dillmann, Biblia Veteris Testam. Aethiop. I—II. Lpz. 1853. 1861 og dertil Prot. Realencycl. 2. Udg. I 203 ff. Smlgn. Lagarde, Ankündigung 28.

Land, Anecdota syriaca IV 1875. 103 ff. 165 ff. 222 ff. — Derimod ere Böhl's Formodninger om en aramaisk Oversættelse af LXX paa Krist. Tid (Forschungen nach einer Volksbibel zur Zeit Jesu 1873. Die alttestamentl. Citate im N. T. 1878) en ganske ugrundet, og tilmed unødvendig Hypothese.

Om de øvrige Oversættelser henvises til Prot. Realencycl. II 437 ff. og de Witte-Schrader.

50. Naar det er lykkedes at fremstille de forskellige Recensioner af LXX i den størst mulige Renhed (§ 46), bliver den næste Opgave ved deres Hjælp at trænge tilbage til den ældre *κοινή*, hvorfra de alle ere udgaaede. Her kommer Sammenligningen med Grundteksten til som et kritisk Hovedmiddel. I Reglen vil man kunne gaa ud fra, at de Tekstformer, der afvige fra Grundteksten, og ikke kunne udledes som Skrivfejl af en med Grundteksten stemmende Tekst (saaledes som f. Eks. Ps. 17, 14 Cod. Vat. *απολυων* urigtig for *απο ολιγων*; 38, 10 samme *και* for *κυριε*) ere de oprindeligste, da jo de senere Ændringer af Septuagintas Tekst gennemgaaende gik ud paa at nærme den til den af Jøderne vedtagne Form. Nogen Nytte kunne her ogsaa Citaterne hos Philo yde, der ere udgaaede fra en af Kristendommen upaavirket Skikkelse af LXX.

Det maa imidlertid erindres, at de her opstillede Fordringer gjelde Septuagintas Tekst i sin Helhed. Paa mangfoldige enkelte Steder vil man allerede nu med Sikkerhed kunne benytte den alexandrinske Oversættelse som Hjælpemiddel ved Undersøgelserne af selve den hebraiske Grundteksts Udviklingshistorie.

Smlgn. Lagarde, Ankündigung 29 f. Libr. Vet. Test. I p. XV f.

Om Philo s. Siegfried, Philo u. der überlieferte Text d. LXX i Ztschr. f. wiss. Theol. 1873. 217 ff. og C. F. Hornemann, Specimen exercitationum criticarum in vers. LXX interpr. ex Philone I—III Kjob. 1774—78.

2. Aquila, Theodotion og Symmachos.

51. Frugten af Jødernes voksende Uvilje mod Septuaginta (§ 40) var nogle ny græske Oversættelser af det gamle Testamente, hvis væsentligste Kjendemærke var en nøjere Tilslutning til den af Jøderne fastslaaede

Tekstform og til den palæstinensiske Kanon. De samledes af Origenes i hans store Polyglotte, idet to af dem tjente som videre Repræsentanter for Grundteksten, medens den tredie supplerede den alexandrinske Oversættelse (§ 43). Da Hexapla og Tetrapla ere gaaede tilgrunde, og der savnes andre Afskrifter af disse Oversættelser, vilde de være os fuldstændig ukjendte, hvis ikke Brudstykker af dem vare reddede dels ved Kirkefædrenes Citater, dels ved Randnoter i Afskrifterne af Hexaplas femte Columne (§ 43), hvortil Syrohexaplaris (§ 48) slutter sig som et Vidne af første Rang. Efterat Morinus havde lagt Grunden til en Sammenstilling af de bevarede Brudstykker, og andre, navnlig Montfaucon, havde fortsat dette Arbejde, er det nu bragt til en væsentlig Afslutning ved Fields mesterlige Værk, et Vidnesbyrd om en sjelden Forening af utrættelig Flid og overlegen Indsigt.

Montfaucon, Hexaplorum Origenis quae supersunt multis partibus auctiora quam a Flaminio Nobilio et J. Drusio edita fuerint. Par. 1713.

Fr. Field, Origenis Hexaplorum quae supersunt, 2 Bind. Oxf. 1875.

Det fortjener Opmærksomhed, at der ifølge Verdiers Catalog over Constantin Barinus' Bibliothek i Konstantinopel (s. Verdier, La bibliothèque d'Antoine du Verdier, Lyon 1685, Supplement p. 60) i denne Samling skal have eksisteret Haandskrifter af Symmachos' Oversættelse af Psalmerne og de øvrige gammeltestamentlige Skrifter. Smlgn. Humfredi Hodii, De bibl. text. origin. 588.

52. Den mest characteristiske blandt disse ny græske Oversættelser var Aquilas. I nøje Tilslutning til den ny Aandsretning, der bredte sig fra Palæstina til de øvrige Jøder, søgte han nemlig i sin Version at erstatte Grundteksten indtil de mindste Enkeltheder ved en fuldstændig slavisk Efterligning af Originalen. Herved

krænkedes den græske Sproggenius paa den føleligste Maade, og der fremkom en Sprogform, der for en almindelig Græker gjennemgaaende maatte være absolut uforstaaelig. Saaledes gjengaves Accusativmærket אָנ ved סון, אָ locale ved enklitisk δε, אָנ ved תָּו לָעֵינ, og det hebraiske Radikalsystem søgtes efterlignet ved etymologiske Dannelser som ὁστέον og ὁστέϊρος for אָנ og אָנ (af אָנ ὁστέον); θυρεόν for אָנ (af אָנ θυρεόν) o. l. Men paa den anden Side røber Aquila — eruditissimus linguae Graecae, som Hieronymus kalder ham — en saa ualmindelig Indsigt i det græske Sprogs Væsen og Egenheder, at hine Barbarismer aabenbart ikke kunne udledes af sproglig Ubehjælpomhed, men maa betragtes som Konsekvensen af et, rigtignok i sig selv umuligt, Oversætterprincip, der først bliver helt forstaaeligt ved at betragtes i Sammenhæng med den hele Retning, som netop paa denne Tid var blevet herskende hos Jøderne. Aquila, der første Gang med Sikkerhed omtales af Irenæos (adv. Haer. III 24) var efter Hieronymus' Bemærkning til Jes. 8, 14 en Lærling af R. Akiba (c. Aar 100), og i Overensstemmelse dermed taler Talmud om en Oversætter אָנ, der var en Discipel af R. Akiba (j. Kidd. I fol. 59^a) eller (ifølge jer. Meg. fol. 71^c) af de omtrent samtidige R. Eliezer og R. Josua. R. Akiba var det nu, som i saa høj Grad bidrog til at give den daværende Jødedom sit Særpræg, blandt andet ved i Skriftfortolkningen at indføre en minutiøs Methode, der lagde særlig Vægt paa hidtil oversete Enkeltheder, deriblandt paa forskellige Partikler som אָנ, אָנ og lignende, altsaa netop saadanne Smaating, som Aquila stræbte at efterligne i sin Oversættelse ved en fuldstændig hensynsløs Benyttelse af det græske Sprogs Former. Det er derfor let forstaaeligt, at de senere Jøder satte Aquilas Oversættelse

saa overordentlig højt. Det har vist sig, hedder det j. Meg. I fol. 71^a, at Græsk er det eneste Sprog, hvorpaa Loven kan oversættes fuldkomment, og med Allusion til Navnet Aquila og til Jafet, Grækernes Stamfader, siges der, at man roste קילסו ham og anvendte paa ham Ordet (Ps. 45, 3): יְפִית (du er skøn, eller: du har jafetiseret), fremfor Menneskenes Børn. Om hans Oversættelses Udbredelse blandt Jøderne vidne baade Origenes og Hieronymus, og endnu Justinians Novelle 146.

Ellers vide vi saa godt som Intet om Aquilas personlige Forhold. Han skal ifølge Irenæos have været fra Pontus, og baade Irenæos, Hieronymus og Talmud omtale ham som en Proselyt. At hans Oversættelse var polemisk rettet mod Kristendommen, ligger allerede i Sagens Natur, og fremgaar desuden af flere Enkeltheder, f. Eks. af Jes. 7, 14, hvor han har νεάνις for Alexandrinernes παρθένος, og af hans bestandige Frygt for Ordet χριστός, der lader ham gjengive משיח ved ἡλειμμένος. Med hvor stor Omhu han arbejdede, viser sig ved, at han ifølge Hieronymus' Oplysninger udarbejdede en ny Udgave af sin Oversættelse, hvori han stræbte at komme sit Maal endnu nærmere. Af de Eksempler paa Akilas' Oversættelse, der findes i Talmud, stemme flere med de bevarede græske Aquilasfragmenter.

Smlgn. R. Anger, De Onkelo Chaldaico, quem ferunt Pentateuchi paraphraste, Lpz. 1845. Field, Hexapla I p. XVI ff. Bleek-Wellh. 580 f. Geiger, Nachgel. Schriften IV 83 f.

Om R. Akibas hermeneutiske Methode s. Bereshit r. I og især j. Berach. 9, 7 fol. 14^b, hvorefter en af Akibas Disciple undervistes af sin Mester i Betydningen af אה, גם, רק og רך.

I Novelle 146 hedder det om Oplæsningen i Jødernes Synagoger: At vero ii, qui graeca lingua legunt, LXX interpretum utuntur translatione, quae omnium accuratissima et ceteris praestantior judicata est . . . . Verum ne illos a reliquis

interpretationibus secludere videamur, licentiam concedimus etiam Aquilae versione utendi, etsi ille extraneus sit, et in lectionibus quibusdam inter ipsam et LXX interpretes non modica sit dissonantia.

Hvorvidt Justin Martyr (ed. Otto II 240) allerede sigter til Aquila, er ikke ganske sikkert.

53. Fremkomsten af Theodotons Oversættelse viser, at ikke alle Jøder formaaede at gjøre sig fortrolige med Aquilas dristige Oversætterprinciper, og at flere nødigt helt vilde give slip paa den gamle alexandrinske Oversættelse. Theodotons Arbejde er nemlig at betragte som en Slags vidtgaaende Revision af LXX, til hvem det ogsaa slutter sig ved at fastholde de apokryfe Til sætninger til Daniel og Efterskriften til Ijob. Ejendommeligt for hans Fremgangsmaade som Oversætter er, at han ikke sjelden benytter det hebraiske Ord uforandret i sin Gjengivelse (§ 36).

Om hans personlige Forhold vide vi endnu mindre end om Aquila. Irenæos (Haer. III 24) omtaler ham som en Proselyt fra Efesos, medens Hieronymus (til Hab. 3, 13 o. oft.) gjør ham til en Ebjonit. Hans Tid lader sig alene bestemme ved, at han har været ældre end Irenæos. Paa Grund af hans Oversættelses særlige Forhold til LXX, lod Origenes den følge som et Supplement efter den femte Columne i Hexapla; han benyttede fortrinsvis denne Oversættelse til at udfylde det manglende i LXX, og derved er det kommet, at ingen af de andre græske Tekster i den Grad har bidraget til at corrumperen den alexandrinske Tekst som Theodotons. I den riciperede Septuagintatekst er saaledes Jer. 33, 14-26. 39, 4-13 og meget talrige Stykker af Ijob Tilføjelser fra Theodotion, og ved et Skrift, Daniel, fortrængte hans Oversættelse endog helt den ubrugelige alexandrinske.

Smlgn. Field, Hexapla, Proleg. cap. IV.

Om Theodotion til Jes. 25, 8 s, Field til St. og Kautzsch, De vet. test. locis a Paulo apost. allegatis 1869. 104.

54. Senere end Aquila og Theodotion er Symmachos, hvem Irenæos endnu ikke omtaler. Ifølge Euseb (hist. eccl. VI 17) var han en Ebjonit, der synes at have oversat ikke lang Tid før Origenes. Ogsaa Hieronymus omtaler ham som Ebjonit. Som Oversætter bærer han ubetinget Prisen blandt alle Grækerne. Han følger i Reglen omhyggelig Grundteksten, men gjengiver den i en ren græsk Form under stadigt Hensyn til Sprogets Fordringer. Med Rette valgte derfor Hieronymus ham til Forbillede for sin egen Oversættelse, ligesom han ogsaa hyppig i Enkeltheder slutter sig til ham. Enkelte friere Omskrivninger hos Symmachos ere fremkaldte ved den senere jødiske Dogmatiks Ængsteligheder, der ere fælleds for hele Datiden. Ifølge Hieronymus (til Jer. 32, 30 og Nah. 3, 1) har ogsaa Symmachos udgivet en ny, noget ændret Bearbejdelse af sin Oversættelse.

Smlgn. Field, Proleg. cap. III. Bleek-Wellh. 582 ff. — Geiger, Jüd. Ztschr. 1862. 62-64. Nachgel. Schriften, IV 88 ff. betvivler uden tilstrækkelig Grund Kirkefædrenes Meddelelser om Symmachos, og vil med ligesaa ringe Ret paavise ham i Talmud som en Discipel af R. Meïr. — En syrisk Meddelelse om Symmachos omtaler Nestle, Stud. u. Krit. 1879. 733 f.

Til Symmachos' Oversættelse af Gen. 1, 27 ved *ἐν εἰκόνι διαφόρα, ὁμοίον ὁ θεὸς ἐποίησεν αὐτόν* smlgn. R. Akiba Pirke Ab. 3, 14. Andre Eksempler paa fri Omskrivninger hos Symm. ere Gen. 18, 25. Ex. 15, 11. Jer. 41, 5.

55. Af de to andre græske Oversættelser, *Quinta* og *Sexta*, som Origenes efter Eusebs Udtryk »fremdrog af en eller anden skjult Krog«, og indføjede i Hexapla var ialtfald den sidstnævnte efter Hieronymus' udtrykkelige Vidnesbyrd (til Hab. 3, 13) af kristen Oprindelse

og hører altsaa ind under en anden Kategori end de ovenfor omtalte. Fields Undersøgelser have vist, at de have strakt sig over en større Del af det gamle Testamente, end man tidligere antog, men ellers vide vi intet nærmere om dem. Euseb (hist. eccl. VI 16) omtaler endnu en syvende Oversættelse, og Hieronymus nævner ved Hab. 2, 11 »duas alias editiones« foruden Quinta; men med Undtagelse af maaske Ps. 50, 3 (Septima: *καταγίσθη*) er det ellers ikke lykkedes at paavise noget sikkert Citat af denne Oversætter.

Field, Proleg. cap. V.

3. Hieronymus og Vulgata.

56. Ingen af alle de Oversættelser, hvis Maal var at fortrænge Septuaginta, fik en saadan praktisk Betydning som Hieronymus'. Hos de græske Kristne bevarede nemlig den alexandrinske Oversættelse sit Herredømme, og Jødernes Forhold udviklede sig efterhaanden saaledes, at de ingen Brug havde for græske Gjengivelser af de gammeltestamentlige Skrifter. Derimod skyldes det Hieronymus, at den vesterlandske Kirke i Middelalderen dog nogenlunde lærte »den hebraiske Sandhed« at kjende, og ikke for bestandig henvistes til de latinske Oversættelser af LXX, som den ældre Tid maatte nøjes med (§ 47).

Hieronymus var, naar der tages billigt Hensyn til Datidens Forhold, vel udrustet til det Arbejde, han paatog sig. Omend hans Samtids Beundring, der gav sig Udtryk i Augustins Ord: »quod Hieronymus nescivit, nemo mortalium unquam scivit«, kun faar sin Berettigelse, naar man sammenligner hans Kundskaber med dem; hans Trosfæller i Almindelighed raadede over, saa maa det dog anerkjendes, at han ingen Anstrengelse skyede for at sætte sig ind i det hebraiske Sprog og i de Real-

forhold, hvortil det gamle Testamente henviser. »Non parvis nummis« købte han sig forskellige jødiske Lærere, der undertiden af Frygt for deres Landsmænd »ligesom Nikodemos« kom til ham om Natten, deriblandt Baranina, hvem Rufin, til Tak for hans Fortjenester af Kirkens Bibelkundskab i lange Tider, omdøbte til Barrabas. Dertil kom Hieronymus' flittige Benyttelse af de senere græske Oversættere, især af Symmachos (§ 54). At han alligevel ikke naaede meget vidt ved disse umethodiske Hjælpe midler, er en saa naturlig Følge af Datidens Forhold, at de Bebrejdelser, som f. Eks. Clericus rettede mod ham, fordi han ikke først udarbejdede et Lexicon og en Grammatik, før han tog fat paa sin Oversættelse, ikke ere mindre urimelige, end de Forsøg, Katholikerne have gjort paa at fremstille ham som en inspireret Oversætter. Sammenlignede med hans Omgivelsers Viden betegne hans Kundskaber et overordentligt Fremskridt, samtidig med at hans Herredømme over det latinske Sprog, hvis alvorlige Klang iøvrig kom ham meget imøde, ogsaa fra anden Side gjorde ham særlig skikket til Arbejdet.

Smlgn. Morinus, Exercitationes biblicae p. 156. Clericus, Quaestiones Hieronymianae, Amst. 1700. L. Engelstoft, Hieronymus Strid. interpres etc. Kjøbenh. 1797. Zöckler, Hieronymus, sein Leben u. Wirken, 1865. p. 342 ff. 465 ff. Nowack, Die Bedeutung des Hieronymus für die alttest. Textkritik 1875. 5 ff.

Ang. Indflydelsen af den jødiske Fortolkning paa Hieron. s. Rahmer, Die hebräischen Traditionen in den Werken d. Hieronymus I 1861 og i Jüd. Monatschr. 1865. 1867. 1868. Ang. hans Forhold til de græske Oversættere Nowack a. S. 11 ff.

57. Hieronymus havde oprindelig kun til Hensigt at forbedre den almindelig udbredte »Vetus latina«. Efterat han paa Damasus' Opfordring havde revideret de nytestamentlige Skrifter, forbedrede han i Rom 383 »licet cursim« Oversættelsen af Psalmerne. Denne Recen-

sion indførte Damasus i den romerske Lithurgi, hvorfor den fik Navnet *Psalterium Romanum*. Den var i Brug i Rom indtil det 16. Hundredeaar, og anvendes endnu i Peterskirken; i Dogecapellet i Venedig benyttede man den indtil 1808, og i den ambrosianske (mailandske) Ritus er den endnu stedse bevaret. Nogen Tid efter forlod Hieronymus Rom for at tage Bolig i Orienten. Under sit Ophold i Cæsarea lærte han Origenes' Hexapla at kjende (§ 43), og dermed en Recension af LXX, som han i den følgende Tid foretrak for enhver anden. Utilfredsstillet ved sin tidligere Psalmerevision, begyndte han nu en ny Bearbejdelse af Psalmerne efter den hexaplariske Recension, der paa Grund af dens Udbredelse i Gallien fik Navnet *Psalterium Gallicanum*. Dette Psalterium optoges senere i det romerske Breviar og i Vulgata, og er saaledes Katholikernes autoriserede Psalmeoversættelse. En lignende Bearbejdelse udstrakte han derefter til andre gammeltestamentlige Skrifter, men med Undtagelse af Ijobs Bog er hele dette Arbejde gaaet tabt. Dertil bidrog navnlig, at Hieronymus selv under Udførelsen deraf fattede en langt mere omfattende Plan, nemlig med Anvendelse af de hebraiske Kundskaber, som han i Løbet af flere Aar havde erhvervet sig, at oversætte det gamle Testamente efter Grundteksten. Saa vist som den dagjeldende jødiske Tekstform (i alt væsentligt den samme som den senere massoretiske), trods enkelte Mangler som Helhed betragtet staar over den »alexandrinske Tekst« (§ 42), betegnede dette Forsæt et betydningsfuldt Fremskridt, hvor mange bitre Angreb det end forskaffede ham hos hans Samtid. Selv henviste han sejrrig sine Modstandere til, at Kirken allerede tidligere uden Betænkning havde ombyttet den umulige alexandrinske Oversættelse af Daniel med Theodotions, tiltrods for den udbredte Tro paa de »Halvfjerdsins-

tyves« foregivne Inspiration, som man bestandig anførte mod ham, men som han selv vurderer efter Fortjeneste (§ 38). Derimod havde den stærke Modstand, som han mødte, tilfølgende, at han overalt, hvor det nogenlunde lod sig gjøre, lempede sig efter den tilvante alexandrinske Oversættelse og derved skadede sit Værk en Del. Han synes at være begyndt paa dette dristige Arbejde i Aaret 390, idet han først oversatte de lettere Bøger: Samuel og Kongernes Bog; derpaa fulgte Ijob, Profeterne og Psalterne, og endelig i Aarene 393—405 Resten af de kanoniske Bøger, samt, som en Concession til Samtiden (§ 18), Tobi, Judit og Tilføjelserne til Jeremja, Daniel og Ester. I en Brevveksling med Augustin, som trods al Forkjerlighed for den tilvante Oversættelse, var overlegen nok til ikke at fordømme Hieronymus' reformatoriske Anstrengelser, saaledes som Rufin og andre, fik Hieronymus Lejlighed til at forsvare sit Arbejde (ep. 112 ad Augustin.), og saaledes bane Vejen for den ny Oversættelse. Den trods al Storhed yderst forfængelige Mand oplevede endog den Triumf at se enkelte Stykker af sin latinske Bibel oversatte paa Græsk — en betegnende Forandring i det hidtidige Forhold mellem Græker og Latiner.

L. v. Ess, Pragmatisch-kritische Geschichte der Vulgata, Tüb. 1824. Fr. Kaulen, Geschichte d. Vulgata, Mainz 1868. Fritzsche i Prot. Realencycl. 2. Udg. VIII 445 ff.

Om Benyttelsen af Psalterium Romanum s. Scholz, Einl. in die Schriften d. A. u. N. T. 486 f. og Theol. Literaturblatt 1874 Nr. 19.

58. Efterat den ældre latinske Oversættelse og Hieronymus' nye i længere Tid vare blevne benyttede Side om Side efter de enkelte Menigheders eller kirkelige Forfatters fri Valg, blev endelig den hieronymianske den sejrende fra det 7. Hundrebaar af. I det 13. Hundred-

aar begyndte man at benævne den *Vulgata* (editio vulgata), et Navn, der tidligere, f. Eks. af Hieronymus selv, tvertimod var blevet brugt om LXX, især om *ῥωμή*, eller om den dertil svarende ældre latinske Oversættelse. Den middelalderlige Vulgata var imidlertid langtfra fuldkommen identisk med Hieronymus' Værk. Medens de to Oversættelser benyttedes samtidig, bleve nemlig Haandskrifterne af Hieronymus' Oversættelse efter en stor Maalestok ændrede efter *Vetus latina*, navnlig ved Randbemærkninger, der senere trængte ind i Teksten selv. Dertil kom ogsaa i den følgende Tid Afskrifterfejl og vilkaarlige Tilføjelser af forskjellig Art — som naar i et Haandskrift fra 9. Hundrebaar en ældre Afskrifters Randbemærkning til 1 Sm. 14, 41: »in hoc loco vide ne quid praetermissum sit« er blevet optaget i Teksten, hvor den danner en i høj Grad paafaldende Bestanddel af Sauls Tale til Herren. Cassiodors og Alkuins Bestræbelser for at helbrede den stedse mere degenererende Tekst vare frugtesløse, og de saakaldte Correctorier eller Variantsamlinger, hvoraf iøvrig enkelte have stor historisk og tekstkritisk Værd, tjente i ukaldede Hænder kun til yderligere at forøge Forvirringen. Efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse kappedes Protestanter og Katholiker en Tidlang om at levere Udgaver af Vulgata med en kritisk rensket Tekst, indtil der indtraf en Begivenhed, der pludselig kjølede Protestanternes Iver og medførte, at de i lange Tider dømte paa en meget ubillig Maade om den gamle Kirkefaders Arbejde. Tridentinerconciliet, der skruede Anerkjendelsen af Apokryferne op til en Salighedssag (§ 19), og derved nedbrød, hvad Hieronymus med saa stor Iver havde villet hævde, tilkjendte paa den anden Side hans Bibeloversættelse en Betydning, som han selv langtfra havde gjort Fordring paa, ved at erklære Vulgata for autentisk »in publicis lectioni-

bus, disputationibus, praedicationibus et expositionibus«. (Sess. IV). Under Tekstens daværende Tilstand havde den saaledes autoriserede Bibel rigtignok, som Kaulen udtrykker det, mere en ideal end en real Tilværelse, og den katholske Kirke maatte derfor anse det for en uafviselig Pligt at fremsætte en Tekstform, i hvilken Vulgata kunde gjælde som den autoriserede Skikkelse af Biblen. Protestanterne forholdt sig af forstaaelige Grunde som kritiske Tilskuere ved dette Arbejde, og det kan heller ikke nægtes, at den Maade, hvorpaa den autoriserede Vulgata blev til, var egnet til at fremkalde Kritik. Sixtus den femtes Udgave 1590, der ifølge den foran trykte Bulle var approberet endog til Privatbrug »apostolica nobis a domino tradita auctoritate« og erklæredes for at være »vera, legitima, authentica et indubitata«, hvorfor enhver, der uden udtrykkelig pavelig Tilladelse vovede at ændre den, »indignationem omnipotentis Dei ac beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum«, var som bekjendt af den Beskaffenhed, at Clemens VIII ikke formaaede at modstaa den Strømning ved Pavehoffet, der fordrede en ny Udgave, og derfor foranstaltede Besørgelsen af en ny Tekst, der endelig blev den autentiske katholske Bibel. Iøvrig lod den Maade, hvorpaa disse Udgaver forberedtes, ingen Tvivl tilbage om, at de mulig kunde frembringe en praktisk brugelig Tekst, men vare ude af Stand til at løse den vanskelige Opgave, at naa tilbage til Hieronymus' egen Tekstform. Og selv i den nyeste Tid, hvor Interessen for Vulgata atter er vaagnet hos Protestanterne, er man endnu langt fra dette Maal. De ældste Haandskrifter, som ere bevarede — deriblandt Cod. Amiatinus (tidligere i Klostret Mont' Amiata, nu i Florents, efter Sigende fra 6. Hundredeaar) og et Haandskrift fra 8. Hundredeaar i Toledo — ere enten slet ikke eller

utilstrækkelig sammenlignede, og det er derfor en højst ukritisk Fremgangsmaade, at udvælge en eller anden Læsemaade af de almindelige Vulgataudgaver og benytte den i den gammeltestamentlige Tekstkritik som Vidnesbyrd om »Hieronymus' Tekst«. Kun Vercellones Variantsamlinger ere betydningsfulde Bidrag til Reconstructionen af Vulgatas Tekst, navnlig ved at vise, hvor meget der er optaget fra *Vetus latina* (altsaa fra LXX) i de almindelige Udgaver.

Kaulen, a. S. 190-494.

Om et mærkværdigt Correctorium, rimeligvis fra 13. Hundredeaar, der foruden en ualmindelig tekstkritisk Indsigt røber Kjendskab til Forskjellen mellem franske og spanske Haandskrifter af den hebraiske Tekst, til Targumerne, Rabbinerne osv. s. Vercellone, *Dissertationi Accademiche*, Rom 1864. 53. Kaulen 255 ff.

Under Clemens VIII udkom: *Biblia S. vulgatae editionis Sixti V jussu recognita atque edita*, Rom 1592. Da denne Udgave indeholdt mer end 200 Trykfejl, udkom der 1593 en ny, „der vel rettede en Del af Trykfejlene, men lod den største Del uforandrede og forøgede dem med mange ny“. Først den 3. Udgave 1598 kunde paa Grund af de tilføjede *indices correctorii* betragtes som afsluttende. Uagtet disse Udgaver paa omtrent 3000 Steder adskille sig fra Sixtus den 5tes Udgave af 1590, bære de dog denne Paves Navn. — Et Eksempel paa Protestanternes Kritik er Th. James; *Bellum papale s. concordia discors Sixti V et Clementis VIII circa Hieronymianam editionem*, Lond. 1600.

Heyse og Tischendorf, *Biblia sacra latina V. T. Hieronymo interprete* 1873; og derimod *Ztschr. f. wissenschaft. Theol.* 1873. 591 ff.

Lagarde, *Psalterium juxta hebraeos Hieronymi*, Lpz. 1874 indeholder Hieronymus' originale Oversættelse; om et af Lagarde ikke benyttet Haandskrift s. Baethgen i *Ztschr. f. alttest. Wiss.* 1881. 105 ff. — De 18 første Psalmer efter „Vulgata“ med rige patristiske Varianter i Lagardes *Probe einer neuen Ausgabe der lateinischen Übersetzungen d. Alt. Test.* Gött. 1885.

Vercellone, *Variae lectiones Vulgatae lat. Bibliorum editionis*, Rom 1860—64 (ufuldendt). 2. Bog af Bukentops

Luc de luce 1710. — Thielmann, Beiträge zur Textkritik d. Vulg., insbesondere des B. Judith. Programm d. Studienanstalt Speier 1883.

4. Jødiske Targumer.

59. Medens det aramaiske Sprog i Tiden før det babylonske Fangenskab var uforstaaeligt for Israeliternes Flertal (Jes. 36, 11), fortrængte det efter Exilet mere og mere Jødernes oprindelige Tungemaal, saa at det allerede paa Kristi Tid var det egentlige Folkesprog, der ogsaa møder os i det ny Testamente, naar der anføres Ord eller Sætninger i Originalsproget. Denne Forandring, hvis tidligste Spor mærkes i Sprogfarven hos Forfatterne umiddelbart før Exilet og derefter i hele Afsnit i Daniels Bog (2, 4^b—7, 28) og Esra (4, 8—6, 18. 7, 12—26), fandt Sted af lignende Aarsager og i det samme Tidsrum hos de forskellige Nabofolk, der omgave Jøderne. Paa denne Maade opstod den vestaramaiske Sprogstamme, der omfatter Palæstinensisk (med Samaritansk), Palmyrensk, Nabatæisk og Ægyptisk-aramaisk. I Palæstina holdt dette Tungemaal sig lige ned til Arabernes Erobring, ogsaa hos de derboende Kristne (§ 49), og det har endnu bevaret sig, omend i stærkt hensygnende Skikkelse, i nogle Landsbyer paa Antilibanos.

Om de aramaiske Ord i det n. T. s. Kautzsch, Grammatik des Biblisch-aramäischen. Lpz. 1884.

Til det kristelig-palæstinensiske Sprog smlg. Nöldeke i Ztschr. d. deutsch. morgl. Ges. XXII 443 ff.

60. I samme Grad som Folkesproget hos Jøderne forandredes, bleve de hellige Skrifter vanskelige at forstaa for Mængden. Kun de Skriftlærde forplantede Overleveringen om Teksternes Udtale og Forstaaelse, og dem skylde vi næsten udelukkende vort Kjendskab til det gamle Testaments Indhold. Loven spillede

imidlertid en saadan Rolle hos den efterexilske Jødedom, at Kjendskaben til den ikke kunde indskrænkes til de Skriftlærdes snævre Kreds, og navnlig maatte der føles Trang til, at de Afsnit af Loven og Profeterne, der ugenlig oplæstes ved Synagogetjenesten, kunde blive forstaaede af det hele Folk. Ligesom de alexandrinske Jøder nødvendigvis maatte faa en græsk Oversættelse af Biblen (§ 39), maatte der hos Jøderne opstaa Trang til en palæstinensisk-aramaisk Oversættelse. I Begyndelsen søgte man at tilfredsstille dette Krav i det Omfang, hvori det nærmest ytrede sig. Der dannede sig efterhaanden den Skik, at der ved Siden af Oplæseren i Synagogen stod en Fortolker מְתוּמָן, der oversatte de oplæste Sætninger for Folket paa det daglige Sprog. En saadan Oversættelse maatte let antage Characteren af en udlæggende Omskrivning, der skulde nærme det oplæste til den herskende religiøse Bevidsthed; negativ viste dette sig ved, at man lod enkelte for den senere Tid anstødelige Steder uoversatte. Paa Grund af Oplæsningsernes bestandige Kredsløb, maatte den aramaiske Gjengivelse let antage en bestemt, fæstnet Form, der overleveredes fra Slægt til Slægt; men overalt hvor man ikke direkte modarbejdede det, maatte der tillige paa dette Grundlag uafbrudt afsætte sig yngre Dannelser, som de vekslende Tidsforhold affødte. At de bevarede aramaiske Oversættelser til det gamle Testamente ialtfald for en Del ere opstaaede under denne Praxis ved Synagogetjenesten, fremgaar tydelig af, at man i dem kan skjelve saadanne Lag fra forskellige Tider, der vise, at der forud for deres Nedskrivning er gaaet en Tid, hvor de overleveredes mundlig, og hvor deres Form endnu var flydende. Dermed er det imidlertid ikke udelukket, at der ogsaa tidlig er gjort Forsøg paa ved skrevne aramaiske Gjengivelser at nærme Indholdet

af de hellige Skrifter til Datidens Bevidsthed, og der findes virkelig ogsaa Beretninger, der tyde hen paa, at forskellige Hagiografer, altsaa netop Skrifter, der ikke benyttedes ved Synagogeoplæsningen, tidlig ere gjorte til Gjenstand for skriftlige Bearbejdelser paa Folkesproget. Saaledes er der Tale om en skreven Oversættelse af Ijobs Bog allerede ved Kristi Tid, og b. Meg. 3^a indeholder en Reflex af forskellige gamle Oversættelser til Hagiograferne, der kun kunne have eksisteret skriftlig. Heller ikke er den almindelig udbredte Anskuelse, at det i den ældre Tid var forbudt at nedskrive Oversættelser til de ved Synagogetjenesten benyttede Skrifter, utvivlsom rigtig; paa det Sted, hvortil man støtter sig (jer. Meg. 4, 1), er der strengt taget kun Tale om et Forbud mod at benytte skrevne Oversættelser ved Synagogetjenesten, ikke mod selve Nedskrivningen af dem. Derimod fremgaar det tydelig af de først omtalte Beretninger, at der hos de Skriftlærde i ældre Tid fandtes en vis Uvilje mod de skrevne Oversættelser, der vare i Omløb, navnlig af Hagiograferne; og betænker man, hvor let der under denne Form kunde indsmugles fremmede og for de ledende Skriftlærde anstødelige Forestillinger, er deres Uvilje ogsaa let at forstaa, især i ældre Tid, hvor Farisæernes Herredømme over Jøderne endnu ikke var saa grundfæstet som senere.

Alle disse aramaiske Gjengivelser, baade af den ene og den anden Oprindelse, føre Navnet *Targum'er*. Deres ejendommelige Character fremgaar allerede af det udviklede. Deres væsentlige Betydning gaar i religions- og kulturhistorisk, tildels ogsaa exegetisk Retning, medens de paa Grund af deres frie Forhold til Teksten kun have en stærkt tilbagetrædende tekstkritisk Betydning. Den største Vanskelighed ved dem er at bestemme deres Affattelsestid; navnlig naar de ere opstaaede ved længere Tids

mundlige Overlevering under Synagogetjenesten, kunne Enkelthederne deri, medmindre de tilfældig indeholde en historisk Allusion til Begivenheder, som vi kunne datere, aldeles ikke anføres som Vidner fra en enkelt bestemt Tid: de kunne med samme Ret kaldes meget gamle, som meget unge. Det eneste, der kan spørges om, er, paa hvilken Tid de ved skriftlig Fixering have modtaget den Form, hvori de nu foreligge; men selv denne *Terminus ad quem* lader sig paa Grund af ufuldkomne Efterretninger kun meget sjelden paavise med Sikkerhed.

Smlgn. Zunz, Gottesdienstliche Vorträge 1832. 7 ff. Nöldeke, Die alttestamentliche Literatur 255 ff. — Om de uoversatte Steder s. Geiger, Urschrift 368. Berliner, Massora zum Targ. Onkelos 59.

Tosefta Sabb. 16 p. 128: Den ældre Gamaliel sad paa et af Trinene paa Tempelhjerget; da bragte man ham en Bog med en Targum til Ijob, men han befalede en i Nærheden arbejdende Bygmester at indmure den i den Væg, som han opførte. Smlgn. b. Sabb. 115. jer. Sabb. 16 fol. 15^c Soferim p. XI. Imidlertid læste Gamaliels Sønnesøn efter den samme Beretning senere i en anden Afskrift af samme Bog. — Med Urette har Grätz (Monatschr. 1877. 87) villet finde en græsk Oversættelse i denne Targum.

b. Meg. 3^a: Jonatan b. Uzziel, der havde oversat Profeterne paa aramaisk (§ 63), vilde ogsaa udgive en Targum til Hagiograferne; men en *Bat-kol* udgik og sagde: det er tilstrækkeligt, hvad du har oversat. Smlgn. Bacher i Monatschrift 1882. 120.

jer. Meg. 4, 1: R. Haggaj sagde: R. Samuel, en Søn af R. Isak, gik ind i en Synagoge og fandt en Sofer læsende sin Oversættelse op af en Bog; da sagde han til ham: det er forbudt! det mundlige mundlig og det skriftlige skriftlig! — Smlgn. i det hele Berliner, Targ. Onkelos II 88 ff.

Betydningen af Stamordet *ragam* er endnu usikker; Fried. Delitzsch mener (The hebrew language, Lond. 1883. 50) at kunne paavise det i assyrisk i Betydningen: tale.

61. I Palæstina, hvor Targumerne opstode, fik de aldrig nogen videre Autoritet. De overlodes til sig selv,

hvorved deres ejendommelige Egenskaber fik den yppigste Udvikling. De omfattede det hele gamle Testamente, og der fandtes paa Grund af deres private Character ikke sjelden dobbelte Targumer til det samme Skrift. Naar de citeres i den jerusalemske Targum, sker det for at modsige dem, f. Eks. j. Berach. 5, 4 (fol. 9^c), hvor Tilføjelsen til Lev. 22, 28: »som jeg er barmhjertig i Himlen, værer I barmhjertige paa Jorden«, hvortil der findes et Sidestykke i den os bekjendte jerusalemske Targum, forkastes. Derimod fik de samme Targumer en ganske anden Betydning i Babylon. At det var de palæstinensiske Targumer, der vandrede herhen, fremgaar allerede af Sproget i de babylonske Oversættelser, der er palæstinensisk-aramaisk, kun med en let Paavirkning, der ikke i videre Grad har forandret dets Character. Men den saaledes indvandrede targumiske Overlevering fik i Babylon en bestemt autoriseret Form, i hvilken den anvendtes ved Synagogetjenesten. Man beskar de altfor yppige Udvækster og stræbte saaledes at nærme Gjengivelsen mere til Grundteksten. Som Følge deraf findes der kun babylonske Targumer til Loven og Profeterne (b. Meg. 3^a), og kun én til hver. I den følgende Oversigt over de forskellige Targumer maa vi derfor bestemt sondre mellem de babyloniske og palæstinensiske (jerusalemske) Værker af denne Art.

Om Sproget i Targumerne s. Nöldeke, Alttestamentliche Lit. 257. Gött. Gel. Anz. 1872. 828.

62. Den autoriserede Targum til Loven fører almindelig, men med Urette, Navnet Onkelos' Targum. Benævnelsen hviler paa b. Meg. 3^a, hvorefter den aramaiske Targum til Loven var forfattet af »Onkelos אנקלוס i Paasyn af R. Josua«. Men dette »Onkelos« er kun en Omformning af עקילם, og Parallelstedet j. Meg. 1, 9

fol. 71^c, viser, at der i den oprindelige Sammenhæng var Tale om den græske Oversætter Aquila (§ 52), hvorefter altsaa den babylonske Referent ved en Misforstaaelse har dannet en aramaisk Targumist. Der er ikke engang Grund til at antage, at man i Babel med Forsæt skulde have kaldet Redactoren af den babylonske Toratargum »Aquila« for dermed at betegne denne Targums nøjere Tilslutning til Originalen: uden Tvivl have vi med en simpel Forveksling at gjøre, hvortil den fortrinsvise Brug af Ordet *Targum* om de aramaiske Gjengivelser let kunde lede i det fjerntliggende Babel. Hvor der virkelig citeres Stykker af denne Targum i den babylonske Talmud, indføres de med: »som vi oversætte«, eller den kaldes »vor Targum« (b. Kidd. 69^a). Den rigtige Betegnelse for den vilde derfor være: den babylonske Lovtargum.

Om denne Targums Fremkomst vide vi intet sikkert. Da de jødiske Skoler i Babylon først begyndte at blomstre i det 3. Hundredeaar efter Kristus, sættes dens Affattelsestid nu i Reglen ikke tidligere end dette Hundredeaar, og der findes i Virkeligheden intet, der med Sikkerhed peger paa et ældre Tidspunkt for Affattelsen. Den holder sig gjennemgaaende til Grundteksten, om den end paa Grund af sine Omskrivninger og Allusioner til den halachiske Bearbejdelse af de mosaiske Love er langt fra at være en Oversættelse i egentlig Forstand. Den store Ængstelighed overfor alle dristige antropomorfistiske Udtryk har den tilfældes med hele den targumiske Litteratur. Men om den end tydelig viser sig at være fremgaaet af den gamle mundlige Targumsoverlevering, er den dog i sin foreliggende Form et selvstændig, efter ensartede Principer udarbejdet Værk, hvad navnlig fremtræder klart, naar den sammenlignes med de palæstinensiske Toratargumer (§ 64). En mærkelig Ejen-

dømmelighed ved den, som man først i den senere Tid har faaet Indblik i, er, at den ikke sjelden bibeholder de hebraiske Ord uforandrede i Oversættelsen, istedetfor at anvende de tilsvarende aramaiske.

En ny værdifuld Udgave skyldes Berliner. Den følger helt igjennem Teksten i Editio Sabioneta fra 1557 med Sammenligning af forskellige gamle Haandskrifter og en Massora til denne Targum, som den nævnte Lærde allerede tidligere havde offentliggjort. Stor Interesse har denne Udgave ved det Indblik, som den giver i Targumpunctuationens Historie. Oprindeligt vare de babylonske Targumer nemlig vokaliserede med det babylonske Punctuationssystem (§ 80), som man først senere ombyttede med de palæstinensiske, og Berliners Tekst giver os nu et Billede af Punctuationen, umiddelbart efterat Forandringen havde fundet Sted, da endnu flere af de gamle Systems Ejendommeligheder vare bevarede. Ved denne Udgave er der endelig vundet et fast Grundlag for Studiet af Targumsproget, der atter i Fremtiden vil kunne gjøre en virkelig kritisk Tekstudgave mulig.

Berliner, Targum Onkelos, Berlin 1884; I Tekst, II Indl. og Noter. II p. 217 findes en Fortegnelse over ældre Udgaver. Smlgn. samme Forfatters Massora zum Targum Onkelos, Lpz. 1877, hvor der p. 57 opregnes de uforandret optagne hebraiske Ord. — Berliner søger (Targ. Onk. II 101 ff.) uden tilstrækkelig afgjørende Beviser at godtgjøre, at denne Targum er affattet allerede i Slutningen af 2. Hundredeaar „post“.

Om Oversættelsens Character og Forhold til Traditionen s. Berliner, a. S. II 200 ff. Singer, Onkelos u. das Verhältniss seines Targums zur Halacha, Berl. 1881. — Som Eksempler kunne anføres: Gen. 3, 22 (Mennesket er blevet som en af os til at kjende godt og ondt) gjengives ved: Mennesket var én (d. e. enestaaende) i Verden ved ud af sig selv (יחיד) at kjende godt og ondt; smlgn. Symmachos til Stedet og R. Akiba *Mechilta* til Ex. 14, 29 p. 33^a. For-

budet mod at koge et Kid i Moderens Mælk Ex. 23, 19 bliver i Overensstemmelse med M. Chul. 8 til et Forbud mod at spise Kjød tilberedt med Mælk.

63. Ogsaa den autoriserede babylonske Targum til Profeterne fører et Navn, hvis historiske Rigtighed er meget usikker. Paa det allerede omtalte Sted i den babylonske Talmud (Meg. 3^a) nævnes der efter Onkelos en Oversættelse af Profeterne ved Hillels bekjendte Discipel Jonatan b. Uzziel, og i Henhold hertil kaldes den babylonske Profettargum almindelig Jonatans Targum. Ellers forekommer dette Navn imidlertid intetsteds i den ældre jødiske Litteratur, og Urigtigheden af den forudgaaende Bemærkning om Onkelos kan naturlig ikke bidrage til at forstærke Tilliden til, hvad der fortælles om Profettargumen, selv om vi her savne en Parallel i den jerusalemske Targum, der utvetydig angiver Oprindelsen til det babylonske Referat. Luzzatto har udtalt den sindrige Formodning, at »Jonatan« er en Oversættelse af »Theodotion« (§ 53), ligesom Onkelos en Fordrejning af Aquila. Isaafald havde man i Babel fordelt de to græske Oversætteres Arbejde ved at tildele den ene Loven, den anden Profeterne, samtidig med at man identificerede Theodotion-Jonatan med Hillels bekjendte Discipel. Paa de Steder i Talmud, hvor der citeres Brudstykker af den babylonske Profettargum, henføres de til R. Josef b. Chijja († 333), der imidlertid mere gjelder som Samler og Referent, end som selvstændig Forfatter.

Affattelsestiden er ligesaa usikker som ved Toratargumen. Kun synes det sikkert, at Redactionen af Profettargumen maa have fundet Sted efter Redactionen af Lovtargumen, da hin i Parallelsteder laaner Udtryk fra denne. Som Oversættelse betragtet er den mere omskrivende end Onkelos, og ligesaa ængstelig

overfor Tekstens Djervhed og Dristighed. At den nøgterne Prosa, hvormed de gamle Profeters digteriske Rigdom gjengives, gjør et endnu fattigere Indtryk end ved Toratargumen, har for en stor Del sin Grund i Tekstens Forskjellighed, og kan derfor ikke betragtes som et Bevis paa den ældre Targums aandelige Overlegenhed.

En god (uvocaliseret) Udgave er besørget af Lagarde, der har benyttet Reuchlins Codex fra 1105 som Grundlag.

Smlgn. Frankel, Zum Targum der Propheten 1872. Geiger, Urschrift 164. Nachgel. Schr. IV 105. Bacher i Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXVIII 1 ff. — Fraenkels Forsøg (Jahrbb. f. prot. Theol. 1879. 756 ff.) paa at bestemme denne Targums Affattelsestid hviler paa temmelig usikre Formodninger.

b. Meg. 3^a: Targum til Profeterne forfattede Jonatan b. Uzziel i Tilslutning til Haggaj, Zakarja og Malaki; da skjelve Israels Land i hele sit Omfang, og der udgik en Batkol, der sagde: hvo er det, der aabenbarer mine Mysterier for Menneskene? Men Jonatan stod oprejst og sagde: Det er mig! Du ved, at jeg ikke har gjort det til min egen, eller mit Fædrenehus' Forherligelse, men til din Ære, for at forebygge Spaltninger i Israel (smlgn. § 60).

De i Talmud citerede Steder findes hos Zunz, Gottesdienstliche Vorträge 63. — Om Josef b. Chijja s. Bacher, Aggada der babylonischen Amoräer 1878. 101 f.

Lagarde, Prophetæ chaldaice 1872. Varianter dertil i Symmicta I 1877. 139. — Pauli, The chaldeæ paraphrase on Jesaia, Lond. 1871.

64. Med de palæstinensiske Targumer træde vi ind i en anden Sfære (§ 61). Palæstinenserens Toratargum forekommer i to Recensioner, af hvilke den ene dog kun er os kendt som en Række Brudstykker, hvorfor den fører Navnet »Fragmenttargumen« i Modsætning til den fuldstændig overleverede »Targum Jerushalmi«. Naar den sidste endnu undertiden kaldes Targum Jonatan (Pseudojonatan), beror det alene paa en urigtig Opløsning

af det abbrevierede "ר' תי, der skal læses som תרגום ירושלמי. Vi kjende dem kun gennem ældre Udgaver, der hvile paa Haandskrifter, som nu desværre ere forsvundne.

Det indbyrdes Forhold mellem disse to Recensioner og mellem dem og den babylonske Toratargum (§ 62) er endnu temmelig omstridt. Medens nogle betragte Fragmenttargumen som en Række Glosser til den i Targ. Jerus. foreliggende ældre Tekst, se andre omvendt deri en oprindeligere Tekstform, der har modtaget en senere Bearbejdelse i den fuldstændig bevarede Recension. Snarere synes der at være Udsigt til et sikrere Resultat ved Spørgsmaalet om Forholdet mellem dem og den babylonske Targum, idet de nyere Undersøgelser pege hen paa, at den babylonske Recension maa betragtes som opstaaet ved en Reduction af den gamle palæstinensiske Targumoverlevering, der møder os i sin ubeskaarne, vildtvoksende Skikkelse i de palæstinensiske Tekster, rigtignok stærkt forøget med langt senere Til sætninger. Ogsaa Berliner omtaler den babylonske Targum som fremkommet ved Bestræbelser af »indflydelsesrige Mænd, der have forenet sig om at redigere en Targum for den offentlige Forelæsning, der kunde finde almindelig Anerkjendelse«, og hvis Arbejde væsentlig bestod i en Sammen dragen af det ældre vidtløftige Stof; men samtidig optræder han med overbevisende Grunde mod den tilspidsede Opfattelse, som Geiger og Bacher have fremsat, at en hel Række Steder i »Onkelos« skulde være saa forkortede, at de ere uforstaaelige uden Sammenligning med de udførlige Udviklinger i de jerusalemske Targumer. Herom er der efter Berliners Undersøgelser ikke Tale, idet den babylonske Toratargum helt igjennem kan forstaaes ud af sig selv, hvor nærbeslægtet den end er med den palæstinensiske Talmudoverlevering.

Ifølge det udviklede afgive de palæstinensiske Toratargumer det mest udprægede Billede af Targumlitte-
raturens Ejendommeligheder. Særlig interessante ere
de Steder, der med Sikkerhed lade sig datere, og som
føre os til de forskjelligste Tidsaldere. Saaledes hidrører
Targ. jer. til Dt. 33, 11 fra Johannes Hyrkans Dage,
medens den ved Gen. 21, 21 alluderer til Muhammeds
Hustruer. Det sidste Sted afgiver et Bevis for, at Targ.
jer. i sin nuværende Skikkelse ikke kan være nedskrevet
før i det tidligste Begyndelsen af 7. Hundredaar.

Smlgn. Geiger, Jüd. Ztschr. 1871. 85-104. 1875. 290.
Nachgel. Schr. IV 104. 106 ff. Bacher i Ztschr. d. deut.
morg. Ges. XXVIII 59 ff. Frankel i Ztschr. f. d. rel.
Interessen des Judenthums 1846. 110 ff. Berliner, Targ.
Onk. II 100. 114-128. Seligsohn, De duabus Hierosoly-
mitanis Pentateuchi paraphrasibus, Breslau 1859. Grone-
mann, Die jonathansche Pentateuchübersetzung in ihrem
Verhältnisse zur Halacha 1879.

65. Af Palæstinensernes Targum eller Targumer
til Profeterne er der kun bevaret nogle enkelte Brud-
stykker, dels som Citater hos Middelalderens Rabbinere,
dels som Randglosser til gamle Haandskrifter, især til
Reuchlins § 63 omtalte Codex. De minde i Character
om de palæstinensiske Toratargumer, hvis vilkaarlige,
hensynsløse Tekstbehandling ogsaa findes hos dem.
Undertiden indeholde de Opfattelser, som kunne lade
sig forfølge langt tilbage, f. Eks. naar et Fragment til
1 Sm. 17, 18 gjengiver עֲרֵבְתֶּם ved »Skilsmissebrev« i
Overensstemmelse med R. Josefs Referat b. Sab. 56^a.

Zunz, a. S. 77-79. Lagarde, Prophetæ chaldaice
p. VI-XLII passim; Bacher a. S. 1 ff. Geiger, Nachgel.
Schr. IV 109.

66. Ejendommelige for Palæstinenserne ere deres
Targumer til Hagiograferne. Med Undtagelse af de to
Skrifter, der selv indeholde aramaiske Afsnit, Daniel og

Esra, besidde vi Targumer til alle de øvrige *Ketubim*,
til den særlig afholdte Esters Bog endog to. De have
sikkert aldrig haft nogen officiel Betydning, og ere at
betragte som rent individuelle Arbejder af samme Art
som de ældre Targumer til Hagiograferne, hvorom der
ovenfor var Tale (§ 60); iøvrig ere de indbyrdes højst
forskjellige og følge de mest afvigende Principer. Medens
nogle, som Targ. til Højsangen, Prædikeren og Targ. II
til Ester, næsten allerede ere rene Midrashværker, holde
andre sig strengere til Teksten, som Targ. til Psalmerne
(der dog undertiden kan have en stærkt haggadisk
Character f. Eks. Ps. 91) og især Targ. til Ordsprogene,
der ikke synes at være andet end en Bearbejdelse af den
syriske Oversættelse til dette Skrift. Deres Affattelsestid
lader sig kun meget løselig bestemme. Som Psalmetar-
gumen foreligger, er den yngre end Begyndelsen af det
9. Hundredaar, da den Ps. 83, 7 alluderer til Ungarerne.
Targ. til Ijob er meget senere end det § 60 omtalte
Skrift. Derimod er ifølge det ovenfor udviklede en stor
Del af det benyttede Stof langt ældre, hvad undertiden
bestemt kan paavises, som naar Targ. II' Gjengivelse af
Ester 3, 1 anføres *Mass. Soferim* 13, 6 (p. XXII) som
et Udsagn af R. Josef (§ 63).

Teksten til disse Targumer er udgivet (uvocaliseret)
af Lagarde efter den første venetianske Rabbinerbibel
1517—18 (§ 24), hvormed Teksten i Antwerpenerpoly-
glotten 1569—72 bør sammenlignes. Frugtbare Mono-
graffier over de enkelte Targumer ere begyndte, men
kunne udstrækkes langt videre.

Lagarde, Hagiographa chaldaice 1873.

Om Targ. til Ordsprogene s. Nöldeke i Merx, Archiv
f. wiss. Erforschung d. Alt. Test. II 246-49. Geiger,
Nachgel. Schr. IV 112 f. — til Ijob: Bacher i Jüd. Monat-
schrift 1871. 208 ff.; — til Psalmerne: Bacher, smst.
1872. 408 ff. og Baethgen i Jahrbh. f. prot. Theol. 1882.

447. 455 ff.; — til Krønikerne: Kohler og Rosenberg i Geigers Jüd. Ztschr. 1870. 72 ff. — Targ. II til Ester: Reis i Monatschr. 1876. 161 ff. Munk, Targ. scheni z. Buch Esther 1876. P. Cassel, Das Buch Esther. I 1878. 239 ff.

Om den jødiske Targum til Krønikerne, der er optaget i Peshita s. nedenfor § 71.

67. Ogsaa Samaritanerne besidde en aramaisk Targum, der selvfølgelig kun omfatter Pentateuchen og slutter sig til den for Samaritanerne ejendommelige Tekstform (§ 11. 29). Den er noget mere ordret end de jødiske Targumer, men deler disses Ængstelse overfor alle Antropomorfismer. Hvorvidt den har været et officielt eller privat Værk, lader sig ikke afgjøre, da vi savne ethvert Kjendskab til dens Oprindelse. De mange Dunkelheder i den have vel nærmest deres Grund i Tekstens Forfatning, som selv de allernyeste Udgaver ikke har formaaet at raade Bod paa.

De græske Fragmenter, som Kirkefædrene i det 3.—4. Hundrebaar anføre under Titlen τὸ Σαμαρειτικόν, og som Field har samlet, stemme i Reglen med denne Targum, og hidrøre altsaa fra en dermed paa en eller anden Maade beslægtet græsk Oversættelse. At en saadan ogsaa er fremkommet hos Samaritanerne, er let forstaaelig, da der i de sidste forkristelige Hundrebaar udviklede sig en hel alexandrinsk-samaritansk Litteratur, hvoraf enkelte Brudstykker ere bevarede. Ogsaa til en anden Side udviser den samaritanske Targum et Slægtskab, nemlig med en samaritansk-arabisk Oversættelse, der er forfattet af Abu-Sa'id i det 11.—12. Hundrebaar. Efter den almindelige Opfattelse har Abu-Sa'id benyttet den samaritanske Targum ved sit Arbejde, men Kohn har vistnok rigtigere fremsat den Mening, at Lighederne hidrøre fra, at Targumen senere er blevet ændret efter Abu-Sa'ids Oversættelse.

Udgaver ved: Brüll, Das samaritanische Targum z. Pentateuch. 1873—75; Varianten zu Genesis des samarit. Targ. 1876. Petermann, Pentateuchus Samaritanus, Berl. I 1872. II 1882. III (ved Vollers) 1883. Heidenheim, Bibliotheca Samaritana I 1884 (Genesis) og derimod Ztschr. d. deut. morg. Ges. XXXIX 165 ff.

Kohn, Samaritanische Studien, Breslau 1868. Zur Sprache, Lit. u. Dogmatik der Samaritaner, Lpz. 1876. Nöldeke i Gött. Gel. Anz. 1865. St. 33; i Geigers Jüd. Ztschr. 1868. 213; Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXX 343 ff. Geiger, Nachgel. Schr. IV 121 ff.

Om *Samareitikon* s. Field, Hexapla I p. LXXXIII.

Af Abu Saids Oversættelse har Kuenen udgivet: Liber Geneseos sec. Arab. Pent. vers. ab Abu Said conscriptam, Leiden 1851. Exodus og Leviticus 1854. — Smlgn. Kohn, Zur Sprache etc. 134-40.

5. Den syriske Bibeloversættelse.

68. Det Navn, hvorunder den selvstændige syriske Bibeloversættelse almindelig omtales, *Peshittha* פְּשִׁיטְתָּא, kan først paavises i Haandskrifter fra det 9. og 10. Hundrebaar. Det forklares endnu i Reglen ved »den ligefremme« eller »den sædvanlige«, men i Virkeligheden er der langt større Sandsynlighed for, at den oprindelige Betydning af Ordet, saaledes som Field og Nöldeke antage, var ἀπλῶ som Modsætning til den syrohexaplariske Oversættelse, der fik en saa stor Udbredelse hos Syrerne (§ 48). Benævnelsen har isaa faldt fra først af kun omfattet den gammeltestamentlige Del af Oversættelsen.

Allerede fordi Oversættelsen slutter sig til den hebraiske Grundtekst, maa den være fremstaaet under jødisk Paavirkning; og yderligere bestyrkes dette ved de Spor af Jødernes traditionelle Skriftopfattelse, der kunne paavises i den. Deraf følger imidlertid endnu ikke, at den syriske Oversættelse af det gamle Testamente oprindeligt har været et rent jødisk Værk. Det er ligesaa muligt, at den skyldes de Kristnes Foranstaltning.

idet det jødiske Præg enten kan hidrøre fra, at den er forfattet af Jødekristne, eller at Oversætterne, ligesom Hieronymus § 56, ere blevne hjulpne under Arbejdet af Jøder. Valget mellem alle disse Muligheder vanskeliggøres en Del ved, at Peshita ikke er noget helstøbt Værk af én Oversætter, men skyldes forskellige Hænder. Men naar man betænker, at denne Oversættelse har været i Brug hos de syriske Kristne, saalangt vi kunne trænge tilbage, medens det samme ikke kan paavises for de syriske Jøders Vedkommende, og at der rundt om i den findes Steder, der kun kunne være skrevne af Kristne, uden at der er nogen tilstrækkelig Anledning til at opfatte dem som senere Ændringer, saa ligger det dog nærmest at betragte Peshita efter dens Helhed som et oprindelig kristent Værk. Dermed er det ikke udelukket, at enkelte af Bøgerne fra først af have været oversatte af og for Jøder, og senere ere benyttede ved Sammenstillingen af den hele Oversættelse; dette er endog utvivlsomt ved Ordsprogene, hvis Oversættelse ellers ikke vilde være gaaet over i den palæstinensiske Targum (§ 66), og ved Krønikernes Bog, til hvilken der er benyttet en fuldstændig jødisk Targum (§ 71).

Smlgn. Perles, *Meletemata Peschitthoniana*, Prag. 1859. Geiger, *Nachgel. Schr.* IV 96. Nöldeke, *Alttestamentliche Lit.* 262. Nestle i „*Syrische Bibelübersetzungen*“ i *Prot. Realencycl.* 2. Udg.

Om Forholdet til den jødiske Tradition s. Schönfelder, *Onkelos u. Peschitto*. München 1869. Berliner, *Targ. Onkelos* II 126 f.

Eksempler paa Steder af kristen Oprindelse: Jer. 31, 31 (efter Hebr. 8, 8 og derimod Jer. 11, 3). Hos. 13, 14. Ps. 19, 5. 110, 3.

Om Betydningen af Ordet Peschita s. Field, *Hexapla* I p. IX. Nöldeke i *Ztschr. d. deutsch. morg. Ges.* XXXII 589. — Nestle a. S. 192. 199 forkaster endnu Bet. *ἀπλᾶ*, og oversætter „den sædvanlige“; men „einfach“ og „gewöhnlich“ er dog ikke det samme.

69. Da Peshita benyttes i stort Omfang af Afraates (§ 15) og af Afrem omtales som et almindelig udbredt Værk, kan dens Oprindelse sikkert ikke sættes senere end Begyndelsen af det 3. Hundrebaar, og maa rimeligvis føres tilbage til det 2. Et aldeles sikkert Bevis for, at den allerede forelaa ved Midten af det 2. Hundrebaar, vilde man have, hvis *ὁ Σύρος*, som Meliton et enkelt Sted citerer, var identisk med den almindelig kjendte syriske Bibeloversættelse. Men det af Meliton anførte Udtryk (Gen. 22, 13 *κρεμάμενος ἐν σαβέν*) stemmer netop ikke med Peshita til dette Sted, og det er overhovedet usikkert om *ὁ Σύρος*, som Kirkefædrene ofte citere, og som hyppig afviger fra den brugelige syriske Oversættelse, virkelig har været en syrisk, og ikke, som Field antager, en græsk Version af det gamle Testamente. Om Peshitas Oprindelse vide vi — bortset fra uhjemlede og værdiløse Sagn — intet bestemt, undtagen den allerede omtalte Kjendsgjerning, som ogsaa de syriske Kirkefædre for en Del stadfæste, at den er fremgaaet af forskellige Hænder. At Apokryferne oprindelig manglede, er et nyt Bevis paa Oversættelsens Tilslutning til den rent jødiske Overlevering, medens paa den anden Side Udeladelsen af Krønikernes Bog betegner en ejendommelig Stilling til Kanonspørgsmaalet (§ 15). Senere opgav en stor Del af Syrerne med stor Uret deres gamle selvstændige Bibeloversættelse imod den overvurderede alexandrinske, som flere Gange blev overført paa Syrisk (§ 48). Især skyldtes denne Omskiften Theodor fra Mopsuestia, der oftere spotter dem, der foretrak én obscur Oversætter (*ἑνα τινὰ ἀφανῆ*) for 72 inspirerede Fortolkere. Kun hos Nestorianerne bevarede Peshita sin Stilling, indtil dens Indflydelse i nyere Tid er kaldt tillive igjen ved Missionærernes Virksomhed.

Om $\delta \Sigma\gamma\omicron\varsigma$ s. Field, Hexapla I p. LXXVII ff.

Ang. Sagnene om Peshitas Oprindelse s. f. Eks. Wisemann, Horae syriacae 1828. 103.

Ang. Theod. fra Mopsuestia s. Mai Nov. Patrum biblioth. VII, I, 241. 252 f. 263.

70. Uagtet Peshita slutter sig til Grundteksten, frembyder den dog, navnlig i enkelte af Bøgerne, en meget paafaldende Lighed med Septuaginta, der er af den Natur, at den forudsætter en direkte Paavirkning fra dennes Side. Hvorvidt Overensstemmelserne hidrøre fra, at de syriske Oversættere under deres Arbejde have raadført sig med LXX, eller fra senere Interpolationer og Bearbejdelser, lader sig vanskelig afgjøre med det forhaandenværende Materiale. Saalangt vi ved Haandskrifternes Hjelp og ved Afraates' Citater kunne forfølge Teksten tilbage, træffe vi en lige stærk Paavirkning fra den alexandrinske Oversættelse, men ganske vist ligger der forud for Afraates et for os tomt Rum, i hvilket Tekstens Skjebne er os aldeles ukjendt. Kun saameget er sikkert, at en Bearbejdelse af den allerede foreliggende Oversættelse efter LXX maa have fundet Sted temmelig tidlig, førend den syriske Kirke spaltede sig i flere Partier, da vi hos alle disse Retninger træffe den samme Tekstform af Peshita i lige stor Anseelse. Om en Revision af Oversættelsen endnu efter Afrems Tid kan der absolut ikke være Tale.

De af Afraates citerede Skriftsteder findes i Index til Wrights Udgave af hans Homilier 1869. — Spohn, De ratione textus biblici in Ephraemi Syri commentariis obvii, Lpz. 1786. Med Hensyn til Afrem gjelder det navnlig om fra hans Værker at udsondre de Citater, der skyldes Jakob fra Edessa, s. Nöldeke i Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXXII 589 f.

Mod Wellhausens Formodning om en Revision af Pesh. efter Afrems Tid (Bleeks Einl. 4. Udg. 602. 604)

har Nöldeke (a. S. 589) rettet forskellige Indvendinger, hvoraf følgende, der delvis ogsaa have Betydning for det n. Testamente, fortjene at anføres: For det første have Tekstordene hos Efraim slet ingen særlig Lighed med Afraates' tildels meget unøjagtige Hukommelsescitater, saa at man skulde kunne opstille deres Tekst som en Enhed i Modsætning til den senere Tekstform. Fremdeles er en Revision af den syriske Bibel efter den hebraiske i Tiden efter Efraim aldeles utænkelig. Kjendskabet til Hebraisk gik fuldstændig tabt for Syrerne, da den edessenske Kirke sagde sig løs fra Jødedommen. Selv Jakob fra Edessa, der i videnskabelig Energi minder om Hieronymus, havde kun lært nogle hebraiske Stumper, hvorved han ganske vist kom i Ry for stor hebraisk Lærdom. Og hvorledes skulde man kunne forklare, at de politisk og confessionelt spaltede Syrer, romerske og persiske Undersaatter, Katholiker, Monofysiter og Nestorianer, alle have haft den samme Bibel, hvis denne var fremgaaet af en saa sen Revision?

Paafaldende ere nogle Psalmeoverskrifter i gamle syriske Haandskrifter (Cod. Ambrosian. og Wrights Catalogue of Syriac manuscr. in Brit. mus. I 1870 Nr. 169 og 179), hvorefter Psalmerne skulde være oversatte „fra palæstinensisk til hebraisk, derfra til græsk og endelig til syrisk“. At der imidlertid ikke kan tillægges disse Overskrifter nogen Værd, har Baethgen (Jahrb. f. prot. Theol. 1882. 422 ff.) godtgjort, idet han tillige har paavist, at den § 49 omtalte palæstinensiske Oversættelse ikke kan have dannet et Mellemlid mellem Pesh. og LXX. — Mærkelig er overhovedet den Frihed, hvormed de originale Psalmeoverskrifter ere udeladte i den syriske Oversættelse, hvad imidlertid efter Syrernes eget Vidnesbyrd først er sket ifølge Theodor af Mopsuestias Indflydelse. De Overskrifter, der til Erstatning findes i Haandskrifterne og Udgaverne, ere indbyrdes meget forskellige og stamme fra de syriske Kirkefædres, især Theodors egne Skrifter. Smlgn. Baethgen i Ztschr. f. alttest. Wiss. 1885. 66 ff. og Wrights Catalogue I p. 116 ff.

71. Som Oversættelse betragtet indtager Peshita i sin Helhed ingenlunde en lav Plads. Naa'r den end ikke saa højt som LXX i enkelte Bøger, saa synker den heller intetsteds saa dybt som denne Oversættelse. Næsten overalt indeholder den en forstaaelig Tanke,

selv om denne ikke altid er Originalens, og paa flere Steder hviler den paa en ægte Overlevering, der giver den en ikke ringe Betydning. Kun forringes dens Værd undertiden ved Forvekslinger mellem hebraisk og aramaisk Sprogbrug, hvortil rigtignok Ligheden mellem de to Sprog let kunde lede. Derimod begrændses dens tekstkritiske Betydning stærkt ved dens Afhængighed af LXX, da man intetsteds har Sikkerhed for, at den, hvor den staar paa den alexandrinske Oversættelses Side imod den massoretiske Tekst, er mere end en ligefrem Gjentagelse af det ældre Tekstvidnesbyrd. Medens den ellers helt igjennem skiller sig fra de jødiske Targumer ved sin nøje Tilslutning til Originalen, er alene Oversættelsen til Krønikernes Bog en Undtagelse i denne Henseende. Til dette Skrift, der oprindeligt ikke var optaget i Peshita (§ 15), er nemlig benyttet en rent jødisk Targum med alle en saadans Egenheder og Mangler. Fraenkel, der har underkastet den en nøjere Undersøgelse, antager at den er forfattet i det 3. Hundrebaar af edessenske Jøder.

Prager, De veteris Testamenti versione Syriaca quæstiones criticae, Gött. 1875.

Monografier til de enkelte Bøger findes anførte hos Keil, Einl. p. 589. Dertil om Krønikernes Bog: Fraenkel i Jahrb. f. prot. Theol. 1879. 508 ff.; om Psalmerne: Baethgen, Untersuchungen über die Psalmen nach der P. (Kieleruniversitetets Skrifter XXV) og i Jahrb. f. prot. Theol. 1882. 422 ff. Smlgn. ogsaa Nestle a. S. p. 199.

72. Til Fastsættelsen af Peshitas egen Tekst tjene en stor Mængde Haandskrifter, af hvilke flere ere temmelig gamle; det ældste nukjendte er en Pentateuchoversættelse fra 464. Et af de betydeligste Haandskrifter, en Codex Ambrosianus, er udgivet af den ved sine forskellige Tekstudgaver højt fortjente Ceriani. Et videre Hjælpe-

middel er de monofysitiske Syrrers Tekstmassora, der fører Navnet den »karkafiske« og er udgaaet fra Klostre i Mesopotamien ved Chabora. Endelig kunne de afledede Oversættelser efter Peshita undertiden anvendes som tekstkritiske Hjælpemidler.

Af Udgaverne ere Lee's og det amerikanske Bibelselskabs de brugeligste. Apokryferne, der først senere optoges i Peshita, ere udgivne af Lagarde.

Om de ældste Haandskrifter s. Ceriani, Memorie del R. Istituto Lombardo di Scienze e Letteratura. Ser. III Vol. XI 2. Wrights Catalogue I 3 f.

Ceriani, Translatio syra Pescitto Vet. Testamenti. Milano 1876—79 (et Bind med Noter mangler endnu). Smlgn. Lit. Centralblatt 1878. 871.

Om den syriske *Massora* s. Wisemann, Horae Syr. 119 ff. Martin, Tradition Karkaphienne. Paris 1870. G. Hoffmann, Ztschr. f. alttest. Wiss. 1881. 159 f.

Om de afledede Oversættelser s. de Wette-Schrader 133. Det britiske Bibelselskabs Udg. ved Lee, Lond. 1823 er uvocaliseret; det amerikanske Missionsselskabs (Urmia 1852) vocaliseret. — Psalmerne ere udgivne (med Vocaler) af Lee, Lond. 1825. — Lagarde, Veteris Test. apocryphi syriace 1861. — Om de øvrige Udgaver s. Nestle, Brevis linguae syriacae grammatica. 1881. p. 13 ff.

C.

Hjælpemidler indenfor Teksten selv.

73. Da ingen af de i det foregaaende nævnede Hjælpemidler føre os tilbage til Forfatternes egen Tid, maa Tekstkritiken, før den kan betragte sit Arbejde som afsluttet, undersøge, om der i Teksten selv indeholdes Midler, der kunne tjene til at kontrollere dens Rigtighed. I Virkeligheden tilbyde de gammeltestamentlige Skrifter flere saadanne Holdepunkter, som man allerede lagde stærk Vægt paa, da Tekstkritiken begyndte

at bane sig Vej, og som ogsaa kunne føre til sikre Resultater, naar de anvendes med Omsigt og Varsomhed. Herhen høre de parallelle Afsnit i det gamle Testamente, der indeholde den samme Tekst, og hvor Gjentagelsen, under Fradrag af, hvad der er forandret med Forsæt, tillader en lignende Sammenligning, som ellers forskellige Haandskrifter; f. Eks. Jes. 36-39 smlgn. 2 Kg. 18, 13-20, 19; Jer. 52 smlgn. 2 Kg. 25; Esra 2 smlgn. Neh. 7; Ps. 18 smlgn. 2 Sm. 22; Krønikernes Bog sammenlignet med de ældre historiske Skrifter o. fl. Fremdeles muliggjør den gammeltestamentlige Poesis Form en tekstkritisk Control indenfor visse Grændser, dels ved den overalt herskende Tankeparallelisme, dels ved den undertiden anvendte alfabetiske Form eller ved Omkvæd o. l. Gjennem disse Midler, der ere særegne for det gamle Testamente, føres vi endelig til al Tekstkritiks sidste Instans, Tankens og Sprogets almengyldige Love, der afgive de Prøvemidler, som ingen Tekst kan vægre sig ved at blive underkastet, og hvis absolute Overtrædelse, fremfor alt ved et Skrift som det gamle Testamente, vilde afgive et umiskjendeligt Bevis for den overleverede Teksts Urigtighed.

Smlgn. Cappellus, *Critica sacra*, Lib. I cap. 3. Eichhorn, *Einleitung*, 3. Udg. I § 139.

II.

Teksthistoriske Resultater.

A.

Tekstens ydre Historie.

1. Skriftmaterialer.

74. Om de gammeltestamentlige Autografers Materiale og Form vide vi kun lidet. At de, ialtfald til Tider, fortrinsvis have haft Form af en Bogrulle מִגְדָּלָה, lærer Jer. 36, 14 f. Hez. 2, 9 f. Zak. 5, 1. Ps. 40, 8; de Jer. 36, 23 omtalte דִּלְתוֹת betegne vel Columnerne paa Rullens Flade. Utydeligere ere Jes. 30, 8. Hab. 2, 2, der neppe tillade nogen sikker Slutning. Med Bestemthed vide vi, at der endnu nogen Tid efter Kristus ikke var Tale om en Sammenskriven af flere Skrifter i én Bogrulle eller ét Bind (§ 10). Da Herodot V 58 lader »Barbarerne« benytte διφθέραι som Skrivemateriale, kan man vel antage, at ogsaa Jøderne i ældre Tid, ligesom senere, have skrevet paa Skind; dog er dermed Brugen af Papyrus (nyhebr. נִי) ikke udelukket, og Fortællingen Jer. 36, 23 peger ialtfald snarere hen paa et andet Materiale end Dyrehuder, der vilde have udbredt en uudholdelig Lugt ved at brændes (smlgn. ogsaa LXX til Stedet, der har τὸ καπνίον, ὁ καπνὴς). Man skrev med spidsede Grifler, מִי Jer. 8, 8. 36, 23, der dyppedes i en mørk Væske, יִי Jer. 36, 18; smlgn. בִּקְמָה Blækhus Hez. 9, 2.

I den følgende Tid taler Josefus (Arch. XII 2, 10) om διφθέραι, og Talmud nævner forskellige Slags, mer eller mindre præparerede Dyrehuder. Til Nedskrivningen af Loven benyttedes kun Huder af rene Dyr (j. Meg. I

fol. 71^a). Bogrullen var vel endnu den almindelige Form for Haandskrifter af de hellige Bøger; men det stærke Dyreskind tillod ogsaa en anden, bekvemmere Form, som allerede Aristeasbrevet (Merx, Archiv I 67) omtaler, nemlig Codexformen, *τεῦχος*, der bestod af sammenheftede Blade, ligesom vore Bøger. Hvor og hvor tidlig denne Form er opkommet, vide vi ikke. Til dens stedse voksende Anvendelse i den græske og romerske Verden i den efterkristelige Tid bidrog netop Udbredelsen af de Kristnes Bibel, der skulde være af billigt og holdbart Stof, og begge Egenskaber savnede det tidligere almindelige Papyrus, som kun forekom i Rulleform. Ogsaa hos Jøderne fandt Codexformen Indgang, men man fastholdt dog, at de Haandskrifter, der benyttedes til Oplæsning i Synagogerne, skulde have den gamle Rulleform, og denne Bestemmelse har bevaret sin Gyldighed indtil vore Dage. Om Forfærdigelsen af saadanne Synagogeruller og om den Maade, hvorpaa de skulde beskrives, indeholde *Sefer Tora* og *Masseket Soferim* (§ 32) nøjagtige Forskrifter. Bibelafskrifternes Form og Materiale i en noget senere Tid gjøre selve de bevarede Haandskrifter os bekendte med. De ere enten Synagogeruller af Pergament og Læder, eller Privathaandskrifter, oftest i Codexform, af Pergament, Læder eller Bomuldspapir. Det ældste bevarede Haandskrift, den babylonske Profet-codex § 28, er skrevet paa Pergament i Bogform med to Skriftecolumnner paa hver Side.

Wähner, *Antiquitates Ebraeorum*, Sect. I cap. 45. L. Löw, *Graphische Requisiten u. Erzeugnisse bei den Juden*, Lpz. 1870—71. Schlottmann i Riehms *Handwörterbuch* 1416—31. Strack, *Ztschr. f. luth. Th.* 1875. 598. 601 og *Prot. Realencycl.* 2. Udg. XIII 689 ff. (Litteraturangivelser p. 695).

Om Codexformens Udbredelse og Forhold til Bogrullen s. Birt, *Das antike Buchwesen* 62. 100. 107. 113. Om Betydningen af *τεῦχος* p. 93.

Afbildninger af ældre gammeltestamentlige Haandskrifter findes i de af The palaeographical society udgivne: *Facsimiles of anc. manuscripts. Oriental series* III Bl. 40. 41. IV Bl. 54.

2. Bogstavtegnenes Historie.

75. Den mest iøjnefaldende Forskjel mellem den os tilgængelige Tekstform og de oprindelige Haandskrifter vilde, hvis vi bleve satte istand til at sammenligne dem, være, at Originalhaandskrifterne vare skrevne med andre Bogstavtegn end dem, der ere benyttede selv i de ældste os bekendte Haandskrifter. Istedetfor den nu herskende »Kvadratskrift« vilde vi nemlig træffe den gamle hebraiske Skrift, som vi kjender den fra den nylig opdagede Siloahindskrift — rimeligvis hidrørende fra det 8. forkristelige Hundredeaar — fra nogle i Ninive fundne Segl og Vægtlodder, fra Makkabæernes og endnu Bar Kochbas Mønter, samt fra de samaritanske Haandskrifter. Alle disse Monumenter ere skrevne med en Art Skrifttegn, der høre til den fønikiske Gren af det semitiske Alfabet, medens derimod Kvadratskriften er en Udvikling af den aramaiske Gren, der ligesom det aramaiske Sprog (§ 59) fik en saa stor Udbredelse fra det persiske Herredømmes Tider af.

Jøderne kalde den gamle hebraiske Skrift *כתב עברי* »Hebræerskrift«, eller undertiden *כתב דעץ* og *לבוניתה* »to Navne, hvis Betydning endnu ikke er paavist med fuldkommen Sikkerhed, hvorvel meget taler for, at det første skal oversættes ved »Møntskrift« i Overensstemmelse med Benyttelsen af det ældre Alfabet paa Makkabæernes Mønter. Den senere anvendte Skrift kaldes hos Jøderne *כתב מרובע* »Kvadratskrift« efter Bogstavernes

regelmæssige Form, eller (i Talmud) »**כְּתָב אֲשׁוּרִי**« Assyrer-skrift«. I dette sidste Navn ligger der en rigtig Erindring om det Sted, hvorfra Jøderne hentede Kvadratskriften, ti »Assyrien« vedblev ogsaa efter Ninives Undergang at benyttes som Fælledsnavn for de Landskaber, der havde udgjort de væsentlige Bestanddele af det gamle assyriske Rige; smlgn. til Bevis herfor Klages. 5, 6. Esra 6, 22. Herod. I 106. 192. III 92. Strabo XVI 1, 1. Josef Arch. XIII 6, 7 og Navnet »Syrien«, der kun er en Afslibning istedetfor »Assyrien«.

Smlgn. Buxtorf (jun.) Dissert. phil. theol. IV. Basel 1662. Cappellus, Diatribe de veris et antiquis Ebraeorum literis, 1645. Dobrowsky, De antiquis Hebraeorum characteribus, Prag 1783. Kopp, Bilder u. Schriften der Vorzeit 1821. II. Hupfeld, Theol. St. u. Krit. 1830. 289 ff. de Vogué, Mélanges d'archéologie orientale, Paris 1868. R. N. Cust, Linguistic and Oriental essays. Lond. 1880. XII-XIII.

Den fönikiske Skrift, hvorfra de europæiske Alfabetter og det sydarabisk-æthiopiske nedstamme, benyttedes af Fønikerne og de forskellige kanaanæiske Folkeslag. Det mærkeligste Mindesmærke derom er den moabitiske Mesasten fra det 9. Hundredeaar f. Kr. (s. bl. a. Nöldeke, Die Inschrift des Königs Mesa 1870). Den aramaiske Skrift, hvis ældste Repræsentanter ere nogle i Assyrien og Babel fundne Vægtlodder og Segl, udbredte sig hos Palmyrenerne, Araberne i Taima og Nabatæerne, samt hos Ægypto-Aramæerne. Fra den nedstamme det syriske, kufiske og arabiske Alfabet, ligesom ogsaa Pehlevi. — Om Siloahindskriften s. Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXXVI 725 ff. Ztschr. d. deutsch. Palästinavereins III 54 f. IV 102 ff. 250 ff. 260 ff. V. 205 ff. Palestine Expl. Fund. 1881. 141 ff. Académie des inscr. et des belles-lettres 1882. 199 ff. — Om Segl og Vægtlodder med hebraisk Skrift s. Levy, Siegel u. Gemmen, Breslau 1869. Ganneau i Journ. as. 1883 I 123 ff. II 304 ff.

Om de jødiske Navne paa de to Alfabetter s. Löw, Graphische Requis. II 53 ff. Berliner, Beiträge zur hebr. Gramm. in Talmud u. Midrasch, Berlin 1879. 6. G. Hoffmann i Ztschr. f. alttest. Wiss. 1881. 334 ff. — Istedetfor **רַעֲיָן** træffes hyppig **רַעֲיָן**, men den første Læsemaades Rigtighed

synes med Bestemthed at fremgaa af „*decession*“, quod interpretatur insculptum“ hos Epiphanius (Op. ed. Dindorf 1863. IV 213). „*Libbonaa*“ sammenstiller Hoffm. med Byen **לִבְנָה** Dm. 21, 19 s. for Nablus, hvor der maaske kan have været en samaritansk Skole.

76. Naar Talmud tilskriver Esra Indførelsen af den ny Skrift, er dette nærmest en Følge af den senere Jødedoms Tilbøjelighed til at knytte til ved et berømt Navn i Fortiden, men der ligger dog utvivlsomt det sande deri, at det for en stor Del skyldtes de jødiske Skriftlærde i Babel, naar det ny Alfabet indførtes ogsaa i de hellige Skrifter. Derimod er det sikkert, at den hele Forandring ikke er foregaaet med ét Slag, men gennem en lang og gradvis Udvikling, der endog i det daglige Liv har fremkaldt forskellige Mellemformer mellem de to Alfabetter, indtil endelig det aramaiske sejrede. Til at forfølge denne Udvikling i alle dens Enkeltheder savne vi i høj Grad tilstrækkeligt Materiale, saa at vi maa nøjes med at paapege enkelte Hovedpunkter, der i det store kunne markere Bevægelsen. Hez. 9, 4. 6 (smlgn. Ij. 31, 35) forudsætter endnu den gammelhebraiske Skrift, hvor *Tau* havde Form af et Kors. Ligeledes maa man antage, at det gamle Alfabet endnu var i Brug, da Samaritanerne overtog Loven (§ 11), da deres Haandskrifter følge denne Skriftform, som de paa Grund af dens Antijudaisme senere ikke ombyttede med den ny, som Jøderne indførte. Hvorvidt de alexandrinske Oversættere have benyttet Haandskrifter med det gamle eller det nyere Alfabet, har været Gjenstand for megen Strid; dog synes de senere Undersøgelser at pege hen paa, at de alexandrinske Haandskrifter have været skrevne med den aramaiske Skrift, da de Bogstavforvekslinger, der ligge til Grund for Oversættelsen, paa denne Maade lettest forklares. Hermed stemmer ogsaa

det יהוה, som man oftere bibeholdt uforandret i mange Afskrifter af Septuaginta, og som, forvekslet med et græsk ΠΙΠΙ, var den sørgelige Anledning til flere græske og syriske Fædres Gudsnavn: *Pipi*; omendskjønt den aramaiske Skrivemaade af dette Navn ganske vist ogsaa senere kan være indført i de græske Haandskrifter istedetfor de oprindelige gammelhebraiske Tegn derfor. Fra Aar 176 f. Kr. have vi den mærkelige Indskrift, som »Tobias-sønnen« Hyrkan lod indhugge i Klippevæggen ved sin Borg ved *Arak-el-Amir* ø. for Jordan (Josef. Arch. XII 4, 11). Desværre indeholder denne Indskrift kun et Ord, nemlig Navnet מְרִיָה, men dette viser en højst interessant Blanding af den gammelhebraiske og aramaiske Type. Fra det sidste forkristelige og de første efterkristelige Hundreder have vi utvetydige Vidnesbyrd om den ny Skrifts Herredømme i en Række jødiske Indskrifter, som *Bne Chezirs* Gravskrift, Synagogeindskriften fra *Kefer Berejm* o. a. Ligeledes har man allerede længe vist hen til Mt. 5, 18 som et Bevis for, at den aramaiske Skrift, hvor *Jod* i Modsætning til det ældre Alfabet er et af de mindste Bogstaver, var det almindelig brugelige paa Kristi Tid.

Makkabæernes Anvendelse af de gammelhebraiske Tegn paa deres Mønter var vistnok et Led blandt deres mange Forsøg paa at kalde de gamle nationale Former tillive. I Modsætning hertil er Forkjærligheden for det ny Alfabet betegnende for de Skriftkloges hele Stilling.

I Tilslutning til Scheppig (i Spencers Descriptive sociology) vil Hoffmann (Ztschr. f. alt. Wiss. 1881. 337) af Jes. 8, 1 udlede, at Præsterne og Embedsmændene allerede før Exilet benyttede den aramaiske Skrift, medens den gammelhebraiske anvendtes som et demotisk Alfabet. Paa denne Maade kunde man endnu lettere forklare sig, at de hellige Skrifter senere blev skrevne med Kvadratskrift, men Hen-

synet til Samaritanerne taler dog vistnok afgjørende mod denne Formodning.

Om Septuagintas Stilling til Spørgsmaalet om den ny Skrifts Indførelse s. Bickell i Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XVIII 379. Merx Hjob 1870, LXIII ff. og i Jahrbh. f. prot. Theol. 1883. 70. Vogué, Mélanges 167 og især Vollers i Ztschr. f. alttest. Wiss. 1883. 229 ff.

Ang. ΠΙΠΙ i LXX og hos Kirkefædrene s. Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXXII 466 ff. Hvorledes יהוה har set ud i gammelhebr. Skrift, anskueliggjør Meshaindskriftens 18. Linje.

Til Hyrkans Indskrift smlgn. de Vogué, Temple de Jérusalem Par. 1864. 38-42 Pl. XXXIV-XXXV og især Nöldeke i Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XIX 640. Den, tillige med de andre omtalte jødiske Indskrifter, findes nu samlede i Chwolsons Corpus inscriptionum Hebraicarum, Petersburg 1882. — De foregivne ældgamle Indskrifter paa Krim skyldes Firkowitzschs Bedragerier „in majorem gloriam Karaeorum“ smlgn. ovenfor § 27.

Ang. de senere Jøders Forestillinger om Kvadratskriftens Indførelse s. jer. Meg. I 11 fol. 71^b; b. Sanh. 21^b; Origenes i Montfaucons Hexapla I 86 og Hieronymus, Prolog. galeat.

77. Hos Jøderne antog det aramaiske Alfabet »Kvadratskriftens« regelmæssige Former og har i denne Skikkelse holdt sig i alt væsentligt uforandret indtil vore Tider. De Forskjelligheder, hvorom der er Tale, ere højst ubetydelige, som f. Eks. at ה i den ældste Tid saa ud som ח (j. Meg. I 9), hvorom ogsaa ΠΙΠΙ for יהוה (§ 76) vidner. I Haandskrifterne skjælnes man mellem de tyske og polske Jøders *Tam-skrift* כתב תם med spidse Kanter, og de spanske og østerlandske Jøders *velske* Skrift כתב וועלש med rundere Former. Undertiden anvendes i Bibelhaandskrifter den saakaldte *Rashiskrift* eller כתיבה רשית »spinkel Skrift«, et af de Currentalfabeter, der udviklede sig af Kvadratskriften til Privatbrug.

De saakaldte »Finalbogstaver« omtales oftere i Talmud (f. Eks. b. Sab. 104^a, Sanh. 94^a 98^b, Meg. 2^b 3^a; j. Meg. I 11 fol. 71^c; smlgn. Soferim II p. V) ligesom

ogsaa hos Hieronymus (§ 8). Derimod have de øjensynlig ikke været benyttede i de alexandrinske Haandskrifter, ialtfald ikke regelmæssig, da ellers en Del af de hyppige Tilfælde, hvor LXX fordeler Ordene anderledes end M. T., vilde være afværgede, f. Eks. Nah. 1, 12 **לְמַעַן** LXX **מִשְׁלָּם**, Zak. 11, 11 LXX **בְּנִעְנִי**, Ps. 16, 3 LXX **בְּאַרְצָה מִהָאָדָר י**; Zef. 3, 19 LXX **אַתָּה הַמֶּשֶׁא**. De sidste Steder vise, i Forbigaaende bemærket, at *Makkef* den gang heller ikke har været i Brug. Disse Finalbogstaver, der allerede forekomme sporadisk i Ægyptisk-aramaisk og Palmyrensk, paa *Bne-Chezir*- og *Kefr-Berejm*-Indskrifterne, have aabenbart uddannet sig efterhaanden af grafiske Bekvemmelighedshensyn, da deres Begrænsning til 5 er ganske vilkaarlig.

Paa Hieronymus' Tid var det diakritiske Punkt over **ו** endnu ikke i Brug, saalidt som *Dagesh*; begge Tegn hænge sammen med den senere Indførelse af Punctuationen.

Med stor Troskab ere enkelte Bogstavers uregelmæssige Form eller Størrelse bevarede i Haandskrifterne og Udgaverne. Herhen høre de saakaldte *litterae majusculae* (f. Eks. Dt. 18, 13. 32, 6. Ps. 80, 16, 84, 4. Rt. 3, 13) og *minusculae* (f. Eks. Gen. 2, 4. 23, 2. 27, 46. Ps. 27, 5). Allerede i Talmud hentydes der til nogle af dem (b. Kidd. 66^b om Nm. 25, 12; ib. 30^a om Lev. 11, 42; Meg. 16^b om Est. 9, 9), og i Soferim IX p. XV omtales de efter deres senere almindelige Navn. Fremdeles de saakaldte *litterae suspensae*, der allerede kjendes i den babylonske Talmud (Kidd. 30^a om Ps. 80, 14; Sanh. 103^b om Ij. 38, 13-15), og hvortil ogsaa Dm. 18, 30 (§ 97) hører. Et uregelmæssig lukket **ק** forekommer Ex. 32, 25. Nm. 7, 2. De saakaldte *Nun. inversae* og *Puncta extraordinaria* ere allerede lejlighedsvis omtalte

§ 35. Den oprindelige Betydning af enkelte af disse Egenheder vil blive berørt i det følgende, smlgn. § 99.

De forsirende Smaastreger («Kroner» **תנין**, **בתרים**) eller **זיוני**, der i Haandskrifter findes over enkelte Bogstaver, omtales allerede b. Menach. 29^b, Sab. 89^a, 105^a. I de Krimske Synagogeruller anvendes de paa afvigende Maade over enkelte Ord, der særlig skulle fremhæves.

De talmudiske Bemærkninger om Bogstavernes Form ere samlede hos Berliner, a. S. 15 ff. — Ang. de senere Skrifttyper s. Hupfeld, Stud. u. Krit. 1830. 278. Levy, Geschichte der jüd. Münzen, 1862. 145. Zunz, Zur Gesch. u. Lit. 1845. 206 f. Eichhorn, Einleitung 3. Udg. § 377. Baer, Liber Jesaie 1872. VII. Löw, Graph. Requis. II 72 ff. — Om et ejendommeligt Alfabet i nogle nylig fundne Haandskrifter var der Tale § 28.

Til Finalbogstavernes s. Hupf. a. S. 256 ff. J. Müller, Mass. Soferim 40. Bleek-Wellh. 637. Berliner, a. S. 25 f. — Om **ו** s. Hieron. til Hab. 3, 4. Am. 4, 13. 8, 12; om *Dagesh* til Gen. 36, 24.

Litt. majusculae og *minusc.* opregnes i Frensdorfs Ochla Nr. 82-84; smlgn. Nr. 161. Videre Strack, Prolegomena 91-93. Strack u. Baer, Dikduke 47 f.

Om „Kronerne“ Hupf. a. S. 276 f. Bargès, Sepher Tagin, Par. 1866. Journ. as. 1867. IX 242 ff. Ztschr. f. luth. Theol. 1875. 601. Löw a. S. II 68.

3. Vocalisation og Accentuation.

78. De i det foregaaende omtalte Tegn omfattede oprindelig udelukkende Consonanterne, medens Vocalerne ligesom i de øvrige ældste Former af de semitiske Sprog vare helt uden skriftlig Betegnelse. De nu brugelige Tegn for Vocalisationen ere først senere indførte, hvorfor de endnu bestandig ere udelukkede fra de til synagogal Brug forfærdigede Ruller (§ 74), medens der ved de øvrige Haandskrifter ialtfald gjaldt den Regel, at den,

der tilføjede Punkterne (נִקְּרָה), skulde være en anden end den egentlige Afskriver (סוֹפֵר).

Erindringen om Vocaltegnenes yngre Oprindelse har aldrig været fuldstændig forsvundet. Mar-Natronaj II, Gaon i Sura 859--69, siger udtrykkelig, at Punctuationen ikke var givet sammen med Loven paa Sinaj, men skyldtes senere Lærde, og i det følgende Hundredaar udtale Menahem b. Sarug og Jhuda Chajjug sig paa samme Maade. Ogsaa kristne Forfattere, som Raimund Martin i det 13. og Nicolaj fra Lyra i det 14. Hundredaar, hævde den historisk rigtige Opfattelse, som endelig fik en dygtig og indsigtfuld Forfægter i den fremragende jødiske Lærde, Elias Levita († 1549), der omhandler dette Spørgsmaal i sin Fortale til *Masoret hamasoret* (§ 31). Fra disse Kilder gik den rigtige Erkjendelse over til Reformatorerne, og fandt ogsaa i den følgende Tid betydelige Repræsentanter, som Seb. Münster, Fagius, Piscator, Scaliger, Drusius, Cappellus o. a. Efterhaanden havde imidlertid den Anskuelse fundet større og større Udbredelse, først hos Jøderne (især Karæerne) og senere hos de Kristne, at Vocaltegnene vare et ligesaa integrerende Led af Skriften som Consonanterne; og navnlig maatte den rent mekaniske Udvikling, som Forestillingen om Skriftens Inspiration fik hos Protestanterne, nøde disse til at bekjempe en Anskuelse, der gjorde en Forskjel mellem Tekstens oprindelige Mening og den i Punctuationen nedlagde Forstaaelse mulig. Som fremragende kristne Repræsentanter for Læren om Vocaltegnenes Oprindelighed kunne nævnes f. Eks. M. Flacius, Junius, Gomarus, J. Gerhard og navnlig den ældre og yngre Buxtorf. Efter den Betydning, som dette Spørgsmaal havde faaet, maatte det nødvendig komme til en Kamp mellem de forskjellige Anskuelser. Anledningen til, at denne udbrød, gav et Skrift af Cappellus (*Arcanum puncta-*

tionis revelatum), som Erpenius udgav 1624 uden at nævne Forfatterens Navn. 1648, altsaa temmelig længe efter Afhandlingens Fremkomst, udsendte den yngre Buxtorf et Modskrift »*Tractatus de punctorum et accentuum in libris Veteris Testamenti hebraicis origine, antiquitate et auctoritate*«, hvori han søgte at hævde den af hans Fader forsvarede Anskuelse. Dog var Cappellus' Bevisførelse, trods enkelte Fejlgreb, saa slaaende, at Buxtorfs og andres Modstand var forgjeves, ligesom det ogsaa var forgjeves, at Schweitzerne droge Anerkjendelsen af Vocaltegnenes Autoritet ind i Bekjendelsesskriftet *Formula consensus Helvet.*: den af Cappellus hævdede Opfattelse trængte efterhaanden igjennem som den sejrende, og blev en uomtvistet Fællelsejendom hos alle, indtil den i den seneste Tid ved ny, overraskende Fund har faaet en glimrende Stadfæstelse, der tillige har begyndt at sprede noget af det Mørke, som hidtil hvilede over Vocaltegnenes historiske Oprindelse.

Smlgn. Schnedermann, *Die Controverse des Ludovicus Cappellus mit den Buxtorfern*. Lpz. 1879. Hersmann, *Zur Geschichte des Streites über die Entstehung d. hebräischen Punctuation*. Progr. d. Realgymn. Ruhrort 1885.

Mar-Natronajs Ytring citerer Luzzatto i *Kerem chemed* III 200. Om de øvrige Rabbinere smlgn. *Journal asiat.* 1870. XVI 468 og Ginsburgs § 31 omtalte Udg. af *Mas. hamasor*. — Som Mod sætning dertil kan anføres Ahron b. Asher, Dikduke (ed. Baer u. Strack) p. 11.

Raimund Mart. *Pugio fidei* (Lpz. 1687 p. 697) ang. Hos. 9, 12: scribae punctarunt בְּשׁוּרֵי (i. e. incarnatio mea, et derivatur a בָּשָׂר q. e. caro) sicut punctatur בְּשׁוּרֵי quod est: in recessu meo.

Luther til Gen. 47, 31 (Op. lat. Erlang. XI 85): Tempore Hieronymi nondum sane videtur fuisse usus punctorum, sed absque illis tota Biblia lecta sunt. Recentiores vero Hebraeos, qui iudicium de vero sensu et intellectu linguae sibi sumunt, qui tamen non amici, sed hostes Scripturae sunt, non recipio. Ideo saepe contra puncta pronuntio,

nisi congruat prior sententia cum novo testamento. Smgln. Calvin til Zak. 11, 7 (Praellectiones in XII prophetas 1581. 676) og Zwingli, Praefatio in apologiam complanationis Isaiae (opera ed. Schuler et Schultheis V 556).

Blandt Forsvarsskrifterne nævne vi: J. J. Bircherodius, Punctorum Ebraicorum authenticae et biblicae vindiciae, Kjøbenhavn. 1687.

Formula cons. Helvet. Can. II: In specie autem Hebraicus Veteris Testamenti Codex, quem ex traditione ecclesiae Judaicae, cui olim Oracula Dei commissa sunt, accepimus hodieque retinemus, tum quoad consones, tum quoad vocalia, sive puncta ipsa, sive punctorum saltem potestatem, cet.

79. Den hebraiske Skrift var fra Begyndelsen af, ligesom den semitiske Skrift overhovedet, udelukkende en Consonantskrift, der ikke gav et detailleret Billede af Ordenes Lyd, men nøjedes med ligesom at angive deres Konturer, som den levende Sprogbevidsthed, støttet ved Tekstens Sammenhæng, med Lethed udfyldte. Først da Hebraisk blev et tillært Sprog, hvor Overlevering og Studium traadte istedetfor den umiddelbare Sprogfølelse, opstod der Trang til Midler, som ogsaa kunde anskueliggjøre den til Consonanterne hørende Vocalisering.

Det første Middel, som man i denne Hensigt greb til, bestod i en videre Udvikling af Spirer, der allerede fra Begyndelsen af laa i det semitiske Skriftsystem. Paa de Steder, hvor Angivelsen af Vocalisationen var særlig ønskelig, indsatte man de Bogstaver, der vare Tegn for enkelte med Vocalerne nærbeslægtede Consonanter, som ligefremme Udtryk for de tilsvarende Vocaler. At disse Bogstaver (Halvvocalerne ך ם ן, sjældnere נ), der ofte betegnes med det mindre rigtige Navn *matres lectionis*, i en senere Tid ere blevne anvendte i større Omfang end det oprindelig var Tilfældet, fremgaar tydelig af flere Kjendemærker. Paa den moabitiske Meshasten (§ 75) findes de saa godt som ikke benyt-

tede; i Siloahindskriften forekomme de kun som Betegnelse for Diftonger. De gamle Versioner, navnlig LXX, oversætte ofte paa en Maade, der vilde være afskaaret, hvis Teksten allerede dengang havde haft den nu foreliggende *scriptio plena*, f. Eks. Am. 9, 12 אָדָם A. T. אָדָם; Hos. 12, 12 שׁוּרִים A. T. שָׁרִים; Nah. 1, 10 סִירִים Trg. Syr. סָרִים; Hez. 32, 29 אָדָם A. T. אָרָם o. oft. I den babylonske Talmud (Kidd. 30^a) hedder det udtrykkelig: Vi vide ikke mere nøjagtig Besked om *scriptio plena* og *defectiva*, og endelig bestaar Forskjellen mellem Haandskrifterne i de allerfleste Tilfælde i Afvigelser med Hensyn til Brugen af disse Halvvocaler.

Trods det ufuldkomne i dette Middel, der i Reglen lod de korte Vocaler ubetegnede, og ikke var istand til at angive de enkelte Vocalers Farve — ך var saaledes baade *ô* og *û*, ם baade *i* og *ê*, ן baade udlydende *ô*, *â* og *ê* — blev den hebraiske Skrift dog staaende paa dette Standpunkt mere end et halvt Tusindaar efter Kristus. Herfor yde de ældre jødiske og kristne Vidnesbyrd Beviser i Overflod. Kirkefædre, som Origenes og Hieronymus, kjende vel en bestemt Udtale af den hebraiske Tekst, men denne skyldte de deres jødiske Hjemmelsmænd, ikke et utvetydigt Tegnsystem. Hvor det kom an paa den nøjagtige Angivelse af et Ords Vocalisation, var Anvendelsen af en Halvvocal det eneste anskueliggjørende Middel. Det samme gjelder om Talmud, der i Tvivlstilfælde enten benytter en af Halvvocalerne eller overlader det til Læserne selv at udfinde, hvilken Vocalisation der menes (s. f. Eks. b. Sanh. 4^a). Ogsaa *Sefer Tora* og *Masseket Soferim* bevise det samme ved deres Tavshed; da de nemlig udtrykkelig forbyde Anvendelsen af *Sof pasuk* i Torarullerne (§ 84), vilde de selvfølgelig ikke have undladt at forbyde Benyttelsen af de endnu mere indgribende Vocaltegn, hvis disse den-

gang havde været almindelig kjendte. Et Billede af Tekstens Form i denne Tidsalder give Synagogerullerne, hvor endnu bestandig de senere Vocaltegn ere udelukkede, medens de samaritanske Pentateuchhaandskrifter (§ 29) indskrænke sig til at antyde enkelte Ords særlige Udtale ved en diakritisk Streg over Ordets Consonanter, men iøvrig aldeles mangle enhver Vocalisering.

Smlgn. Chwolson, Die Quiescentes דר in der althebr. Orthographie, Leiden 1878. Bleek-Wellhausen 634 ff. — Nöldekes Advarsel (Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XXXII 593) mod at betragte Meshastensens Ortografi som fuldstændig identisk med den gammelhebraiske, og deraf at slutte, at Diftongerne oprindelig ikke vare blevne betegnede i denne, er blevet stadfæstet ved den nylig fundne Siloahindskrift, der har כר (opr. *avd*) כרצא o. lign. Derimod har ogsaa Siloahindskriften אש for איש, קל for קול, צר for צור. Smlgn. Ztschr. d. deutsch. Palästinavereins V 206. Ligeledes viser denne Indskrifts ראש, at det er urigtigt, naar Wellh. af Meshastens og enkelte fonetiske Skrivemaader i den reciperede gammeltestamentlige Tekst (som תחו for תחנה, יצתי for יצאתי) vilde slutte, at den etymologiske Anvendelse af א for en stor Del først senere var indført i den gammeltestamentlige Tekst.

Det talmudiske אמ למקרא, *Mater lectionis*, har en ganske anden Betydning end den ovenfor omtalte, idet det bruges om et paa den overleverede Læsemaal støttet Bevis i Mod sætning til אמ למכרה, der angiver, at Beviset udledes af Tekstens abstracte Muligheder; s. Hupfeld, Stud. u. Krit. 1830. 556. Strack, Proleg. 69. Wellh. a. S. 616, mod f. Eks. Levy, Neuhebr. Wörterb. I 92.

Med Urette slutter Ewald (Lehrb. d. hebr. Sprache § 20 f) af Origenes' Ord (til Joh. 1, 28, Delarue Tm. IV 141) *ἀλλ' ὅτι ἰσχυρὰ παρ' ἡμῶν μὲν ὁ δευτερος Ἀννᾶν εἶναι λέγεται, παρὰ δὲ Ἑβραίοις Ἰσάκ ὃ ἐστὶν πόσις αὐτῶν*, at vor Massora allerede dengang var tilstede i den ene eller anden Form. Det rette Forhold lære vi at kjende hos Hieronymus. Ogsaa han henviser hyppig (f. Eks. Jon. 3, 4) til den rette Udtale, men denne har han fra sine jødiske Lærere, som han ofte beraaber sig paa (f. Eks. Am. 3, 11, Zef. 3, 9). At han intet Tegnsystem kjendte, fremgaar af mange Bemærkninger hos ham; f. Eks. (til Hab. 3, 5) *Pro eo quod nos transtulimus mortem in Hebraeo tres litterae positae sunt*

Daleth, Beth, Res, absque ulla vocali, quae si legantur *dabar* verbum significant, si *deber* pestem; (til Hos. 13, 3) Apud Hebraeos locusta et fumarium iisdem scribitur literis *Aleph, Res, Beth, He*. Quod si legatur *arbe* locusta dicitur, si *aroba* fumarium. Ved *vocales* forstaar han de omtalte Halvvocaler; saaledes til Jes. 38, 14: Media vocalis litera *Vau* si ponatur inter duas *Samech*, legitur *sus* et appellatur equus, si *Jod*, legitur *sis* et hirundo dicitur. Ordet *accentus* betyder hos ham Ordets Udtale f. Eks. Epist. 73 ad. Evang.: Nec refert utrum *Salem* an *Salim* nominatur, cum vocalibus in medio literis perraro utuntur Hebraei, et pro voluntate lectorum atque varietate regionum eadem verba diversis sonis atque accentibus proferantur. Smlgn. Hupfeld, Stud. u. Krit. 1830. 571 ff. Nowack, D. Bedeutung d. Hier. f. d. alttest. Textkritik 43 ff.

I Talmud betyder קורה enten de § 35 omtalte abnorme Punkter, eller Bogstavernes Kanter og Spidser, s. f. Eks. jer. Chag. II 2 fol. 77°.

80. Det utilfredsstillende ved det hidtil benyttede Middel førte Jøderne til at søge et nyt og sikrere, der, som Ahron b. Asher (§ 32) udtrykker det, kunde forhindre den Læsende i at forveksle נורה med נורה, שורה med סורה eller צור med צור. Ved Valget af et saadant Middel vare paa Forhaand alle de Systemer udelukkede, der medførte en Forandring af de overleverede Bogstavtegn selv, saa at der f. Eks. ikke kunde være Tale om en Efterligning af den sindrige Maade, hvorpaa Æthioperne have sat deres Bogstavtegn istand til at angive de tilhørende Vocaler ved smaa Udformninger og Forandringer af dem. De maatte vælge et System, der kunde føjes til den overleverede Consonanttekst uden i Virkeligheden at alterere den. Paa denne Maade er det nu bekjendte Vocalsystem opstaaet. Men siden 1840 ved man, at dette System fra først af ikke var det eneste Forsøg paa en Løsning af den stillede Opgave, men at der ved Siden af det hos os almindelige tiberiensiske (palæstinensiske) System har bestaaet et temmelig afvigende,

der efter sin Anvendelse hos de babylonske Jøder førte Navnet det babylonske eller assyriske (smlgn. § 30).

Uagtet vi endnu savne nøjagtige Oplysninger om Indførelsen af disse Systemer, kunne vi dog begrænde Tiden for deres Fremkomst temmelig betydelig. Medens de eftertalmudiske Tractater, *Sefer Tora* og *M. Soferim*, ifølge § 79 endnu ikke kjendte noget Tegnsystem, erfare vi nu af Haandskrifter fra Firkowitzschs indholdsrige Samlinger, at den i første Halvdel af 10. Hundredeaar levende Punctator Ahron b. Moshe b. Asher (§ 30. 32) nedstammede fra en Familie, der i fem Slægtled havde beskjeftiget sig med Punctuationen af Teksten, og hvis ældste nævnede Repræsentant, Asher den Gamle, maa have levet inden Aar 800. Har Punctuationen paa hans Tid været afsluttet, ialtfald i det væsentlige, saa tør man ifølge de nævnte Data henføre dens Oprindelse til det 7., eller Begyndelsen af det 8. Hundredeaar.

„Den babylonske Punctuation“ נקודת בבלי findes første Gang omtalt ved Midten af det 9. Hundredeaar s. Grätz, *Gesch. d. Juden* V 556.

Det betydeligste Haandskrift med babylonsk Vocalisation er den § 28 omtalte Profetcodex fra 916. I Stracks Udgave deraf findes p. VII en Fortegnelse over andre Haandskrifter med denne Punctuation, smlgn. *Ztschr. f. luth. Theol.* 1875. 606 f. Dertil komme nu nogle Haandskrifter fra Sydarabien, der ere erhvervede for British Museum, og hvoraf flere tillige indeholde Targ. Onkelos (§ 62) med babyl. Vocal.

Paa det angivne Sted i Stracks Udgave findes ogsaa en Oversigt over de nyere Skrifter om denne Punctuation, blandt hvilke Pinsker, *Einführung in d. Babyl. Hebr. Punctuationssystem*, Wien 1863 er et af de mærkeligste. Senere er udkommet: *Ztschr. f. luth. Th.* 1875. 619 f. 1877, 18 ff. Derenbourg, *Revue critique* 1879. 453 ff. M. Schwab, *Act. de la soc. phil.* VII 165-212. Grätz, *Monatschr.* 1881. 348 ff. Strack, *Wiss. Jahresbericht üb. d. morgl. Studien im Jahre 1879* (Lpz. 1881) 124.

Om Ahron b. Moshes Forfædre s. *Theol. Stud. u. Krit.* 1875. 745. *Ztschr. f. luth. Theol.* 1875. 612 f. Baer

u. Strack, *Dikduke hateamim* X. I Modsætning til den almindelige Opfattelse søger Grätz med stor Iver at godtgjøre, at Ahrons Slægt have været Karæer, og at den hele Punctuation og Versinddeling opr. var et karæisk Arbejde, som halvt ubevidst er blevet optaget af Rabbinerne, s. *Monatschr.* 1881. 366. 1885. 102 f.

81. Ifølge de Undersøgelser, der hidtil ere anstillede, knytter den babylonske Vocalisation til ved det Middel til at angive Ordenes Vocaludtale, som tidligere var blevet benyttet (§ 79), men saaledes, at det nu anvendes paa en anden, langt mere udtryksfuld Maade. De babylonske Vocaltegn, hvis Plads, med Undtagelse af ך, stedse er over Consonanterne, bestaa nemlig i en formindsket Gjengivelse af Halvvocalerne, udformede saaledes, at de baade kunne angive Vocalernes Længde og særegne Farve. Systemet minder altsaa noget om det, som Vestsyrerne i Tiden efter Aar 700 (som det synes, uden al Sammenhæng med de babylonske Jøder) indførte i deres Skrift, men hvortil de benyttede de græske Vocaltegn i formindsket Størrelse.

Derimod frembyder det tiberiensiske System ialtfald nu kun Synet af en Samling Punkter נקודות, alene med Undtagelse af Tegnene for *Patach* og *Kamez*. Mulig er det ganske vist, at dette System kun er en videre Udformning af det babylonske, hvor ogsaa ך i sin Anvendelse som Vocaltegn har faaet Formen af et Punkt; men foreløbig synes dog det tiberiensiske System snarere at minde om Østsyrernes Vocalisation, der fra først af udelukkende bestod af forskjellig anbragte Punkter, og da det østsyriske System kan forfølges tilbage til det 5. Hundredeaar, ligger det ialtfald indtil videre nærmest at formode, at det netop er dette System, der har givet de palæstinensiske Jøder Impulsen til deres Betegnelsesmaade. Uden Tvivl er det tiberiensiske System først

operne, Samaritanerne, tildels ogsaa Fønikerne, benyttet en Streg eller et Punkt som Skilletegn. Det ligger nær at antage, at ogsaa Hebræerne engang have adskilt Ordene i deres Tekster paa en saadan Maade, dels fordi ikke blot Meshastenen, men ogsaa Siloahindskriften (§ 75), anbringe et Punkt mellem de enkelte Ord, dels fordi det versadskillende Dobbelpunkt (*Sof pasuk* § 84) naturligst opfattes som fremkommet ved en Fordobling af et ordadskillende Enkelpunkt. Men sikkert er det dog, at dette Punkt ialtfald ikke regelmæssig har været i Brug, heller ikke i den ældre Tid, da man isaafald ikke vilde kunne forklare sig de hyppige Tilfælde, hvor LXX fordeler Ordene anderledes end M. T. (smlgn. § 77), ligesom det ogsaa § 33 er omtalt, at den jødiske Tradition selv anfører nogle Steder, hvor Ordadskillelsen var tvivlsom. I den babylonske Talmud (b. Menach. 30^a smlgn. M. Soferim II) kjendes intet ordadskillende Tegn; der fordres kun, at der mellem de forskellige Ord skal være et aabent Rum af et Bogstavs Størrelse, ligesom mellem de enkelte Bogstav indenfor Ordet en Plads af et Haars Brede. Paa den anden Side er der intet, der bestemt beviser, at der nogensinde har været anvendt *scriptio continua* i de gammeltestamentlige Tekster; de almindelige Haandskrifter vise tilstrækkelig, at der ogsaa kan være Fare for Forvirring i Ordenes Afgrænsning i Tekster, der have til Regel at sondre mellem de enkelte Ord ved et lille Mellemrum.

Om de afvigende Ordfordelinger hos Hieronymus s. Nowack, Die Bedeutung d. Hier. f. d. alttest. Textkritik 41 f. Ang. Finalbogstaverne s. § 77.

84. Det versadskillende Dobbelpunkt, *Sof pasuk*, omtales først i *Sefer Tora* og *Mass. Soferim*, men disse Skrifter Forbud mod at benytte dette Skillemærke i

Synagogerullerne vise tillige, at det ikke oprindelig hørte med til Teksten, men er et senere indført Tegn. Hermed stemmer ogsaa de ældre Vidnesbyrd. Allerede i Mishna er der Tale om Vers, פסוק *pl.* פסוקים; men det fremgaar af Talmud og andre ældre Skrifter, at der herskede Uenighed hos Jøderne om Afgrænsningen af disse Vers, og at bl. a. de babylonske Jøder afveg betydelig fra de palæstinensiske paa dette Punkt. Den samme Vaklen viser sig, naar man sammenligner de gamle Oversættelser, især Septuaginta, med den nugældende Tekstform, idet man ofte finder Differenser med Hensyn til Verseinddelingen. Da disse Differenser ogsaa omfatte de digteriske Skrifter, kan man heller ikke i den ældste Tid ved de poetiske Bøger have anvendt den stichiske Skrivemaade, der dog laa nær nok ved den hebraiske Poesi med dens Parallelisme. Dermed stemmer, at Hieronymus, som »til Hjælp for Oplæserne« indførte den kolometriske Skrivemaade i hele sin Oversættelse, (ligesom tidligere Origenes i de digteriske Bøger af LXX) ikke henviser til de hebraiske Haandskrifter, men til Demosthenes' og Ciceros Skrifter som sine Forbilleder.

Den nugældende Verseinddeling i de hebraiske Bibler, hvis Princip væsentlig er at lade Versene omspænde det samme Rum som den digteriske Parallelisme, er hverken den babylonske eller den palæstinensiske, men en tredie, der synes at have sin Oprindelse hos de gamle Massoreter, da den først forekommer i Ahron b. Ashers ovenfor omtalte massoretiske Værk (§ 32).

Sefer Tora III 4 (ed. Kirchheim p. 6): et Haandskrift, hvor Versenes Begyndelse er betegnet med Punkter, maa ikke benyttes til Oplæsning. Mass. Soferim III p. VI. — Mærkelig nok respektere de krimske Synagogeruller ikke dette Forbud, medens omvendt 4 krimske Privathaandskrifter mangle *Sof Pasuk*; s. Ztschr. f. luth. Theol. 1875. 601.

I Mishna (Meg. 4, 4) hedder det: Oplæseren maa ikke læse mindre end 3 *Pesukim* af Loven. Han maa ikke oplæse mer end ét *Pasuk* ad Gangen for Oversætteren (§ 60). Derimod tør han i Profeterne læse tre *Pesukim* ad Gangen; men ere de tre *Pesukim* tre *Parasher*, da kun ét ad Gangen. Smlgn. Wähner, Antiquitates Ebraeorum I 97 f. Strack, Proleg. 78 ff. Geiger, Urschrift 373. Jüd. Ztschr. II 140. IV 113. 265. X 24. Nachgel. Schr. IV 24.

Om de forskellige Verseinddelinger i den ældre Tid s. især Grätz, Monatschrift 1885. 97 ff. — Det siges b. Kidd. 30^b udtrykkelig, at man manglede et nøjagtigt Kjendskab til den oprindelige Verseinddeling. Efter dette Sted, der angiver den babylonske Inddeling, udgjorde Loven 5888, Psalmerne 5896 og Krønikernes Bog 5880 Vers. Tillige siges der, at Palæstinenserne havde en anden Praxis, idet de (bl. a.) delte Ex. 18, 9 i 3 Vers; smlgn. Mass. Soferim IX 3, hvor vi uden Tvivl træffe den palæstinensiske Inddeling, der ikke lod Lev. 13, 33, men Lev. 8, 23 være det midterste Vers i Loven. — Eksempler paa Steder, hvor LXX og andre gamle Oversættere inddelte anderledes end M. T. ere: Ps. 17, 3 f. 23, 5 f. 65, 8 f. 90, 2 f. 11 f. 95, 7. Klages. 3, 5. Hos. 4, 11 f. Jes. 1, 12 f. Smlgn. Cappellus Critica sacra Lib. IV cap. 3. Det fortjener ogsaa at omtales, at et af de § 82 omtalte Ord, hvis Relation var tvivlsom, netop staar i Begyndelsen af et Vers, s. Gen. 49, 7. Smlgn. § 91.

Om den massoretiske Verseinddeling s. Ahron b. Ashers *Dikduke*, Baers og Stracks Udgave p. 55 f.

I den babylonske Talmud (Meg. 16^b) er der Tale om en stichisk Skrivemaade af enkelte digteriske Afsnit, men denne kan ifølge det ovenfor anførte ikke have været gennemført i den ældre Tid. Smlgn. til dette Sted Delitzsch, Psalmen 1883. 187. Levy, Neuhebr. Wörterb. I 163. Strack, Prolegom. 80. Om Origenes' Anvendelse af den kolometriske Skrivemaade s. Euseb. Hist. eccl. VI 16. Epiphan. De pond. et mens. IV. I sin Fortale til Jesaja siger Hieronymus: Nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos, metro eos aestimet apud Hebraeos ligari et aliquid simile habere de psalmis et operibus Salomonis; sed quod in Demosthene et in Tullio solet fieri, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versibus conscripserunt, nos quoque utilitati legentium providentes interpretationem novam novo scribendi genere distinximus. Smlgn. Morinus, Exercitationes bibl. 476 ff. og i Almindelighed Birt, Das antike Buch-

wesen 1882. 180. — De enkelte Linjer føre hos Hier. og Augustin ogsaa Navnet *versiculi* eller *versus*, hvad Morinus (p. 481 f.) misbruger.

85. Større sammenhængende Afsnit i Teksten, de saakaldte *Parash'er* (פְּרָשָׁה pl. פְּרָשִׁיּוֹת), betegne Jøderne ved at omgive dem med aabne Mellemrum, som ved mindre væsentlige Indsnit findes midt i Linjen, medens de dybere Indsnit angives ved, at det næste Stykke begynder med en ny Linje. I første Tilfælde kaldes Parasherne »lukkede« *סְתוּמוֹת*, i andet »aabne« *פְּתוּחוֹת*. Senere indskrænkede man sig til at lade Mellemrummet staa, hvor det var bekvemmest, idet man ved et indskudt *ב* eller *ד* angav, om Parashen skulde betragtes som »aabne« eller »lukket«. I de almindelige Udgaver er denne Betegnellesmaade begrændset til Loven, medens Baer (§ 24) paa Grundlag af gamle Haandskrifter ogsaa har gennemført den ved de øvrige Skrifter. Efter den vedtagne Inddeling indeholder Loven 290 aabne og 379 lukkede Parasher.

Hvad Parashedelingens Alder angaar, saa er der i den babylonske Talmud (Sabb. 103^b) allerede Tale om aabne og lukkede Parasher. De, der nærmere angives, ere i Reglen tagne fra Loven, men da de enkelte Psalmer ogsaa kaldes Parasher (b. Berach. 9^b, 10^a), kan man vel antage, at Delingen dengang har været gennemført i hele det gamle Testamente. Derimod savne vi ethvert Middel til at afgjøre, om de »Parasher«, der omtales i Mishna (f. Eks. Taan. 4, 3 Menach. 3, 7, for Profeternes Vedkommende Meg. 4, 4 s. § 84), ere identiske med de nuværende, og om de have været betegnede paa ydre Maade. Hieronymus' Udtalelser synes nærmest at tale imod, at det senere Parashesystem har været gennemført paa synlig Maade til hans Tid. Og at der har været en Tid, hvor man ikke har adskilt de enkelte

Psalmer ved constante Mellemrum, fremgaar tydelig af den Usikkerhed, der hersker ved deres Inddeling og Angivelserne af deres Antal, en Usikkerhed, der endnu vedvarer i Haandskrifterne, hvor der ellers plejer at herske massoretisk Ensartethed paa saadanne Punkter.

I Almindelighed er den senere gennemførte Parasheinddeling træffende og vidner om indtrængende Forstaaelse af Tekstens Sammenhæng. Tilfælde som Hag. 1, 15, hvor aabenbart sammenhørende Vers adskilles, eller Jes. 56, 9, hvor Delingen hviler paa en sikkert uholdbar Opfattelse af Teksten, høre til Sjeldenhederne.

Smlgn. Hupfeld, Stud. u. Krit. 1837. 837 ff. Strack, Proleg. 74 ff. Morinus, Exerc. 491 ff. Geiger, Jüd. Ztschr. X 197. Nachgel. Schr. IV 22 f. Grätz, Monatschr. 1885. 104 f.

Oprindelig betyder *Parasha* kun i Almindelighed et større Afsnit end *Pasuk*, s. b. Berach. 63^a, hvor et „Vers“ kaldes „en lille Parashe“. Maaske forekommer Ordet m. Meg. 4, 4 (§ 84) i denne almindelige Betydning; dog s. Bartenora, der henviser til Jes. 52, 3 ff., hvor virkelig nogle Parasher kun bestaa af ét Vers. For „Parashe“ forekommer ogsaa Ordet פריגות d. e. *פרגות*. — *Bereshit rab.*, Sect. 96 (til Gen. 47, 28) taler om et mindre Mellemrum end sædvanlig foran en af de lukkede Parasher.

„Parasherne“ i Mishna stemme undertiden med de senere, men ikke altid. Det samme gjelder om Hieronymus' *capitula*. Saaledes svarer hans Angivelse ved Mika 6, 9 nøje til den nugjeldende Deling, men andre Steder fjerner den sig ganske derfra, idet hans „capitula“ undertiden kun bestaa af et enkelt løsrevet Vers; s. Hupfeld a. S. 842.

Om Psalmernes Deling s. J. Müller, Mass. Sofer. p. 222 f. Baethgen i Schriften d. Universit. Kiel 1879 p. 9. — I de almindelige Udgaver, som Luther følger i sin Oversættelse, er Psalmernes Antal 150. Det samme Tal indeholder LXX og Vulgata, men de naa dertil ad en anden Vej, idet de forene Ps. 9-10 og 114-115, og dele Ps. 116 og 147. Den syriske Oversættelse deler kun 147 og forener 114-115. Efter jer. Sabb. 16, 1 (fol. 15^c) udgjøre derimod Psalmerne kun 147, og paa samme Maade have de fleste

ældre Haandskrifter et mindre Tal, idet de navnlig hyppig forene Ps. 42-43 og 114-115. I den ældste Tid har man ogsaa hyppig forenet Ps. 1 og 2 til én Psalme (s. b. Berach. 9^b. Acta 13, 33. Justin Mart. Apol. I 40), hvorfor den 10. Psalme omtales b. Meg. 17^b som Ps. 9.

Med den i § omtalte Parasheinddeling maa ikke forveksles den lithurgiske Deling af Loven i *Parasher* og Profeterne i *Haftarer* (הפטרות af פטר, „hæve Forsamlingen“). Det nu brugelige Perikopesystem slutter sig til de babilonske Jøders Praxis at absolvere Lovens Oplæsning i ét Aar (b. Meg. 31^b), medens man i Palæstina brugte 3 Aar dertil, og derfor delte Loven i 155 *Sedarim* (b. Meg. 29^b). Dog ere de nu autoriserede 54 lithurgiske Parasher først blevne fuldstændig ordnede i det 14. Hundrebaar. I Almindelighed betegnes de ikke i Teksten. Kun naar i Loven Begyndelsen af en Perikope falder sammen med Begyndelsen af en af de i § omtalte Parasher, skriver man i det aabne Mellemrum foran Afsnittet פסוק eller סדרה istedetfor פ og ס. Smlgn. Strack, Proleg. 76 f. Journal as. 1870. 531 ff. og særlig Revue des études Juives III 282-85. VI 122 ff. 250 ff. VII 146 ff.

86. En almengyldig Capitelinddeling af det gamle Testamente have Jøderne ikke gennemført, uagtet de allerede fra gammel Tid have haft forskellige Inddelinger af Teksten i *Sedarer* סדרים, der kunde have afgivet Grundlaget for en brugelig Capiteldeling. I de rabbinske Bibler (§ 24) finder man i Reglen den Sedareinddeling angivet, som Jakob b. Chajim efter gamle Haandskrifter indførte i Biblen fra 1525. Den deler hele det gamle Testamente i 447 Sedarer, hvoraf 154 tilhøre Loven. Men ved Siden heraf findes der Vidnesbyrd om afvigende Delinger med et noget højere Tal. Saaledes nævner den jerusalemske Talmud (Sabb. 16, 1 fol. 15^c smlgn. Mass. Soferim 16, 10 p. XXX) 175 Sedarer for Lovens Vedkommende, medens det massoretiske Haandskrift fra Jemen, som Derenbourg har udgivet (§ 32), angiver 167 som Antallet af Lovsedarerne. Hvilken Autoritet denne

hele Deling tidligere har haft, fremgaar af, at Capitlerne i de gamle Midrashværker for en Del falde sammen dermed.

Den Capitelinddeling, der virkelig er blevet gennemført i de hebraiske Bibler, have Jøderne overtaget fra de Kristne, nemlig fra den latinske Bibeloversættelse. Her var den, efter flere tidligere Forsøg, blevet indført i det 13. Hundrebaar, nærmest til Brug ved Bibelconcordanserne, og fra Vulgata gik den over til LXX og senere til den hebraiske Grundtekst. Først overtog Isak Natan den i sin hebraiske Concordans (1437—48, udgivet 1523) og derpaa indførtes den i selve Teksten i den anden Bombergerbibel 1521 (§ 24). Iøvrig findes der hist og her nogen Forskjel mellem Vulgatas og Grundtekstens Capitelinddeling f. Eks. ved Joel, Malaki, Hos. c. 1 o. a. St. Den danske Bibeloversættelse følger i Reglen Vulgata, men slutter sig ligesom Luther ved Psalmerne til de hebraiske Udgaver. Denne vedtagne Capitelinddeling er imidlertid langt fra altid træffende, og selv om man nu naturligvis maa beholde de sædvanlige Tal, vilde det vistnok være heldigt i Udgaver og Oversættelser ved Grupperingen af Tekststykkerne oftere at forlade den, f. Eks. ved Steder som Gen. 2, 1-3. Jes. 9, 1-6. 10, 1-4. 52, 13—15 osv.

Betegnelsen af Versene ved Tal forudsætter selvfølgelig Capitelinddelingens Indførelse. Den findes første Gang i *Editio Sabioneta* af Pentateuchen 1557 (§ 62), i det hele gamle Testamente først 1661 (Athias). I den lutherske Bibeloversættelse træffes den i Udgaven af 1569.

Om Sedarerne s. Müller, *Mass. Soferim* 220 ff. *Journal as.* 1870. 529 ff. Geiger, *Jüd. Ztschr.* 1872. 22. Baers *Genesis* p. 92.

Om Capitlerne s. Morinus *Exerc. bibl.* 484 f. 487 f. de Wette-Schrader 494. Den anførte Tidsangivelse hidrører fra Genebrardus, *Chronographia* (ed. Par. 1660 p. 631).

87. Om Inddelingen af det samlede Tekstlegeme i »Bøger« kunde der først være Tale, efterat man var begyndt at opskrive alle eller flere af Skrifterne i én Rulle eller ét Bind s. § 10. Allerede i den babylonske Talmud træffe vi Bestemmelser, der sigte til af sondre de enkelte Bøger fra hverandre. Det paabydes saaledes (b. Bab. batr. 13^b), at der mellem de 5 Bøger af Pentateuchen og mellem de enkelte Profeter skulde være et aabent Rum paa 4 Linjer, mellem de enkelte Bøger af »de tolv Profeter«, der kun betragtedes som én Bog (§ 2), dog kun 3 Linjer. I Haandskrifterne, f. Eks. i Biblen af 1010 (§ 28), findes der undertiden et tomt Rum paa én Linje mellem Esra og Nehemja.

I de trykte Udgaver har man ved selvstændige Overskrifter o. l. yderligere tydeliggjort de enkelte Bøgers Begyndelse. Tillige har man her gennemført en videre Deling af flere af de historiske Bøger, der oprindeligt skriver sig fra LXX og derfra var optaget i Vulgata. I Alexandria var man nemlig allerede før Kristi Tid af praktiske Grunde begyndt paa at ombytte de gamle, ofte yderst lange Skriftruller, der kunde omfatte et helt Værk, med kortere Ruller, hvorved man førtes til at dele de ældre Litteraturværker i flere »Bøger« af mindre Omfang. Denne Skik trængte ogsaa ind i den alexandriniske Oversættelse, hvor man tvedelte Samuelsbogen, Kongernes Bog og Esra-Nehemja, medens selv de længste profetiske Skrifter forbleve udelte. Uagtet Anledningen til denne Deling faldt bort, da man gik over fra Rulleformen til Codexformen (§ 74), bevaredes den dog, og overførtes senere fra Vulgata til Bombergerbiblen af 1521, den samme, hvori Capitelinddelingen indførtes (§ 86).

Inddelingen af Psalmerne i 5 Bøger har allerede foreligget for Kronisten, altsaa før 300 a. Chr., og den

maa atter antages at være en Efterligning af Lovens Femdeling, der uden Tvivl er ældgammel.

Om Indførelsen af de mindre Bogruller og dennes Følger s. Birt, Antikes Buchwesen, især p. 479. Udtrykket *πεντάτευχος* viser, at de enkelte Bøger hos Alexandrinerne hyppigst skreves hver for sig; dog fremgaar det af LXX til Ps. 40, 8. Jes. 29, 11 f. Neh. 13, 1 (smlgn. Marc. 12, 26), at de undertiden skreves samlede.

1 Kr. 16, 8 ff. forudsætter Benedictionen efter Psalmernes 4. Bog (Ps. 106). Senere sigter b. Kidd. 33^a til de 5 Psalmebøger. Med Urette forkaster derfor Hieronymus (Praefatio til hans Psalmeoversættelse) denne Deling som fremmed for Jøderne, idet han gaar ud fra den falske Forestilling, at 5 „Bøger“ hos Hebræerne ligesom hos Alexandrinerne vilde have været enstydig med 5 særskilte Ruller.

B.

Tekstens indre Historie.

1. Tekstoverleveringens sproglige Side.

88. Uagtet Spørgsmaalet om Forholdet mellem den i Punctuationen nedlagde og det levende Sprogs Udtale af de hebraiske Ord nærmest har Betydning for den hebraiske Sproglære, saa lønner det sig dog ogsaa for Teksthistoriens Vedkommende at kaste et flygtigt Blik derpaa, da der derigennem kan vindes et værdifuldt Bidrag til Vurderingen af den massoretiske Overleverings Troskab i det Hele. Det har ved en nærmere Prøvelse vist sig, at der ikke blot er Grund til at beundre det massoretiske Punctuationssystemets Evne til at udtrykke den overleverede Udtale indtil dens mindste Enkeltheder, men at ogsaa selve den saaledes synliggjorte Overlevering giver os et Billede af det hebraiske Sprog, der i alt væsentligt maa betragtes som normerende. Beviset herfor yder dels den massoretiske Udtales indre Logik og Consekvens, dels

Transscriptionerne hos Hieronymus (§ 36) og de Omskrivninger af det med Hebraisk nær beslægtede fønikiske Sprog, der f. Eks. findes hos Plautus, og som i alle Hovedpunkter stemme med den overleverede Udtale af Sproget i det gamle Testamente. Naar Transscriptionerne hos Origenes og i LXX (§ 36) fjerne sig noget mere fra Massoreternes Udtale, maa man vel vogte sig for straks at tilkjende dem en større Oprindelighed, da det undertiden er andre Factorer, der have medvirket til denne afvigende Udtale, saa at kun et nøje Indblik i Sprogets Udviklingshistorie kan afgjøre, hvilken Form der giver det virkelige Billede af det levende hebraiske Sprog. Naar saaledes disse græske Omskrivninger gennemgaaende have *ä* i lukkede Forstavelser, medens den massoretiske Udtale har *ī* — f. Eks. *μαχάμ* מַכָּהִם, *ἀσσοῦ* אֲסֻרָּה, *Μαριάμ* מְרִיָּם — saa repræsentere ganske vist disse Transscriptioner den oprindeligste Lyd, idet *ī* først er fremstaaet ved Fortynding af *ä*, men i Fønikisk træffe vi allerede den massoretiske Udtale, og et videre Overblik viser, at den græske Gjengivelse kun skyldes den stærke aramaisierende Paavirkning, som Hellenismen var underkastet, og som fremtræder utvetydig paa flere Punkter, smlgn. f. Eks. *πασχά* for det hebraiske פֶּסַח. Fordunklingen af *ā* til *ä*, der maa have været gennemført, da det massoretiske Tegnsystem dannedes, siden *τ* udtrykker begge Lydene, er ganske vist ikke oprindelig, men dog meget gammel, hvad בֹּרֶחַ for *kâtib* og desuden det fønikiske Sprog viser. Den lysere og dunklere Udtale af dette *ā* vedblev endnu længe at bestaa Side om Side; ti LXX og Hieronymus gjengive i Almindelighed *Kamez* ved *a*, men kjende dog ogsaa Overgangen til *ä* i enkelte Tilfælde — f. Eks. *Δησών* דִּישׁוֹן, *bosor* בִּשְׁר — og senere udtalte de spansk-portugisiske Jøder gennemgaaende *ä*, i Modsæt-

at fæstne den Forestilling, at vi ved de hebraiske Haandskrifters Hjelp kunne naa til en saa fuldkommen Tekstform, at den uden videre kan betragtes som identisk med Forfatterens egen. Haandskrifterne viste nemlig en saa overordentlig Overensstemmelse, at man maatte faa de største Tanker om Afskrivernes Paalidelighed og om den næsten utrolige Omhu, som Jøderne have anvendt paa Bevarelsen af deres hellige Tekster. Uagtet dette Resultat synes at modtage en yderligere Bestyrkelse ved de seneste Aars Fund af endnu ældre Haandskrifter end dem, Kennicott og de Rossi raadede over, saa viser dog en nærmere Prøvelse, at den Tekst, som Jøderne med en saa beundringsværdig Nøjagtighed have vaaget over, tilsidst selv er en *textus receptus*, der ikke uden videre kan identificeres med den oprindelige Tekstform. Beviset herfor yder selve den overleverede Tekst, der paa enkelte Steder uimodsigelig ikke kan være den af Forfatterens Haand fremgaaede. Særlig slaaende viser dette sig ved de Tekster, der i det gamle Testamente selv foreligger i to Former (§ 73), af hvilke kun den ene kan være den rigtige. Men ogsaa ellers forekommer der enkelte Steder, der i den vedtagne Skikkelse føre ind i absolute Umuligheder og derfor kun tillade én Forklaring, Antagelsen af en Tekstfejl. Er det nu godtgjort, at den af Haandskrifterne og den supplerende Massora (§ 31 ff.) næsten enstemmig supplerede Tekstform er at betragte som en *textus receptus*, hvis Forhold til den oprindelige Tekst først bliver at undersøge, saa bliver det en uafviselig Opgave at benytte alle de tekst-historiske Hjelpemidler, der give os Indblik i Tekstformer fra en ældre Tid end Haandskrifternes og Massoraens, fremfor alt LXX; og først naar dette Arbejde er fuldført, kan det Spørgsmaal besvares, om den gammeltestamentlige Kritiks Opgave er løst med Anvendelsen

af disse middelbare Vidner, eller om der ogsaa stilles Krav til Conjecturalkritiken under Forsøgene paa at nærme sig saa meget som mulig til de gammeltestamentlige Forfatteres egen Tekst.

I Overensstemmelse med det gamle Testamentes ejendommelige Teksthistorie (§ 78) bliver det nødvendigt ved den følgende Oversigt at betragte Vocalisationen og Consonantteksten hver for sig, da de tilhøre to forskellige Tider og derfor ikke fremtræde med samme Autoritet.

Smlgn. bl. a. Olshausens Fortale til hans Udg. af Hirzels Job, og hans Psalmecommentar p. 17-22; Dillmann i Protest. Realencycl. 2 Udg. II 399 f.

Af betydeligere tekstkritiske Arbejder kunne nævnes, foruden de § 23 anførte af Cappell. og Morinus og de § 41 omtalte Specialafhandlinger til LXX: Houbigant, *Notae criticae in univ. Vet. Test. libros*, Frankf. a. M. 1777 (derimod Kallius, *Prodr. examinis criseos Hoabigantianae in Cod. Hebr. Kjøb.* 1763 og *Examen criseos Houb.* in C. H. 1764); Kennicott, *Dissertatio generalis* i B. II af V. T. Hebr. c. var. lect.; Spohn, *Jeremias vates e versione Judaeorum Alex. ac reliquorum interpretum graecorum emendatus*. 1794-1824; Olshausen, *Emendationen z. A. T.* Kiel 1826; *Beiträge zur Kritik des überlieferten Textes im Buche Genesis*, 1870; Wellhausen *Text d. Bücher Samuelis*, 1871. Baethgen til Psalmerne, *Jahrb. f. prot. Theol.* 1882. Merx smst. 1883. 65 ff.; desuden mangfoldige spredte Bemærkninger i forskellige Tidsskrifter og i Lagardes Værker.

Form. cons. Helvet. Can. III: *Eorum proinde sententiam probare neutiquam possumus, qui lectionem, quam Hebraicus Codex exhibet, humano tantum arbitrio constitutam esse definiunt, quique lectionem Hebraicam, quam minus commodam judicant, configere, eamque ex LXX seniorum aliorumque versionibus Graecis, Codice Samaritano, Targumim Chaldaicis, vel aliunde etiam, imo quandoque ex sola ratione emendare religioni neutiquam ducunt, neque adeo aliam lectionem authenticam, quam quae ex collatis inter se editionibus, ipsiusque etiam Hebraici codicis, quem variis modis corruptum esse dictitant, adhibita circa lectiones variantes humani iudicii xqíœœ, erui possit, agnoscunt.*

Eksempler paa Dubletter i det gamle Testamente, af hvilke den enes Tekst er urigtig: Gen. 10, 4 דודנים, 1 Kr. 1, 7 דודנים — Gen. 36, 23 עלון, 1 Kr. 1, 40 עלון — Dm. 7, 22, צרדה 1 Kg. 11, 26 צרדה — 2 Sm. 23, 27 נובני 1 Kr. 11, 29 סבני — 2 Sm. 23, 13 קציר 1 Kr. 11, 15 הצר — 2 Sm. 22, 11 וירא Ps. 18, 11 וירא osv.

Eksempler paa Steder, der af logiske Grunde umulig kunne være rigtige: Jos. 15, 32. 36. 19, 6. 15. 38. 21, 36 f., hvor Tallet ved Foden af de anførte Navne ikke svarer til det virkelig nævnte Antal Byer; Jer. 27, 1, hvor der ifølge 27, 3 og 28, 1 skal staa Zidkijja for Jojakim. Af sproglige Grunde er נה Hez. 47, 13 at rette til זה.

Allerede de almindelig brugte Bibeloversættelser kunne ogsaa ellers undertiden slaaende røbe, at den benyttede Tekst er urigtig s. f. Eks. Præd. 2, 25: ti hvo kunde æde, og hvo kunde skynde sig mere dermed end jeg? (istedetfor: ti hvo kan spise og nyde uafhængig af ham, nemlig af Gud) eller 2 Sm. 23, 18 f.: Abishaj var navnkundig blandt de Tre. Var han ikke herligere end de Tre? og han var deres Øverste; men han naaede ikke de Tre (for de to første „Tre“ maa læses „Tredive“).

a. Vocalisationen af den gammeltestamentlige Tekst.

90. Naar Talen er om Tekstens Indhold og Mening ere de Forskjelligheder, som de gammeltestamentlige Haandskrifter og Massoraen frembyde med Hensyn til Vocalisationen, af forsvindende Betydning. Saa vidtgaaende Differenser som Hos. 10, 9 הָטָאָה og הָטָאָה; Dm. 20, 48 מָתָם og מָתָם; Ps. 75, 7 מְדַבֵּר og מְדַבֵּר; Præd. 2, 7 מְקַנֶּה og מְקַנֶּה; Hab. 3, 9 אָמַר og (i Cod. Babyl.) אָמַר ere allerede sjældne, og selv de ere uden stor Indflydelse paa Forstaaelsen.

Betydeligere bliver derimod Forskjellen, naar man sammenligner den massoretiske Vocalisation med de ældre Oversættelsers. Der opstaar derfor det Spørgsmaal, hvilken af disse forskjellige Vocalisationer der har den største Værd, et Spørgsmaal, der i Reglen ikke er

vanskeligt at løse, da vi i selve Tekstsammenhængen besidde et Middel til at træffe et Valg mellem de Muligheder, som den uvocaliserede Tekst frembyder. Saa længe nu Talen er om de forskjellige Vocalisationer som Helheder, vil Ingen tænke paa at benegte, at den i den massoretiske Punctuation nedlagte Forstaaelse af Teksten langt overgaar de afvigende Opfattelser, som de gamle Tekstvidner repræsenterer. Ingen af de gamle Vertenter, med Undtagelse af dem, der netop øse af den genuine jødiske Overlevering, have besiddet et saa nøje Indblik i Tekstindholdet og forstaaet det i den Grad til de mindste Enkeltheder som den traditionelle Læsning, der har faaet sit Udtryk i det massoretiske Punctations-system, og den Taknemlighedsgjeld, hvori vi staa til den vedtagne Vocalisation og Accentuation, er i Sandhed uberegnelig. Men ikke destomindre tør det ikke overses, at den af Massoreterne udtrykte Opfattelse er historisk formidlet og at den hænger uopløselig sammen med den jødiske Exegeses Historie i det Hele, saa at Muligheden af, at den i enkelte Tilfælde kan gjengive en senere udviklet Opfattelse istedetfor den oprindelige, intetsteds bør tabes af Syne. Benyttelsen af den massoretiske Overlevering maa derfor bestandig staa i Vekselforhold til en kritisk Prøvelse, der vel i de allerfleste Tilfælde vil tjene til at godtgjøre den overleverede Forstaaelses Rigtighed, men som alligevel selv paa saadanne Steder vil vise sig rigelig at lønne det anvendte Arbejde.

Vi indskrænke os til som Eksempler paa Forskjellen mellem Massoreternes og de gamle Versioners Vocalisation at anføre nogle af de mest bekendte Tilfælde; saaledes Gen. 47, 31 מִשָּׁה LXX Syr. מִשָּׁה; 49, 10 שָׁלֹה LXX, Aq. Sym. Targ. bab. og jer. Syr. שָׁלֹה; Jes. 7, 11 שָׁאֵלָה Aq. Sym. Theod. Hier. שָׁאֵלָה; Hos. 9, 12 בָּשָׂרִי LXX, Theod.

בְּשָׁרִי; Ps. 2, 9 הָרִיעַ LXX Hier. Syr. הָרִיעַ; 10, 17 בָּרִין LXX Syr. Symm. הָרִין; 11, 3 הָשָׁחַת LXX Syr. הָשָׁחַת; 15, 4 לְהָרֵעַ LXX Syr. לְהָרֵעַ; 92, 11 בְּלִהִי LXX Symm. Hier. בְּלִהִי; Ordsp. 3, 12 וְכָאֵב LXX וְכָאֵב osv. — Smlgn. Cappell. Crit. sacra Lb. IV Cp. 2 Lb. V Cap. 2. 4. 8. Et oplysende Billede af Forholdet mellem disse Vocalisationer giver Baethgens § 89 omtalte tekstkritiske Studier til Psalmerne.

Træffende bemærker Wellhausen (i Bleeks Einleitung 616): Als Bild der Sprache ist die Punctuation für uns unabänderlich (smlgn. ovenfor § 88); als Commentar, sofern sie die seit der christlichen Ära traditionelle Auffassung des Sinnes einer bestimmten Stelle wiedergiebt, ist sie, wenn auch keineswegs unabänderlich, doch wenigstens das unvergleichlich werthvollste Hülfsmittel des Verständnisses.

91. Rigtigst opfatter man Forholdet ved bestandig at betragte Vocalisationen som Udtryk for en Læsning (*Qre* § 33) af Consonantteksten, hvis Forhold til *Ktib* nærmere bliver at overveje. Naar Fortolkerne i Reglen, og efter det tidligere udviklede med Rette, ere tilbøjelige til at give *Ktib* Fortrinet for *Qre* paa Steder, hvor Massora udtrykkelig angiver Læsningens Afvigelse fra den skrevne Tekst, saa maa det erindres, at der ogsaa kan være Tale om et senere fremkommet *Qre* paa Steder, hvor det ikke er umiddelbart synligt, da det ikke forudsætter andre Consonanter end de overleverede. Og i Virkeligheden kan der paavises enkelte Tilfælde, hvor de historiske Factorer, som vi kjende fra det specielle *Qre* (§ 33), ogsaa gøre sig gjeldende i den umiddelbare Læsning af Consonantteksten, f. Eks. den senere Tids Ængstelse overfor Antropomorfismer eller andre dogmatisk anstødelige Udtryk, eller Indlægninger af senere Forestillinger og Ideer. Andre Steder er der ikke Tale om særegne Fortolkningsprinciper eller Allusioner til den jødiske Dogmatiks Indhold, men dog kan en anden

Opfattelse af Teksten frembyde sig som mere naturlig end den massoretiske, hvorved nu og da de gamle Oversættelser kunne afgive en brugelig Vejledning.

Noget lignende gjælder ogsaa om Massoreternes diakritiske Tegn f. Eks. deres Diffentiering af ש (§ 77) og om deres Accentuation og Verseinddeling, der vel i Reglen røbe det fineste Indblik i Tekstens Tanke og Ordenes Stilling i Sammenhængens Helhed, men som dog enkelte Gange kunne ombyttes med en rigtigere, eller vel endog skyldes udenfor Teksten liggende Factorer.

Smlgn. Geiger, Urschrift u. Übersetzungen der Bibel. 1857. 175 f. 337 ff.

Eksempler paa en rimeligvis tendentiøs Vocalisation: Præd. 3, 21: hvo kjender Menneskenes Aand הָעוֹלָה som stiger op? istedetfor det intenderede og af Oversætterne forudsatte הָעוֹלָה (om den stiger opad?); Jer. 34, 18 לִפְנֵי, Aq. vistnok oprindeligere לִפְנֵי; Jes. 1. 12. Ex. 34, 24; Dt. 31, 11 לְרִאֵת istedetfor det af Constructionen krævede לְרִאֵת (skue Gud); Ps. 90, 2 הַחוּלָל (d. e. 3. fem. smlgn. Syr.) istedetfor det nærmere liggende הַחוּלָל (der kunde synes at forudsætte et חוּלָל om Gud); Jes. 7, 11 שְׁאֵלָה for שְׁאֵלָה (for at afværge Tanken om Besværgelsen af de Døde) o. l. — Eksempler paa dogmatiske Allusioner: Ps. 91, 6 גִּשּׁוּר (smlgn. שְׁדִים) for גִּשּׁוּר. — Eksempler paa en mindre naturlig Vocalisation: Mal. 2, 3 זָרַע bedre LXX, Aq. Hier. זָרַע; Zak. 9, 8 וְיִשְׁכַּל וְיִשְׁכַּל bedre LXX וְיִשְׁכַּל; 1 Sm. 18, 11 וְיִשְׁכַּל bedre LXX וְיִשְׁכַּל; Saadanne Vocalisationer kunne undertiden skyldes misforstaaede Vocalbogstaver (§ 79) f. Eks. שְׁאֵלָה l. שְׁאֵלָה af שְׁאֵלָה Am. 2, 7. Ps. 56, 2. 57, 4. לָאֵט l. לָאֵט 2 Sm. 19, 4 (smlgn. Ps. 22, 17). — Hez. 27, 11 er ikke mindre et *Qre* end Formen Ps. 10, 8; l. חֵלֶךְ d. e. Kilikien. ש er urigtig differentieret Præd. 3, 17 (l. שָׁם) l. 9, 17 (l. יִשְׁרָאֵל Lagarde).

Det mærkeligste Eksempel paa en tendentiøs Accentuation er vistnok Jes. 9, 5, hvor „Underfuld Forsøger,

vældige Gud“ er overført fra Messias til Gud. — Til Jes. 45, 1 smlgn. Grätz, Monatschrift 1874. 45. — En spillende tendentios Fordeling af Ordene omtales b. Berach. 4^b, hvorefter man i Palæstina læste Am. 5, 2 som: falden er hun, ikke skal hun mere [falde;] rejs dig Israels Jomfru! — Af mindre Betydning ere Jes. 5, 30 og 1, 9 (b. Berach. 19^a).

Verseinddelingen kan utvivlsomt forbedres Ps. 95, 7 (hvor de 4 sidste Ord høre til v. 8); Ps. 42, 6 f. 17, 3 f. 22, 31 f. Smlgn. § 84.

b. Consonantteksten.

92. Det er allerede omtalt § 89, at de hebraiske Haandskrifter, ligesom ogsaa Massora, indeholde saa godt som en eneste Tekstform, idet de forekommende Varianter ere af forsvindende Betydning og i Reglen uden Indflydelse paa Meningen. Den overvejende Plads blandt Varianterne indtages af Afvigelser med Hensyn til *scriptio plena* og *defectiva*, hvad der finder sin Forklaring i det § 79 udviklede. Dertil kommer en Række Forskjelligheder, der bero paa Forvekslinger af enkelte hinanden lignende Bogstaver som ד og ר, כ og ב, ו og י o. l.; endvidere Ombytninger af synonyme Udtryk, især under Paavirkning af Parallelsteder, og endelig Afvigelser med Hensyn til *Qre* og *Ktib*, hvad der danner den væsentlige Forskjel mellem de palæstinensiske og babylonske Haandskrifter. Kun ét saadant Tilfælde er af mere indgribende Betydning, nemlig at Babylonerne ikke blot, som Palæstinenserne, have det bekjendte *Qre* אִי־אֵל i Pentateuchen, men ogsaa i andre Skrifter, hvad ikke er uden Interesse for de pentateuchkritiske Undersøgelser.

Eksempler paa Varianter i Haandskrifter, foruden de tallose Afvigelser i Brugen af Vocalbogstaverne eller Tilsætninger af et „og“, Ombytninger af אֵל og אֱל o. l.: Ps. 102, 4 כַּעֲשֵׂן og בַּעֲשֵׂן; Jes. 2, 6 בִּילְדִי og בִּילְדִי; 15 2 גִּדְוֵהָ og גִּדְוֵהָ; Jer. 18, 4 כַּחֲמֵר og כַּחֲמֵר; Ps. 9, 7 נַחֲשֵׁת og נַחֲשֵׁת; 18, 43 אֲדִיקָם og אֲדִיקָם; 97, 11

זֶרַח og זֶרַח; Præd. 2, 25 מִמְּנִי og מִמְּנִי; Hag. 2, 10 אֵל og אֵל (Cod. Hillel. § 30) פִּי־יָד. Ps. 102, 13 וּזְכֹרְךָ og וּזְכֹרְךָ (smlgn. Klag. 5, 19); Ps. 101, 2 אֲשַׁכִּילֶךָ og אֲשַׁכִּילֶךָ (smlgn. 32, 8). — Zef. 3, 18 עֲלֶיהָ Cod. Bab. אֵלֶיךָ; Zak. 14, 18 אֲתִּידְגְּנֶיהָ Cod. Bab. אֲתִּידְגְּנֶיהָ; Zak. 14, 4 Cod. Bab. מַגְלֵר *Qre* בִּי־הוּא; Nah. 2, 6 Cod. Bab. mangler *Qre* בְּהִלְכֶתָם; Zef. 2, 7 Cod. Bab. *Ktib* בְּנִי *Qre* בִּיה. Til Hosea, Joel og Jona smlgn. Ginsburg i Transact. of Soc. Bibl. Arch. V.

Ang. *Qre* אִי־אֵל udenfor Pentateuchen s. Geiger, Ur-schrift 236. Delitzsch benægter (Ztschr. f. kirchl. Wiss. 1880. 393), at Babylonerne kjende andre Tilfælde af *Qre* אִי־אֵל end 1 Kg. 17, 15. Jes. 30, 33. Ij. 31, 11; men i hans og Baers Udgave af Hezechiël (1884) anføres p. 108 ff. en Række Steder, hvor Cod. Bab. har denne Læsemaade, s. Hez. 1, 13. 11, 7. 14, 17. 16, 46. 48. 18, 20. 21, 19. 26, 17. 30, 18. 32, 16. Altsaa kan den af Geiger fremhævede Kjendsgjerning ikke drages i Tvivl.

93. Den fastslaaede Tekstform, som Haandskrifterne og Massora indeholde, kunne vi forfølge endnu længere tilbage. Saaledes give Citaterne i Talmud os næsten ganske den nuværende Tekst, navnlig naar man erindrer, at de faa Afvigelser for en Del kunne skyldes, at Bibelstederne anføres efter Hukommelsen (§ 36). Ogsaa de efterkristelige Oversættelser, nemlig de tre Grækere (§ 51 ff.), Targumerne og Hieronymus, vise i alt væsentligt tilbage til den os bekjendte Tekst, og indeholde i Reglen ikke flere eller betydningsfuldere Afvigelser end de bevarede Haandskrifter (§ 92), om der end hist og her kan findes en værdifuld Læsemaade, der fortjener Fortrinet for den af de umiddelbare Vidner repræsenterede. Hvad den syriske Oversættelse angaar, kan dens Vidnesbyrd om en anden Tekst ifølge § 70 i Reglen ikke komme i Betragtning, forsaavidt den stemmer med den alexandrinske Oversættelse, da der altid er Mulighed for, at den kun er en Fordobling af Septuaginta; desuden maa flere af de syriske Oversætteres Tilbøjelighed til at gjengive Tekstens

Ord ved ligelydende, men i Betydningen ofte grundforskjellige syriske Ord tages med i Beregningen, for at saadanne Oversættelser ikke med Urette skulle blive betragtede som Beviser for en anden Tekstform.

Smlgn. Cappellus, *Critica sacra*, Lib. V cap. 2. 5. 6. 9-11. Nowack, *Die Bedeutung des Hier. f. d. alttest. Textkritik* 23 ff. Baethgen i *Jahrb. f. prot. Theol.* 1882.

Eksempler paa Afvigelser i de efterkristelige Oversættelser: Ps. 54, 5 זרים Trg. זרים; Hez. 27, 11 גמרים Trg. (smlgn. Aq.) גמרים; Ps. 110, 3 בהדרו Sym. Hier. בהדרו; Ps. 11, 1 הדרו alle Versioner med LXX קמו; Hab. 2, 17 M. T. og Hier. יהיה LXX Syr. Trg. יהיה; Hos. 5, 11 M. T. Hier. צו LXX Syr. Trg. שו; Zef. 3, 18 היה LXX Trg. הו; Hos. 6, 5 M. T. Hier. משפטיו אור LXX Syr. Trg. משפטיו כאור; Jer. 25, 38 חרון LXX Trg. חרב; Am. 5. 26, M. T. Trg. Theod. Symm. Hier. מלככם LXX Aq. מלכם; Ps. 22, 17 כארי LXX Syr. Aq. (smlgn. Trg.) כארו.

Efter det § 60 udviklede er der Mulighed for, at Targumerne paa enkelte Steder ikke vidne om en senere, efterkristelig Tekst, men vise tilbage til ligesaa gamle Tider som LXX; disse Steder lade sig imidlertid i Reglen ikke paavise med Bestemthed.

94. De foregaaende Vidner have ført os til den nærmeste Tid efter Kristus. Gaa vi derimod ved Septuagintas Hjælp tilbage til Tiden før Kristus, viser der sig et andet Forhold. Vi træffe nemlig i den alexandrinske Oversættelse, forsaavidt vi formaa at fremstille den i dens oprindelige Skikkelse, ikke faa Vidnesbyrd om en fra den vedtagne temmelig forskjellig Tekstform, der ikke blot frembyder Afvigelser i mange Enkeltheder, men undertiden, som ved Jeremja og Ordsprogene, antager Characteren af en hel anden Recension. At vi nu i disse Forskjelligheder ikke have Vidnesbyrd om en ved individuel Vilkaarlighed omdannet Tekst, men at den alexandrinske Tekst har sluttet sig til almindelig udbredte og benyttede Tekstformer i den forkristelige Tid, kunne vi paavise ved et af de gammeltestamentlige

Skrifter, nemlig ved Pentateuchen. Her stadfæstes nemlig A. T. paa talrige Steder af saadanne gamle Vidner som den samaritanske Pentateuch (§ 29), de ældste Bestanddele af de palæstinensiske Toratargumer (§ 64), de tidligste Midrashværker, og, navnlig for de kronologiske Angivelser Vedkommende, af den saakaldte Jubelaarbog, (§ 13), der skriver sig fra Tiden før Kristus. Det er derfor indlysende, at Forholdet mellem A. T. og den efterkristelige Tekst maa komme til at udgjøre et af de vigtigste Capitler i den gammeltestamentlige Teksthistorie, og at de tekstkritiske Undersøgelser for det gamle Testaments Vedkommende væsentlig vil komme til at bestaa i en Afvejen af den vedtagne og den alexandrinske Læsemaades Krav paa at betragtes som den oprindelige.

Smlgn. de § 41 og 89 anførte Skrifter. — Medens det tidligere navnlig var Katholikerne, der foretrak LXX fremfor M. T., har A. T. i den nyere gammeltestamentlige Tekstkritik faaet en stedse voksende Betydning. Mærkelig er Zwinglis stærke Fremhæven af de alexandrinske Læsemaaders Værd: *Infiniti sunt loci, quibus manifeste deprehenditur LXX et aliter et melius tum legisse tum distinxisse, quam Rabbini postea vel legerint vel distinxerint* (Opera ed. Schuler et Schultheiss V p. 555-59).

Om Overensstemmelsen mellem LXX og Samaritanerne s. Londoner Polyglott. VI p. 19. Morinus, *Exercitationes ecclesiasticæ in utrumque Samaritanorum Pent.* Par. 1631. Cappellus, *Crit. sacr.* Lib. III c. 20. Videre Litteratur hos de Wette-Schrader, p. 205.

Ang. Jubelaarbogen s. Dillmann i *Ewalds Jahrb. f. d. bibl. Wiss.* II-III og *Prot. Realenc.* 2. Udg. XII 364 f. samt hans Beiträge aus dem Buche der Jubiläen zur Kritik d. Pentateuchtextes (Berlineracademiets Sitzungsberichte 1883. p. 324 ff.); ogsaa Beer, *Das Buch der Jubiläen und sein Verhältniss zu den Midraschim.* Lpz. 1856.

95. At de alexandrinske Læsemaader paa et temmelig stort Antal Steder fortjene Fortrinet og maa betragtes som Vidnesbyrd om en oprindeligere Tekstform, er aldeles

utvivlsomt. Navnlig ved enkelte Skrifter, først og fremmest Samuelsbogen, derefter ogsaa Hezechiël, kan den massoretiske Tekst modtage ikke ubetydelige Forbedringer i mange Enkeltheder ved at sammenlignes med A. T. En methodisk Anvendelse af LXX er derfor en uundværlig tekstkritisk Proces, som lønner sig rigelig og som ingen Exeget bør unddrage sig. Selvfølgelig hæmmes denne Proces endnu betydelig ved den Forfatning, hvori den alexandrinske Tekst selv befinder sig, og der kan ikke anvendes Forsigtighed nok ved Anvendelsen af dette Tekstvidne, der paa Grund af sin middelbare Natur let kan føre til store Misgreb. Navnlig maa man vogte sig for den Fare, der ligger i den alexandrinske Oversættelses hyppige Dubletter eller Dobbeltgjængivelser af den samme hebraiske Tekst, som mange Tekstkritikere ere blevne vildledte ved. Et af de interessanteste Eksempler derpaa er Codex Alexandr. til Jes. 9, 5, som foruden den oprindelige Septuaginta-oversættelse καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος ἔξω γὰρ εἰρήνην ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας indeholder en anden Oversættelse af de samme hebraiske Ord, som allerede Origenes kjender: θαυμαστὸς σύμβουλος θεὸς ἰσχυρὸς ἐξουσιαστὴς ἄρχων εἰρήνης πατήρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Men ikke destomindre vil en fortsat Tekst-kritik, der støtter sig til stedse nøjagtigere og sikrere Undersøgelser af de enkelte Bøgers Natur i den alexandrinske Oversættelse, føre til betydelige og tilforladelige Resultater, som ville bringe os ikke lidet nærmere til den oprindelige Teksts Skikkelse i alle dens Enkeltheder.

Men lige saa frugtbar som en Sammenligning med A. T. er for den gammeltestamentlige Tekstkritik, ligesaa sikkert er det, at der findes et langt større Antal Steder, hvor den af de alexandrinske Oversættere benyttede Tekst afviger fra M. T., og hvor dog denne sidste ubetinget

har Forrangen for den alexandrinske. Det besynderligste er, at dette navnlig finder Steder paa de Punkter, hvor den alexandrinske Oversættelse synes at faa en afgjørende Stadfæstelse ved de andre forkristelige Tekstvidners Samstemmen, altsaa ved Pentateuchen (§ 94). Det er nemlig nu et fra alle Sider anerkjendt Resultat, at de fleste af de Læsemaader, hvor LXX og Samaritaneren stemme sammen imod M. T., alligevel ikke kunne maale sig med de massoretiske Læsemaader, saa at vi altsaa fra Tiden før Kristus have Vidnesbyrd om en dengang meget udbredt Tekstform, der dog var af ringere Art og som senere er blevet fortrængt af en oprindeligere og renere. Har dette fundet Sted ved Loven, Skriftens Allerhelligste, saa har det uden Tvivl i endnu højere Grad været Tilfældet ved de andre Skrifter, og der er saaledes al Grund til at benytte den alexandrinske Tekst med stor Forsigtighed og kun fortrække den, hvor indre Grunde overbevisende tale for dens Oprindelighed. Særlig fortjener det at bemærkes, at den selvstændige alexandrinske Recension af Jeremja og Ordsprogene, hvor Tekststykkerne forekomme i en anden Orden end i M. T., og hvor meget er tilføjet og meget udeladt, ingenlunde er at foretrække for den nugældende Recension.

Eksempler paa Steder, hvor A. T. er at foretrække for M. T.: 1 Sm. 9, 25 f. וידבר עם וירבו LXX „de redte ham et Leje“; וישכמו A. T. וישכב („og han sov“); 2 Sm. 23, 8 ישבבשבת A. T. ושבבשה; 2 Sm. 24, 6 החתים חרשי A. T. החתים קרשה (en Læsemaade af stor Vigtighed, da det hettitiske Kadesh ellers ikke forekommer i det g. T.) smlg. videre det § 89 nævnte Skrift af Wellhausen; Jer. 11, 15 אהם הפשה LXX את-מה-משא A. T. הפקרים; 23, 33 יספרו A. T. פני ואליהו; Ps. 42, 6 f. יספרו A. T. פני ואליהו; 69, 27 רכבה A. T. ונאריך LXX יראוך; Nah. 3, 14 רבקה LXX רבקה; Zef. 3, 17 יהוש A. T. יהוש; Ij. 14, 16 השמור A. T. תעבור; dertil flere af de § 93 anførte Steder. —

I andre Tilfælde giver A. T. ialtfald Anledning til frugtbar Overvejelse f. Eks. Jes. 53, 8. Hez. 41, 1. Zak. 6, 13. Ps. 16, 2.

Om Forholdet mellem den alexandrinske Tekst og de andre forkristelige Vidners s. Geiger, Urschrift, 8-19. 99 ff. Nachgel. Schr. IV 54 ff. Nöldeke, Alttest. Literatur 42. 240. Dillmann i Protest. Realenc. 2. Udg. II 386. — At de alexandrinske Jøder ikke have benyttet et samaritansk Exemplar af Loven, er indlysende; men ligesaa umuligt er det, at Samaritanerne senere skulde have ændret deres Tekst ved Tilbageoversættelse fra LXX, saa meget mere som saa godt som ingen af disse Ændringer havde Betydning for deres Tendenser. Følgelig kan der ikke være Tale om nogen direkte Afhængighed mellem disse Vidner.

Om LXX til Jeremja s. især Grafs Commentar; til Ordsprogene smlgn. Delitzsch, Salomonisches Spruchbuch p. 38 ff.

96. Uagtet Sammenligningen med den af de gamle Oversættere, navnlig Septuaginta, benyttede Tekstform udgjør en af de væsentligste Opgaver for den gammeltestamentlige Tekstkritik, kan denne dog ikke betragte sit Arbejde som absolut fuldført dermed. Den alexandrinske Oversættelse fører os kun tilbage til det tredie forkristelige Hundredeaar, altsaa til en Tid, der endnu er skilt fra de gammeltestamentlige Forfatters ved et større Mellemrum. Tilstedeværelsen af Tekstfejl i de følgende Tidens Tekst nøder os til principielt ogsaa at anerkjende Muligheden af Tekstfejl i den forudgaaende Periode, fra hvilken der ikke er bevaret os noget selvstændigt Tekstvidne, og det er derfor ugjortligt fuldstændigt at udelukke Conjecturalkritiken fra de gammeltestamentlige Tekstundersøgelser. Selv om vi her nærme os til et Gebet, hvor der er Fare for den største Vilkaarlighed, og hvor kun yderst faa Lærde ere kaldede Arbejdere, saa er der dog allerede fremkommet flere Forslag til Tekstforbedringer, der ikke støtte sig til objective Vidnesbyrd og som dog ere saa slaaende og

indlysende, at de efterhaanden have vundet flere og flere Tilhængere og mistet en stor Del af deres hypothetiske Character. Navnlig maa det erindres, at der i det gamle Testamente selv findes en Del sikre Holdpunkter, som anvendte med Varsomhed kunne give flere Tekstforbedringer et objectivt Grundlag, f. Eks. den digteriske Parallelisme, en gennemført Rytme, den alfabetiske Form og fremfor alt parallele Afsnit paa andre Steder i det gamle Testamente (§ 73). Hvor meget man derfor maa afvise en saa afskrækkende Skepticisme og en saa utøjlet Vilkaarlighed som den, der f. Eks. hersker i Grätz' exegetiske Arbejder, saa har dog den gammeltestamentlige Conjecturalkritik sin uafviselige Berettigelse, og de paa dette Gebet allerede vundne Resultater indeholde en Sikkerhed for, at man ogsaa i Fremtiden ad denne Vej vil kunne trænge nærmere tilbage til den oprindelige Tekstform og saaledes opfylde en Pligt, som uimodsigelig paahviler Exegesen overfor de gammeltestamentlige Forfattere.

Flere af de foreslaaede Rettelser ere ustridig at betragte som Velgjerninger mod Teksten og desuden saa overbevisende, at det vilde være uforsvarlig uden videre at forkaste dem. Saaledes Ps. 22, 30 לֹא אֵל לִי uden følgende ו („kun ham skulle de tilbede“) for אֵל לִי („de spise og tilbede“); Jer. 15, 10 כְּלֵהם קַלְלוּני og det for Bedømmelsen af Davids Character vigtige הִצְבִּיר („David førte Ammoniterne ud, anbragte dem ved Savene og lod dem arbejde ved Teglværkerne“) for הִצְבִּיר 2 Sm. 12, 31. — Parallelstedet 2 Sm. 22, 5 lærer, at der Ps. 18, 4 skal læses מְשַׁבֵּר for חֲבָלִי; den digteriske Parallelisme taler Ps. 10, 6 for אֲשֶׁרִי og Ij. 10, 15 for הָיָה לִי; den herskende Rytme i Psalmerne 92 ff. fører Ps. 93, 4 til אֶרֶץ מְשַׁבֵּר for אֶרֶץ מְשַׁבֵּר. Den alfabetiske Form viser, at הָיָה Ps. 9, 7 med et udfaldet Ord skal høre til v. 8. Modsetningen til אֶרֶץ Jes. 3, 11 leder v. 10 til אֶרֶץ for אֶרֶץ; Parallelismen mellem Jes. 8, 12 og 13 til קֶשֶׁר for קֶשֶׁר osv.

97. En væsentlig Betingelse for, at Tekstkritiken kan frigjøres for sin vilkaarlige, umethodiske Character er, at den skaffer sig et sikkert Indblik i de forekommende Tekstfejls Natur og Art. Navnlige drejer det sig ved det gamle Testamente om det Spørgsmaal, hvorvidt Teksten med Forsæt er blevet ændret, eller om Tekstfejlene ere af ren ubevidst og uvilkaarlig Art. Beskyldningen mod Jøderne for at have forvandsket deres hellige Tekster er meget gammel. De Kirkefædre, der vare afhængige af LXX, maatte naturlig ved Uoverensstemmelser mellem denne og Jødernes Tekst ledes til en saadan Antagelse, og selv Hieronymus, den ellers ihærdige Forkjemper for »den hebraiske Sandhed«, udtaler sig et enkelt Sted i samme Retning. I Middelalderen gjentoges disse Beskyldninger oftere, f. Eks. af Raimund Martin, og senere fremsattes de med stor Energi af antiprotestantiske Kritikere som Morinus; ja selv i nyere Tid har Lagarde udtalt den Formodning, at de kronologiske Angivelser i Genesis ere forfalskede af Jøderne i modkristelig Interesse.

Disse Beskyldninger have imidlertid ved nærmere Prøvelse stedse vist sig at være ganske ugrundede. Derimod er Spørgsmaalet om Tilstedeværelsen af tendentiøse Ændringer i det gamle Testamente i nyere Tid dukket op i en ny Skikkelse, hvortil et Skrift af den jødiske Lærde Abrah. Geiger har givet Anledningen. Geiger, til hvem bl. a. Dozy og N. Brüll have sluttet sig; fremsatte nemlig den Paastand, at der i den foreliggende Tekst findes en stor Mængde bevidste Ændringer, der skyldes den senere Tids religiøse Ængstelighed og dogmatiske Forestillinger, som følte Anstød ved Indholdet af den oprindelige Tekst og derfor ændrede den i en Slags apologetisk Hensigt.

At denne Opfattelse ikke er helt ugrundet, er uimodsigeligt. Den samme religiøse Sky, som kan paavises i alle de gamle Oversættelser og som ogsaa gjør sig gjældende i flere af de traditionelle Læsninger af Teksten (*Qre* § 33. 91), har virkelig bragt Jøderne til undertiden at forandre selve Consonantteksten for saaledes at bortrydde den Fare, som denne indeholdt for ubefæstede Gemytter. En Erindring om disse Ændringer bevarede den jødiske Overlevering selv i Sammenstillingen af de saakaldte *Tikkune Soferim*, der ere omtalte § 34. Uagtet flere af de under dette Navn samlede Tilfælde ere usikre og enkelte endog ligefrem urigtige, saa indeholdes der dog ved nogle af dem en fuldstændig rigtig Tradition f. Eks. Ij. 7, 20, hvor LXX endnu har det rigtige עֵלִי; 1 Sm. 3, 13 (hvor der imidlertid ikke skal læses לִי, men לִלְרִי s. LXX); Zak. 2, 8 (smlgn. Dt. 32, 10 og dertil LXX), Hab. 1, 12. Hez. 8, 17. Klages. 3, 20. Nm. 11, 15. Derimod mangler den nævnte Tradition flere virkelige Tilfælde, hvor Jøderne senere af religiøse Grunde have ændret den oprindelige Tekstform. Det interessanteste af disse er Forandringen af *Ba'al* til *Boshet* i nogle Egennavne. Det var i den ældre israelitiske Tid (formodenlig lige ned til Elijas Dage) almindeligt at bruge det i og for sig ubestemte Ord בֶּשֶׁט »Herre« om Israels Gud, ligesom man senere vedblivende anvendte det enstyldige *Adon* om ham. Denne Sprogbrug gav sig ogsaa Udtryk ved, at mange ældre israelitiske Egennavne sammensattes med *Ba'al*, saa at vi mellem Sauls Sønner træffe en *Ishba'al* 1 Kr. 8, 33, mellem Davids en *Ba'aljada* 1 Kr. 14, 7, og som Søn af Jonatan en *Meribba'al* 1 Kr. 8, 34. Men senere, da Navnet *Ba'al* var blevet et Symbol paa det kanaanæiske Hedenskab, voldte disse Navne Anstød og under Paavirkning af Hos. 2, 18. 20 begyndte man derfor i de mere læste og benyttede Bøger at ændre

dem. Tillige viste man da sin Sympathi eller Antipathi ved den Maade, hvorpaa Forandringen foretoges. Davids Søn *Ba'aljada* blev til *Eljada* 2 Sm. 5, 16, medens man ved Sauls Slægt i Overensstemmelse med Hos. 9, 10 satte בִּשְׁתָּה »Skjendsel« istedetfor *Ba'al* (smlgn. 1 Kg. 18, 19. 25 LXX), og saaledes frembragte de nu bekendte Navne *Ishboshet* 2 Sm. 2 ff. og *Mefiboshet*, 2 Sm. 9, 6. Foruden denne Ændring, som Krønikernes Bog, hvor Navnene ere blevne uforandrede, tillader os at erkjende, findes der endnu nogle enkelte Tilfælde, som ikke opføres blandt *Tikkune Soferim*, og hvor man efter al Sandsynlighed har omformet Teksten af lignende Bevæggrunde. Men bortset fra disse temmelig begrænsede og let gjennemskuelige Steder, beror Geigers hele Anskuelse paa en colossal Overdrivelse og en næsten til Monomani grændsende Iver efter at opspore tendentiose Forandringer af den oprindelige Tekst. Og ligesom Tilfældene ere begrænsede i Antal, saaledes er ogsaa den Tid, hvori de kunne være fremkomne, stærkt begrændset. Det viser de tendentiose *Qarjan*, hvor man for at undgaa Tekstens Anstød læste anderledes end der er skrevet, og som kunne forfølges meget langt tilbage (§ 33): paa den Tid, da disse Læsninger opstod, betragtedes nemlig Teksten allerede som saa urørlig, at man ikke vovede at ændre den, selv paa de Steder, hvor dens Indhold voldte den senere Tids religiøse Bevidsthed store Vanskeligheder.

Hieronymus til Gal. 3, 13: Ex quo mihi videtur aut veteres Hebraeorum libros aliter habuisse, quam nunc habent, aut Apostolum sensum scripturarum posuisse, non verba, aut quod magis est aestimandum, post passionem Christi et in Hebraeis et in nostris codicibus ab aliquo Dei nomen appositum, ut infamiam nobis inureret, qui in Christum maledictum a Deo credimus. Smlgn. til v. 10.

Raimund Mart. Pugio fidei (ed. 1687) 695 ff. Morinus, Exercitationes biblicae p. 7-19.

Lagarde, Materialien zur Kritik u. Geschichte des Pentateuchs 1867 I Indl. Derimod Kuenen i Verslagen en Mededelingen der k. Akademie, Letterkunde II 3 1873 Amsterdam (De stamboom van den masoretischen tekst des Ouden Test.: oversat paa Fransk af Carrière: Les origines du texte massorétique. Par. 1875).

Geiger, Urschrift u. Übersetzungen der Bibel, 1857.

Blandt *Tikkune Soferim* ere ligefrem urigtige 2 Sm. 16, 12 בעניי for בעניי (ל. בקניי) og 2 Sm. 20, 1 (med Parallelsteder), hvor אלהיך er et polemisk Sideblik til Efraimiterne.

Ang. *Boshet* for *Ba'al* s. Geiger i Ztschr. d. deutsch. morg. Ges. XVI 730 f. Wellhausen, Text d. B. Sam. XII og 30 f. — En Allusion dertil ere de Steder i LXX, hvor Baal har Hunkjønartikel (smlgn. Rom. 11, 4), idet denne egentlig gjelder et underforstaaet αἰσχύνη; s. Dillmann i Monatsberichte der k. Acad. d. Wiss. zu Berlin 1881.

Til samme Kategori hører sikkert ogsaa Navnet *Izebel*, da זִבְבִל „Gjødning“ vel neppe oprindelig var en Del af den fønikiske Prindsesses Navn; smlgn. Hoffmann i Ztschr. f. alttest. Wiss. 1883. 105. — Endvidere בְּרַךְ יְהוָה for קָלַל smlgn. Ps. 10, 3; Ij. 1, 11. 2, 9. 1 Kg. 21, 10 med Jes. 8, 21. 1 Sm. 3, 13. — Af anden Art er Dm. 18, 30, hvor *Mose* er blevet ændret til *Manasse*, dels for at undgaa den Skygge, der kastes over Moses Slægt, dels for at alludere til Kong Manasse (b. Bab. batr. 109^b); her er nemlig det tilsatte *n* indføjet over de andre Bogstaver (§ 77), og Forandringen saaledes ikke tilhyllet.

De Eksempler paa tendentiose Rettelser, som Wellhausen anfører (Bleek, Einl. 642), ere for en Del usikre, fordi de foregivne Ændringer staa Side om Side med Steder, hvor det anstødelige Ord ikke er rettet. Derimod ere hans Bemærkninger mod Geiger (Tekst d. B. Sam. 32) i høj Grad træffende.

98. Medens de med Hensigt omformede Læsemaader i det gamle Testamente ere meget begrænsede (§ 97), skyldes det langt overvejende Antal Tekstfejl de samme Aarsager, som forekomme ved det ny Testamente og al anden Litteratur, nemlig Afskrivernes Unøjagtighed og

Uforstand. Det gjelder altsaa om at skaffe sig Overblik over disse Fejls Natur, og særlig over dem, der ere ejendommelige for det gamle Testamente, og som den hebraiske Skrift, baade den ældre og den yngre (§ 75 f.), hyppigst har givet Anledning til.

Iøvrig maa det vel erindres, at en Oversigt, som den, der her beskæftiger os, ifølge Sagens Natur kun fremhæver de forekommende Fejl, medens der ingen Anledning er til at omtale alle de Steder, hvor Teksten er rigtig, saa at disse let kunne faa Udseende af at overvejes af de corrumperede Steder. Dette Skin kan kun selve Læsningen af det gamle Testamente overvinde; da vil nemlig det sande Forhold mellem det rigtige og urigtige træde frem, og det vil vise sig, at en besindig Tekstkritik vel kan tjene til i mange Enkeltheder at hjælpe Tanken til en gjenemsigtigere og skønnere Form, men at det væsentlige Indhold af det gamle Testamente i ingen Henseende berøres deraf.

Ensudseende Bogstaver ere blevne forvekslede, hvorpaa der i det foregaaende allerede er givet flere Eksempler. Allerede de gamle vare opmærksomme paa denne Fare, og det paabydes derfor udtrykkelig b. Sabb. 103^b at undgaa Forvekslinger af א og ע, ב og פ, ג og ז, ד og ה (§ 77), ר og ו, en Liste, der iøvrig ingenlunde er udtømmende. Desuden maa de Tilfælde tages i Betænkning, hvor Lighederne mellem de gammelhebraiske Bogstaver have fremkaldt Forvekslinger. Et Eksempel herpaa er Zef. 3, 18, hvor det reciperede נגממוער i den gamle Skrift let kunde opstaa af det oprindelige מויער, som LXX har bevaret.

Man misforstod Abbreviaturer. Navnlig kan det ikke betvivles, at יהוה allerede i gammel Tid undertiden er blevet forkortet til י, som da let kunde overses. Saaledes forudsætter LXX Jer. 25, 37 אף יהוה for אף יהוה, og omvendt har LXX Jon. 1, 9 læst עבר יהוה for det reciperede עברי, og Ps. 16, 3 מהאדיר יהוה for מהאדירי [ה]. Undertiden ere vel ogsaa de grammatiske Endelser blevne udeladte i Skriften,

hvorefter Derenbourg Ps. 147, 17 formoder זמיר לזמיר for זמיר יזמיר. Smlgn. J. D. Michaelis, Orient. u. exeg. Biblioth. 20, 37. Löw, Graph. Requisiten 44-53.

En fremragende Rolle spille de urigtige Ordafdelinger, hvis Mulighed fremgaar af det § 83 bemærkede. Ikke sjelden er et Bogstav løsrevet fra sit Ord og henført til dettes Nabo. Selv den jødiske Tradition noterede efter § 33 nogle saadanne Tilfælde, blandt hvilke 2 Sm. 5, 2. Ij. 38, 12 og Esra 4, 12 ere fuldkommen rigtige. Men Fænomenet forekommer i Virkeligheden langt hyppigere; saaledes paa de allerede omtalte Steder Hos. 6, 5. Jer. 15, 10. 23, 33. Ps. 42, 6 f. og desuden Nah. 1, 12 l. עברו ענתך; Ps. 62, 4 l. גדרה; Gen. 49, 19 f. l. עקבם: אשר; Koh. 7, 27 l. אמר הקהלה osv. Beslægtede hermed ere de Steder, hvor et Bogstav, der slutter et Ord og tillige begynder det næste, fejlagtig kun er skrevet én Gang, f. Eks. 2 Sm. 5, 2 l. אתה ההר Jes. 53, 10 l. החליה Zak. 4, 7 l. אתה ההר; Ps. 42, 2 l. כאילו; 104, 18 l. ההרים; Ij. 33, 17 l. ממשעה; Koh. 2, 24 f. משיאכל osv.; samt de Tilfælde, hvor et Slutnings- eller Begyndelsesbogstav urigtig er blevet fordoblet og henført til Naboen f. Eks. Jer. 6, 20 l. טוב; Nah. 2, 14 l. מלאכך Ps. 22, 31 l. יבא; 91, 4 l. אדיר o. l.

Undertiden skyldes Tektfejl urigtig supplerede Vocalbogstaver (§ 79), f. Eks. 2 Sm. 13, 18, hvor der for מיעולם vistnok maa læses מיעולם. Herhen hører maaske ogsaa det § 92 omtalte Qre יהוה, da den oprindelige Skrivemaade vel var יהוה. Enkelte Steder skyldes Formen en senere, syriacerende Udtale, f. Eks. Ps. 16, 6 נחלת for נחלת.

Eksempler paa Omstilling af Bogstaver: Ps. 18, 46 ויהרגו men 2 Sm. 22 ויהרגו; Ps. 72, 5 ויהרגו. At større Ordgrupper undertiden ere blevne omstillede, viser Jes. 38, 21 f. smlgn. 2 Kg. 20, 7 f. og Ps. 34, hvor v. 16 og 17 maa ombyttes. Ordene ורבריהמלך, 2 Sm. 19, 11 høre i LXX rigtigere til v. 10.

Et Eksempel paa, at den samme Slutning paa to Afsnit har foranlediget det førstes Udeladelse, er Jos. 15, 59; smlgn. LXX.

At et Qre kunde trænge ind i Teksten, viser 1 Sm. 6, 17, og fremgaar desuden af det § 92 bemærkede.

Derimod er Spørgsmaalet om, hvorvidt Randbemærkninger undertiden ere optagne i Teksten, hvad som bekjendt forekommer ved nytestamentlige og andre Haandskrifter, paa

Grund af manglende Beviser endnu omtvistet. Antagelsen deraf ligger dog nær f. Eks. 1 Sm. 9, 9. Jes. 7, 8^b. At Led fra nærstaaende Vers undertiden have indsneget sig i fremmede Vers, viser Ps. 18, 14.

99. Tilbage staar endnu den Opgave at samle alt det i det foregaaende (§ 92 ff.) fremstillede til et bestemt Billede af den gammeltestamentlige Consonantteksts Udviklingshistorie. Det har vist sig, at vi kunne forfølge den nugældende Tekstform tilbage til de første efterkristelige Hundreder, medens vi have sikre Vidnesbyrd for, at der i Tiden før Kristus har været udbredt temmelig varierende Afskrifter af det gamle Testamente, der ved nogle faa Bøger fortjene Fortrinet for den senere brugelige, men ved andre, navnlig ved Pentateuchen (§ 95), have været af en ringere Værdi. Allerede dette lader os formode, at den senere reciperede Teksts Herredømme væsentlig hidrører fra de samme Mænds Bestræbelser, som kort efter Kr. bragte Spørgsmaalet om den gammeltestamentlige Kanons Omfang til endelig Afslutning (§ 6). Nødvendigheden af, at alt hvad der vedrørte Skrifterne, Jødernes egentlige Livskilde efter Jerusalems Fald, var fuldstændig sikret og urokkeligt, medførte ogsaa, at Teksten maatte faa en bestemt vedtaget Form, hvad der navnlig havde sin Betydning i Striden med de af LXX afhængige Kristne. Vises vi saaledes hen til Mænd som R. Akiba og hans samtidige Aandsfæller som dem, der ogsaa have skaffet Jøderne Sikkerhed og Enhed paa dette Punkt, saa stemmer dermed fuldkomment, at vi første Gang træffe denne fastslaaende jødiske Tekstform hos Aquila, der ifølge Traditionen har staaet i Discipel-forhold til R. Akiba eller ialtfald til hans nærmeste Samtidige (§ 52). I hvor høj Grad Jøderne i den følgende Tid følte sig bundne af denne autoriserede Tekst, fremgaar slaaende af, at man ikke turde ændre den,

selv paa Steder, hvor man med god Grund følte sig overbevist om dens Urigtighed, hvad enten nu denne bedre Indsigt skrev sig fra Reflexion eller fra Sammenligning med ældre, delvis oprindeligere Haandskrifter (§ 33).

Om Maaden, hvorpaa denne autoriserede Tekst er fremkommet, vide vi desværre intet bestemt. Kun saameget er i Virkeligheden indlysende, at en saadan autoriseret Tekstform efter sit Begreb nødvendig forudsætter Tilstedeværelsen af et bestemt Mønsterhaandskrift, en Archetypus, der blev erklæret for at indeholde den gyldige Tekst. Forsaavidt er den forholdsvis unge, men allerede meget udbredte Anskuelse, at alle vore Haandskrifter vise tilbage til et eneste Eksempplar, sikkert rigtig. Et saadant Mønsterhaandskrift kunde finde Udbredelse enten ved direkte Afskrivning, eller ved, at man i større eller mindre Omfang rettede de forhaandenværende Haandskrifter derefter (פסוקים f. Eks. jer. Sanh. II fol. 20^c), og saaledes se vi ogsaa denne fastslaaede Tekst trænge igjennem i paafaldende kort Tid overalt, hvor den farisæiske Indflydelse naaede hen. Derimod er den ligeledes meget udbredte Formodning, at denne Ur-codex fremkom ved, at man uden videre sammenstillede en Række allerede eksisterende Haandskrifter til de enkelte Bøger, ved hvis Valg Tilfældet har spillet den væsentligste Rolle, i høj Grad tvivlsom. Selv om dette har fundet Sted ved enkelte Skrifter — f. Eks. ved Samuelsbogen (§ 95), hvor unægtelig de iøjnefaldende Tekstfejl neppe vilde være blevet staaende, hvis man havde bygget den autoriserede Tekst paa en Sammenligning af flere Haandskrifter — saa har dette dog sikkert ikke været det eneste anvendte Princip, allermindst ved Loven. At man tvertimod ved Fastsættelsen af Pentateuchens Tekst har sammenlignet forskellige Haandskrifter, og saaledes først skabt den gyldige Tekstform, beretter den jødiske

Tradition udtrykkelig (jer. Taanit IV), og vi have ikke den ringeste Ret til at betragte denne Overlevering som en senere Fiction. Derimod er det rigtigt, at den kritiske Virksomhed ved denne Lejlighed har været indskrænket til et Minimum, saa at f. Eks. de parallelle Afsnit i det gamle Testamente (§ 73) ikke ere bragte til Uniformitet, hvad dog laa nær nok; men denne Troskab mod de objective Tekstmidler er i Virkeligheden at betragte som en stor Lykke, da en mere subjectiv Kritik paa den Tid vilde have anrettet ubodelig Skade ved sin Afhængighed af dogmatiske Motiver og uhistoriske Principer. Saa utilstrækkelig som den paa det nævnte Talmudsted omtalte tekstkritiske Methode — nemlig at rette sig efter Haandskrifternes Tal ved Valget af Læsemaaderne — end er, saa vise dog de enkelte tendentiøst ændrede Steder i det gamle Testamente (§ 97), hvad Resultatet vilde være blevet, hvis en subjectiv Kritik havde faaet et større Raaderum ved Fastsættelsen af den autoriserede jødiske Tekst. Iøvrig er det allerede bemærket § 95, at de til Loven benyttede Haandskrifter indeholdt en langt bedre Tekstform end den tidligere almindelig udbredte; den jødiske Tradition, der lader de anvendte Codices være Exemplarer fra Jerusalem (Templet), er i Virkeligheden meget sandsynlig.

Ved Antagelsen af et saadant eneste Urexemplar, hvorfra alle senere Haandskrifter og Tekstformer nedstamme, kan man endelig forklare en Del af de forunderlige Abnormiteter i Skriften, som ere bevarede med pedantisk Nøjagtighed lige ned til vore Dage (§ 77). De uregelmæssig store og smaa Bogstaver kunne saaledes være fremkomne ved Ujevnheder og Mangler i det Materiale, hvorpaa hin Mønstertekst var skrevet, idet senere Afskrivere uden Kjendskab til deres Oprindelse slavisk efterlignede dem af Ærbødighed for

Originalhaandskriftet. Ogsaa de saakaldte *litterae suspensae* kunne vel for en Del være glemte Bogstaver, som senere føjedes til af Correcteurerne og som derfor fik deres Plads over de andre Bogstaver.

Allerede R. Simon (*Histoire critique du V. T.* Liv. I Chap. XVIII ed. Rotterd. 1685. 101) peger hen paa den første efterkristelige Tids Betydning for Tekstens Constituering: Et ainsi cette grande aversion des Juifs pour la Traduction des Septante, n'a commencé qu'après plusieurs disputes qu'ils eurent avec les Chrétiens; et ce fut principalement dans ce tems-là que les Juifs s'appliquèrent au sens littéral de l'Écriture et à rendre les Exemplaires Hebreux les plus corrects qu'il leur fut possible.

Alle senere Haandskrifters Nedstamning fra et Urhaandskrift er hævdet af Rosenmüller (*Fortalen til Stereotypudgaven af det g. T.* 1834). Olshausen (*Die Psalmen* 1853. 17 f. 337 f.). Lagarde (*Anmerkungen zur griech. Übers. d. Proverbien* 1863. 1 f. Gött. Gel. Anz. 1870. 1549 ff.). Nöldeke (*Alttestamentl. Literatur* 241) o. fl. — Lagarde har ment i et middelalderligt arabisk Skrift at finde en Erindring om dette Urhaandskrift; s. den § 97 omtalte Fortale og Kuenens sammesteds anførte Modskrift, hvor denne Hypothese gjendrives.

Mod Formodningen om, at Urhaandskriftet kun bestod af allerede foreliggende, tilfældig valgte Haandskrifter s. Dillmann, *Prot. Realencycl.* 2. Udg. II 388.

Jer. Taan. IV fol. 68²: „Man fandt i Tempelhallen tre Lovcodices, Codex מִנְחָה, Codex זִכְרוֹנִי og Codex דְּרִיא. I én stod מִנְחָה (Dt. 33, 27), medens de to havde מִנְחָה; i én stod זִכְרוֹנִי (Ex. 24, 5 smlgn. Levy, *Neuhebr. W. B.* I 507), medens to havde נִזְכָּר; i én stod 9 Gange דְּרִיא, medens de to havde 11 Gange דְּרִיא. I alle tre Tilfælde holdt man sig til de to og forkastede den ene.“ Smlgn. Mas. Sofer. VI 4 p. XII. — Fürsts Bemærkninger om en Esracodex (*Kanon d. A. T.* 117) bero paa en urigtig Læsemaade b. Moed Kat. 18^b s. Rabbinoicz, *Variae lectiones in Mischnam* II 61.